

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ



*Короткий конспект лекцій
для студентів усіх спеціальностей та форм навчання*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський державний університет харчування та торгівлі

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

**Короткий конспект лекцій
для студентів усіх спеціальностей та форм
навчання**

Харків
«Смугаста типографія»
2015

Короткий конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей та форм навчання / укладач к. іст. н., проф. Міносян А. С.. – Х. : ХДУХТ, 2015. – 187с.

Укладачі

к. іст. н., проф. Міносян А. С., доц. Коршунова І. П., ст. викл. Лемешева Н. А.

Рецензент: к. іст. н., доц. Головка О. В.

Рекомендовано кафедрою суспільних та гуманітарних дисциплін, протокол №2 від 03.09.2015 р.

Обговорено та рекомендовано до затвердження Науково-методичною комісією факультету менеджменту

Протокол від «24» вересня 2015 року № 2

Схвалено вченою радою ХДУХТ

Протокол від «24» вересня 2015 року № 2

© Міносян А. С.,
Коршунова І. П.,
Лемешева Н. А, 2015
© Харківський державний
університет харчування
та торгівлі, 2015

Зміст

Вступ	4
<i>Лекція №1.</i> Загальні аспекти історико-культурного розвитку України. Прадавня Україна	5
<i>Лекція №2.</i> Середньовічна держава Київська Русь. Галицько-Волинська держава	20
<i>Лекція №3.</i> Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (XIV – I пол. XVII ст.)	39
<i>Лекція №4.</i> Україна за часів козацького гетьманства (II пол. XVII – XVIII ст.)	54
<i>Лекція №5.</i> Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX ст.)	74
<i>Лекція №6.</i> Україна на початку XX ст.	101
<i>Лекція №7.</i> Радянський період в історії України	123
<i>Лекція №8.</i> Україна в сучасну добу	149
<i>Лекція № 9</i> Історія та культура Слобожанщини	168
Література	184
Візуальний супровід до проведення занять	185

ВСТУП

Сучасне життя висуває перед суспільством нові складні завдання, які потребують принципового оновлення і критичного аналізу існуючої системи цінностей. Суперечності, навіть й конфлікти у політичному, економічному та культурному становищі держави, що завжди мали і мають місце у формуванні національної свідомості інтелектуального фахівця XXI ст., дедалі все більше вимагають відповіді на питання про долю суверенної України. Для того, щоб мати впевненість та науково обґрунтовану віру в майбутнє, молоде покоління повинно накопичувати істинні знання про українську історію та культуру.

«Історія та культура України» – це навчальна дисципліна, яка знайомить із сторінками національної історії та культури протягом всього періоду існування. Від рівня засвоєння вітчизняних історичних та культурних надбань суттєво залежить загальна культура молоді, її здатність використовувати ці знання у вирішенні актуальних проблем сучасності. Важливим додатком до огляду історико-культурного розвитку України є тематичний матеріал з історії та культури її невід’ємної складової – Слобожанщини, що дозволяє поновити і покращити у студентства історичні та культурні знання з розвитку регіону.

Поєднання двох явищ – історії та культури – в одній дисципліні – не випадково. Культура – невід’ємна частина історії, а історія – жива істота, це самі люди, які створюють духовні надбання в будь-якому політично-економічному та соціальному середовищі.

Зміст запропонованих лекцій відповідає темам робочої програми з нормативної дисципліни *«Історія та культура України»*, в яких досліджуються важливі історичні події та особливості духовного життя. Визначена мета кожної лекції, наданий короткий словник термінів, поставлені контрольні запитання та запропоновані тематичні повідомлення до кожної лекції. Все це сприятиме отриманню необхідних знань, ретельному та вдумливому опрацюванню студентами теоретичного матеріалу, поглибленню їх внутрішнього духовного світу.

Автори сподіваються на те, що курс лекцій з *«Історії та культури України»* допоможе майбутнім спеціалістам усвідомити особистісний рівень обізнаності в питаннях щодо національної історії та культури, орієнтуватися у потоці політичних подій, віддавати перевагу найвизначнішим мистецьким взірцям, накопичувати досвід для використання, пропагування та захисту української спадщини в практичній діяльності.

ЛЕКЦІЯ №1

Загальні аспекти історико-культурного розвитку України. Прадавня Україна

Мета лекції: визначити мету та завдання курсу «Історія та культура України»; проаналізувати існуючі теорії походження українського народу, пояснити структуру українського етносу; надати перелік визначних пам'яток України, що входять до світової культурної спадщини; ідентифікувати українську культуру, як таласократичну; перелічити основні етапи історико-культурного розвитку України; довести про заселення майбутніх українських земель; розглянути найвідоміші археологічні культури та систему вірувань давніх слов'ян.

Ключові поняття і терміни: *етнографія, етногенез, слов'яни, діаспора, субетнічні групи, культурна політика, ЮНЕСКО, таласократія, телурокартія, слов'янський тип культури, давні форми язичницьких релігійних уявлень (тотемізм, фетишизм, анімізм, магія), скіфи, скіфська пектораль, кургани, сармати, слов'янські племена, язичництво (поганство), історичні джерела, палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік, колонізація, неандертальська людина (палеоантроп), кроманьйонець (неоантроп).*

План

1. Мета та завдання курсу «Історія та культура України».
2. Періоди розвитку української історії та культури.
3. Культурна політика.
4. Ідентифікація української культури як таласократичної.
5. Початок формування людської цивілізації на майбутніх українських землях.
6. Залізний вік на теренах України (VII ст. до н.е.–VI ст. н.е.)
7. Особливості етногенезу українського народу.

Мета та завдання курсу «Історія та культура України»

«Історія та культура України» – дисципліна суспільно-гуманітарного напрямку. Її мета – сформувати у студентів чітку громадянську позицію, виховати справжніх патріотів, які мають ставитися в умовах відродження

української нації та держави з повагою до минулого і турботою про майбутнє. Сучасна молодь зобов'язана усвідомлювати, що всі перетворення в суспільстві залежать від відродження історичної пам'яті, повернення безцінного національного досвіду. Всі перелічені соціальні аспекти визначають місце України у світовому цивілізаційному просторі.

Шляхи розвитку українських земель були нелегкими, суперечливими та повчальними, насичені трагічними та величними подіями. На висвітлення основних віх історії та культури нашої вітчизни та відтворення історичної правди щодо українського народу і спрямовані лекційні та семінарські заняття курсу.

Періоди розвитку української історії та культури

В окремих культурологічних працях українська історія та культура розглядалася як досвід «молодших братів». У зв'язку з цим, початок вітчизняного розвитку знаменувався в окремих виданнях у кращому разі роками Київської Русі (IX – XII ст.), а той – XV – XVII століттями. При цьому «забували», або обходили мовчанкою, що історія українського народу та його культури починається саме з формування східнослов'янських племен.

Отже, весь історико-культурний шлях нашого народу можна умовно розподілити на сім періодів:

I період. Самий довготривалий дохристиянський період, датується від доби середнього палеоліту (приблизно 150 тис. років тому) до IX ст. н.е. Історична назва – «Східнослов'янські племена дохристиянської доби». Культурологічна – «Археологічні культури первісності».

II період. IX – XIII ст. Історична назва – «Княжа держава Київська Русь та Галицько-Волинське князівство». Культурологічна – «Українська культура княжої доби та культура доби феодалної роздрібненості».

III період. Історична назва – «Польсько-литовське панування. Річ Посполита». Датується XIV ст. – I пол. XVII ст. Культурологічна назва – «Культура доби національно-визвольного руху і відродження української нації». Ці часи співпадають з епохою Відродження в культурі Західної Європи. Тому, характерною рисою всієї духовної культури України того періоду було ствердження ідей гуманізму та нового світорозуміння.

IV період. сер. XVII – кінець XVIII ст. Історична назва – «Доба козацького гетьманства. Запорізька Січ». Культурологічна назва – «Українське або козацьке бароко». Успадковані традиції Київської Русі і надані нові явища, що пов'язані з ідеями Ренесансу, Реформації, а також бароко та Просвітництва.

V період. Від часів зруйнування Гетьманщини і до початку ХХ століття. Культурологічна назва – *«Культура національної самосвідомості та національного самовизначення»*.

VI період. З 20-х років – до кінця 80-х років минулого століття. Історична назва – *«Радянський»*. Культурологічна назва – *«Український ренесанс як культура національного піднесення»*.

VII період. З кінця 80-х років ХХ століття і триває в нових історичних умовах. Історична назва – *«Період державотворення, нових соціально-ціннісних і громадських орієнтирів»*. Культурологічна назва – *«Етнічний ренесанс»*. Характерною рисою української історії та культури цього часу стає посилення зв'язку з народом, заповнення «білих» та «чорних» плям, розкриття тих сторінок, які раніше були заборонені та замовчувалися.

Культурна політика

Культурна політика – це політика в сфері культури, яка визначає цілі культурного розвитку, основні принципи, методи і засоби регулювання культурних процесів у сучасному світі.

Визначальну роль у виробленні сучасної культурної політики відіграє ЮНЕСКО (UNESCO) – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти та культури.

Станом на 2015 р. до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено 1031 об'єкт із 163 країни-членів Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Серед світових об'єктів: 802 – культурних, 197 – природних, 32 – змішаних.

Під час 39-ої сесії, яка відбулась в липні 2015 року на Міжнародному конференц-центрі в Бонні (Німеччина), Комітет ЮНЕСКО розглянув 36 заявок на включення до Списку Всесвітньої спадщини.

На 2015 р. налічується сім культурних та природних об'єктів України, що знаходяться під охороною ЮНЕСКО, серед них: 6 об'єктів – занесені у всесвітню спадщину за культурними критеріями, 1 – за природними:

- **Софія Київська та Києво-Печерська лавра, XI ст. (1990 р.)**
- **м. Львів – Історичний центр, сер. XIII ст. (1998 р.)**

Всього нараховується понад 2000 архітектурних, культурних та історичних пам'яток міста, серед яких: собор Святого Юра, Площа Ринок з Ратушею – символом міста та палацами Корнякта, Любомирських, Потоцьких, площа Адама Міцкевича з пам'ятником польському поету та фігурою Божої

Матері, Кафедральний Собор, Вірменська церква, головний корпус університету, Домініканський костел, Личаківський цвинтар та численні парки.

▪ ***Пункти геодезичної дуги Струве, XIX ст. (2005 р.)***

У XIX ст. відомий руський академік Санкт-Петербурзької академії наук Василь Струве першим зробив виміри розмірів земної кулі та її форми. Дуга Струве або «Російсько-Скандинавська дуга» – найбільший у світі геодезичний інструмент протяжністю понад 3000 км. Гігантська «змія» розтягнулась від ріки Дунай до Північного Льодовитого океану через десять країн: Норвегія, Швеція, Фінляндія, Росія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія, Молдова, Україна. Протягом всієї Дуги Струве налічується 268 пунктів – закладені в землю кам'яні куби з довжиною ребра 2 м. Будівництво їх розпочалося в 1816 році і тривало понад 40 років. На сьогодні збереглося 34 пункти, 4 з яких розташовані в Україні у Хмельницькій та Одеській обл.

▪ ***Незаймані букові ліси Карпат, Закарпаття (2007 р.)***

Територія, яка складається з 10 окремих заповідників. Це незаймані ліси – сховище бука та інших цінних видів живої природи. Близько 300 тис. га старовікових лісів, що в минулому покривали всю Європу.

▪ ***Резиденція митрополитів Буковини (Чернівці) XIX ст. (2011 р.)***

Проект унікального архітектурного ансамблю виконав у сер. XIX ст. відомий чеський учений, архітектор, академік Йозеф Главка. Він спроектував нетрадиційний комплекс споруд у дусі еклектики з переважанням елементів візантійського та романського стилів. Композиція ансамблю складається з трьох монументальних споруд-корпусів: головного, духовної семінарії разом із церквою Трьох Святителів та пресвітерія. Колишня резиденція митрополитів Буковини зараз відома як Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича.

▪ ***Заповідник Херсонес Таврійський (Севастополь), IV ст. до н.е. – XII ст. (2014 р.)***

Херсонеський історико-археологічний музей-заповідник був відкритий у 1892 на базі археологічних знахідок з розкопів міста-поліса Херсонес Таврійський. На його території знаходяться залишки стародавнього грецького поселення, серед яких є житлові квартали, площі, оборонні споруди, міське водосховище, амфітеатр, вежа Зенона, храм з ковчегом, Уваровська базиліка, підземний храм-мавзолей, монетний двір, собор Святого Володимира, Сигнальний дзвін, музей, який налічує близько 200.000 експонатів з V ст. до Хр. до XV ст.

- **8 дерев'яних церков українських Карпат (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області), XVI-XIX ст., (2014 р.)**

Повна назва об'єкту – «Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі та Україні». До переліку потрапило 16 церков: по 8 від України та Польщі. Найвищий статус отримали: церква святого Юрія у Дрогобичі, церква Пресвятої Трійці у Жовкві, церква Собору Пресвятої Богородиці у Маткові, церква Різдва Пресвятої Богородиці у Нижньому Вербіжі, церква Зішестя Святого Духа у Потеличі, церква Зішестя Святого Духа у Рогатині, церква Собору святого Архангела Михаїла в Ужку, церква Вознесіння Господнього в Ясіні.

Ідентифікація української культури як таласократичної

Світова історія людських суспільств завжди розглядалась як існування двох протилежних цивілізацій: *таласократичної* та *телуократичної*. На фундаментальному дуалізмі заснований головний закон геополітики. Характер такого протистояння зводиться до протиставлення торгової цивілізації (Карфаген, Афіни) та цивілізації військово-авторитарної (Рим, Спарта). В іншому трактуванні, дуалізм між «демократією» та «ідеократією»

Термін «*таласократія*» походить від двох давньогрецьких слів: «*talassa*» – море і «*kratiys*» – влада. Буквально: «належить до влади моря». Таласократія – це морська могутність, влада води. Для неї характерними є динамізм та демократія. *Телуократія* («*tellus*» – земля) – це влада землі, сухопутна могутність (тобто влада суші). Для телуократії характерні сталість і незмінність у часі, ідеократія.

Таласократія і телуократія не зводяться до чисто географічного параметра «суші» чи «води», а перш за все відбивають великий культурологічний зміст: ментальність чи тип мислення, етичні і юридичні норми, і врешті решт – певний тип духовності суспільства.

Україна географічно була відкрита до моря, але століттями зовнішні чинники відривали її від таласократичного призначення. Спочатку різні кочівники відтіснили українців з Причорномор'я, потім Литва, Польща і Московія прив'язали її своїми окупаціями до історичної психоповедінки телуократії. У цьому сенсі геополітична доля України була трагічною: вона століттями ніяк не могла реалізувати свій потенціал.

Проте Україна здійснювала і здійснює свій вибір на користь таласократичної культури, саме в цьому полягає відновлення історичної справедливості. Адже культура Київської Русі – таласократична, бо

визначається глибинними архетипами (індивідуалізм, працелюбство, індивідуальні цінності, рухливість етичних та юридичних норм та ін.), що принципово не співпадало з нав'язаною російською культурою телурократії. Сьогодні нарешті з'явилися перспективи утвердити українську державу як яскраво таласократичну.

Таласократична культура. З давніх-давен таласократична культура виникала на морських узбережжях великих судноплавних рік, на шляхах інтенсивної торгівлі. Тому визначальним в її формуванні є: торгівля, обмін товарами, і в решті решт – обмін духовними цінностями, дух індивідуального підприємництва й індивідуалізм. Таласократична культура формується як відкрита для зовнішніх впливів і здатна до внутрішніх змін.

Духовний світ таласократичної культури базується на цінностях, найголовнішими з яких є *свобода й воля*, а також здатність до ефективної і якісної праці. Як важливі духовні цінності в цій культурі також усвідомлюються *миролюбність, доброзичливість, здатність до співпраці й кооперації*. Основою основ вважається формування *товарообміну*, який немислимий без приватної власності.

Але найбільшою цінністю відкритої таласократичної культури є *вільна людина*, яка виступає творцем і носієм духовного світу, і вся система цінностей формується навколо неї і для неї.

До головних ознак таласократичної культури також відносяться *рухливість і раціональний характер*, можливість їх несистемного об'єднання. Притаманна таласократичній культурі система цінностей за природою своєю не може бути чимось завершеним і окостенілим. Навпаки, вона весь час перебуває в поточних змінах: якась із цінностей може втратити свою значущість і тоді вона витісняється іншою, новою. А при цьому вся сукупність цінностей ніяк не страждає від таких часткових і неперервних змін, а тільки удосконалюється, стає більш гнучкою й змістовною.

Таким чином, таласократична культура, зразком якої є українська культура є *принципово відкритою й здатною до безперервних змін*.

Початок формування людської цивілізації на території України

Першим етапом в історії людства був період первісного суспільства. Саме в цей період відбулося виділення людини із тваринного світу, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснови таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

Історія первісного суспільства охоплює період часу від появи людини до утворення держави. Єдиної загальноприйнятої періодизації історії первісного суспільства немає, частіше використовують археологічну періодизацію. В її основу покладено зміни основних матеріалів, із яких виготовлялися знаряддя праці, предмети побуту, зброя тощо. До початку нової ери історія умовно поділяється на кам'яний, мідно – кам'яний, бронзовий та ранній залізний віки.

Кам'яний вік – це доба первіснообщинного ладу, найдовший період історії людства. Знаряддя праці виготовлялися з каменю (кремінь, обсидіан, сланець), кісток, дерева. Основними рисами кам'яного віку є:

- низький рівень розвитку продуктивних сил, майже цілковита залежність від природи;
- рівність усіх членів суспільства;
- колективний характер праці;
- спільна власність на знаряддя та результати праці;
- зрівняльний розподіл продуктів праці;
- язичницькі вірування.

У межах території сучасної України первісне суспільство вчені співвідносять з археологічними періодами, виділеними залежно від матеріалу, з якого переважно виготовляли знаряддя праці.

Кам'яний вік	Палеоліт (давній кам'яний вік)	<u>Ранній</u> – <i>Homoerectus</i> (людина з прямою ходою) або <i>архантропи</i> (найдавніші люди)	від появи людини до 150 тис. років тому
		<u>Середній</u> – <i>неандертальці</i> або <i>палеоантропи</i> (давні люди)	150 – 35 тис. років тому
		<u>Пізній</u> – <i>Homosapiens</i> (людина розумна), <i>неоантропи</i> (нові люди), або <i>кроманьйонці</i>	35 – 11 тис. років тому
		Мезоліт (середній кам'яний вік)	10 – 6 тис. років тому
		Неоліт (новий кам'яний вік)	VI – IV тис. років до н.е.
Мідно – кам'яний вік (енеоліт)			IV – III тис. років до н.е.
Бронзовий вік			III – I тис. років до н.е.
Залізний вік			I тис. років до н.е. – Vст. н.е.

На території України первісна людина з'явилася майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Архантропи прийшли з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Жили невеликими групами, що утворювали первісне стадо. Мали привласнююче господарство.

В добу середнього палеоліту почалося найбільше похолодання. З'явилися нові представники фауни – мамонти, північні олені, печерні ведмеді. Змінюються знаряддя праці і форми полювання. На зміну архантропам приходять неандертальці. На території України археологами знайдені 200 стоянок цієї доби. Люди навчилися добувати вогонь, виготовляти одяг, заселяти печери. Зароджуються релігійні уявлення і образотворче мистецтво.

В добу пізнього палеоліту завершився процес формування людини сучасного типу – кроманьйонців. Саме тоді максимально були розвинуті мисливство та рибальство, люди навчилися виготовляти понад 80 видів знарядь праці. Вчені відкрили понад 800 стоянок цього періоду. Найбільш заселеними в ті часи були Прикарпаття та Наддніпрянщина. На теренах сучасної України в добу пізнього палеоліту мешкало не більше 25 тисяч людей. На зміну первісному стаду прийшла родова община. Поступово на основі родинних стосунків відбувається об'єднання родів у племена. Формуються основи власної релігійної свідомості: тотемізм, анімізм, магія, фетишизм. Помітного розвитку набуло духовне життя людини: розвиваються прикладне і образотворче мистецтво, музика, хореографія.

Початок мезоліту збігається з закінченням льодовикового періоду. Зміна флори і фауни приводить до кризи мисливського господарства і підвищує роль збиральництва і рибальства. Удосконалюються знаряддя праці, люди приручають собаку, роблять перші спроби вирощувати рослини, поклоняються небесним світилам, насамперед Сонцю.

Добу нового кам'яного віку з легкої руки англійського археолога Г. Чайлда називають періодом неолітичної революції. Суть її полягає в тому, що стався перехід від привласнюючого господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Основними рисами цього періоду були:

- освоєне виробництво керамічного посуду й тканин;
- виникнення нової техніки виготовлення знарядь праці (шліфування й полірування, свердління, пиляння);
- осілий спосіб життя;
- використання тварин як тяглової сили, приручення великих домашніх тварин;

- зрушення у демографічній сфері, збільшення кількості населення і середньої тривалості життя;
- зростання ролі парної сім'ї, зміни світобачення і духовного світу людини;
- початок переходу до патріархату;
- формування археологічних культур.

Археологічна культура – сукупність пам'ятників, які відносяться до однієї території та епохи й мають спільні особливості в знаряддях праці, житлах, поховальному обряді, орнаменті і т.д., а також у формах суспільного життя.

Назви археологічних культур умовно залежать:

- від місця проживання племен – носіїв археологічних культур: *мізинська* (с. Мізин, що на Чернігівщині), *трипільська* (м. Трипілля на Київщині), *зарубинецька* (с. Зарубинці Київської обл.), *середньостогівська* (с. Середній Стіг, що в м. Запоріжжя), *бондарихінська* (с. Бондариха на Лівобережній Україні), *черняхівська* (с. Черняхів Київської губернії) тощо;
- від обряду поховань (*зрубна, ямна, катакомбна* та ін.);
- від змісту орнаменту на керамічних виробках та різновиду форми посуду (*ямково-гребінцева, лінійно-стрічкова, культура шнуркової кераміки, культура кулястих амфор* тощо).

Доба енеоліту внесла нові зміни в життя людей. Використання нових знарядь праці сприяло підвищенню продуктивності праці, збільшенню додаткового продукту, поживленню примітивних обміну та торгівлі, розвитку майнової диференціації. Відбувся перший суспільний поділ праці – скотарство відокремилось від землеробства.

Найяскравішою культурою доби енеоліту буда *трипільська культура*. Її вивченням наприкінці XIX століття займався чеський агроном, згодом – археолог *Вікентій Хвойка*. Після нього знахідки трипільської культури, які зберігаються в 60 музеях світу, досліджували понад 180 вчених. Пам'ятки цієї культури знайдено на території України (понад 1000), Молдови і Румунії. На Київщині існує «Музей трипільської цивілізації» – «Стародавня Арата – Україна». Трипільська цивілізація символічно називається Аратою на честь стародавньої країни Малої Азії, з якою вела торгівлю держава Месопотамії – Шумер. Є припущення, що Арата існувала на території сучасної України. Окремі елементи трипільської культури (система господарювання, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Доба бронзового віку посилила майнову нерівність серед людей, що привело до зміни родової общини сусідською. З роду виділяється парна сім'я, утверджується патріархат. Виникають великі етнокультурні спільноти. До цієї епохи належать *ямна* та *катакомбна* культури.

Залізний вік на теренах України (VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.)

Кочові племена в Україні. З VIII ст. до н.е. до IV ст. н.е. на території України стався перехід до раннього залізного віку. Завершується розклад первіснообщинного ладу, активізується процес класоутворення.

Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка у писемних джерелах, були кіммерійці (IX – перша половина VII ст. до н.е.). Вони вперше на українських землях перейшли від осілого до кочового скотарства і почали виплавляти з болотняної руди залізо.

У VII ст. до н.е. могутня хвиля іраномовних кочових племен скіфів витіснила кіммерійців. Наприкінці VII ст. до н.е. скіфські племена – калліпіди («прекраснокінні»), алазони, скіфи-орачі, скіфи-кочівники та царські скіфи – об'єдналися в єдину державу – *Велику Скіфію*, що проіснувала до III ст. до н.е. Саме в образі Скіфії детально описує Україну в V ст. до н.е. античний історик Геродот в книзі «Історія». Але цілком покладатися на його свідчення не можна, бо він сам ніколи не відвідував їхні землі.

Скіфи поділялися на мігруючи племена (скіфи – кочівники і царські скіфи) та осілі племена (елліно – скіфи – калліпіди, скіфи – землероби, скіфи - орачі). На думку деяких вчених, мігруючи племена мали іранське походження, а осілі належали до праслов'янського кореня. В основі системи управління лежала «варварська демократія», через те, що влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

Апогеєм величі Скіфії було IVст. до н.е., коли її столиця знаходилась та території сучасної Запорізької області під час правління царя Атея. Скіфи тоді вели жваву торгівлю з грецькими колоніями: *Ольвією*, *Херсонесом*, *Тірою*, *Пантікапеем*, а також з римськими провінціями та Македонією.

III ст. до н.е. – період занепаду скіфської держави. Під ударами сарматських племен володіння скіфів зменшуються. Вони утримали під своїм контролем лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим, де і утворили нову державу – Мала Скіфія зі столицею в м. Неаполь поблизу сучасного Сімферополя (існувала до III ст. н.е.).

Важливим джерелом пізнання скіфської культури стали царські кургани: *Чортомлик*, *Солоха*, *Товста Могила* та ін. Поняття «*скіфське золото*»,

«скіфський звіриний стиль» стали синонімами скіфської майстерності. Всесвітнього визнання набула *скіфська пектораль* – велика нагрудна прикраса, яку носили сановники у стародавньому світі. Вона була знайдена археологом *Борисом Мозолевським* у 1971 році в кургані Товста Могила на Дніпропетровщині і зараз знаходиться в Київському музеї історичних коштовностей України.

Після скіфів панували *сармати* – союз кочових іраномовних племен (III ст. до н.е. – III ст. н.е.). Їх назва походить від іранського слова «саоромант» – підперезаний мечем. Справді, головним предметом їхнього культу був меч – уособлення бога війни. До речі, жінки і діти теж володіли зброєю, їздили верхи, брали участь у походах. Існує легенда Геродота про походження сарматів від шлюбів скіфів з амазонками.

На Україну спочатку прийшли племена царських сарматів та роксоланів, потім – аорсів та аланів. Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових. В господарстві використовували працю рабів, але власну державу не створили. Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи.

У 372 році сарматські племена були розбиті гунами, деякі з них рушили до Західної Європи, а звідти – до Африки.

Грецька цивілізація у Північному Причорномор'ї. В VIII – VI ст. до н.е. відбувається грецька колонізація Північного Причорномор'я, виникають міста-поліси: *Херсонес, Пантікапей, Ольвія, Керкінітіда, Тіра, Борисфеніда, Феодосія* та інші, утворюється *Боспорське царство* (столиця – Пантікапей). Усі ці міста – держави являли собою рабовласницькі демократичні республіки. Вони мали свої ради та народне віче, а виконавча влада належала тиранам. В історії причорноморських міст були два періоди: грецький і римський. У перший період (в період зміцнення впливу Візантії на Середньому Сході) максимальної величі досягає Херсонес, який перетворився на центр візантійської адміністрації в Криму та на узбережжі Чорного моря.

У другому періоді відбулося поневолення Римською імперією грецьких колоній, але водночас їх захищали від нападів степових народів. В ті часи поліси мали розвинену економіку, карбували бронзову, золоту й срібну монету. Крім того, вони були культурними центрами із своїми школами. Діти вільних громадян вчилися читати, писати, рахувати, засвоювали риторичку, філософію,

займалися музикою та спортом. Археологи відкрили рештки храмів Діоніса, Аполлона та Артеміди.

Загальна криза античного світу після розпаду імперії Александра Македонського відбилася й на причорноморських полісах – вони втратили свою економічну могутність і незалежність. У III ст. н.е. колонії практично припинили своє існування, перейшовши під владу Візантії. Проте їхня діяльність сприяла формуванню вільнолюбства та прагнення до демократичного стилю життя.

Велике переселення народів на теренах України. Це умовна назва вторгнень та переселень різних народів на територію, контрольовану Римською імперією протягом IV – VIIст. Епоха розпочинається з того часу, коли гуни оволоділи Римом і просувалися на інші території. У III ст. н.е. створилося Готське королівство, яке простягалось від Балтики до Чорного та Азовського морів, а також включало Крим і Чорноморське узбережжя Північного Кавказу. Саме в той період формувалася *черняхівська археологічна культура*. Готи залишили у спадок праслов'янським племенам європейський тип сім'ї, обробку металів, елементи воєнної демократії. Із готської мови в українську увійшло багато слів, пов'язаних з торгівлею: *ваги, крам, комісіонер, компенсація* та ін. А також: *полк, меч, шолом*.

У IV ст. до н.е. до степів України із Забайкалля прибули гуни, які протягом 200 років просувалися на захід. Вони були носіями самобутньої культури, стійкими воїнами. Володар Гунської держави Аттіла переніс центр імперії до Угорщини, залишивши в Причорномор'ї правити свого сина. Після смерті Аттіли Гунська імперія розпалася.

Тривалі війни, міграція народів, епідемії призвели до того, що в епоху Великого переселення народів загинуло чимало й наших пращурів.

У I тисячолітті на теренах України співіснували балтійські, германські, іранські, слов'янські етноси. Вторгнення варварських племен призвели не тільки до фізичного знищення населення, а й до появи нових агротехнологій, ремесел, технологій обробки металів, побутової та сімейної культури.

Таким чином, в результаті Великого переселення народів, яке тривало з IV до VIIст., численні території були заселені праслов'янами. Вони утворювали великі племінні союзи, заклавши підвалини української нації. Серед найвідоміших племен (деякі стали основою населення Київської Русі) були: *поляни, дуліби, бужани, волиняни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці, хорвати, дреговичі* тощо.

Ці племінні об'єднання мали схожу культуру з певними етнотериторіальними відмінностями. Був приблизно однаковий рівень соціально-економічного та політичного розвитку, спільні риси в будівництві житла, ремеслах та хліборобстві, у похоронних обрядах і віруваннях. Разом з тим, як зазначив М.Грушевський, у характері слов'ян здавна спостерігалася відсутність твердої дисципліни та суспільної солідарності.

Щодо походження самого терміна «слов'яни», то донині воно не з'ясовано. Одні вважають, що в основі лежить поняття «слава» чи «слово», римляни стверджують, що слов'яни – *склавіни* (раби), слов'янознавці Центральної Європи доводять, що термін «слов'яни» пішов від слова «человек» або від назви *скіфів-сколотів*.

Особливості етногенезу українського народу

В історичній науці однією з центральних є проблема походження народу (етногенез). Її вирішення дає змогу з'ясувати ареал народження етносу, джерела його культури, мови, особливості свідомості. Визначення місця історичної прабатьківщини слов'ян – перша ланка у процесі відновлення родоvodu української нації.

Розглядаючи питання етногенезу, не можна не зупинитися на деяких теоріях походження українського народу:

- 1) *теорія «споконвічності»*. Українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;
- 2) *теорія автохтонності* (М. Грушевський). Етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;
- 3) *теорія «єдиної колиски»* (загальноприйнята в СРСР у 30-80-ті роки ХХ ст.). Зародження і розвиток трьох близьких словенських народів з єдиної древньоруської народності;
- 4) *теорія «незалежного розвитку окремих слов'янських народів»* (українців, росіян, білорусів), яка набула поширення останнім часом;

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос визначається наступними складовими:

- *основний етнічний масив українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України;*

- *етнічні групи українців* за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі – *діаспора*;
- *субетнічні групи*, тобто спільноти у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Отже, формування будь-якої етнічної історії та культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу.

Запитання до самоперевірки:

1. Визначите мету навчального курсу «Історія та культура України»?
2. На скільки періодів можна розподілити історію та культуру українського народу. Назвіть їх.
3. Який період вважається найбільш довготривалим?
4. З якими часами в історії України співпадає епоха західноєвропейського Відродження?
5. Датуйте період, який отримав назву «радянський».
6. Розтлумачте аббревіатуру «UNESKO».
7. Перелічіть відомі пам'ятки України, які знаходяться під охороною UNESKO.
8. Серед пам'яток України, який охороняється ООН, є суто природній об'єкт. Назвіть його.
9. Який зміст відбивають поняття «таласократія» і «телурократія»?
10. На яких цінностях базується духовний світ таласократичної культури?
11. Які специфічні риси є характерними для слов'янського типу культури на ранніх стадіях розвитку суспільства?
12. В які часи відбувалося заселення майбутніх українських земель?
13. Назвіть дослідників археологічних культур.
14. Надайте зразки археологічних культур, назва яких походить від поховального обряду, від території проживання племен.
15. Що Вам відомо про історію Скіфської держави?
16. Назвати сучасні українські області, на теренах яких розташовувались античні міста-поліси.
17. З якими поняттями мовознавці асоціюють термін «слов'яни»?
18. Які теорії походження українського народу Вам відомі?
19. Яка етнотеорія характерна для сучасності?
20. Перелічіть складові українського етносу.

Тематика повідомлень

1. *Формування українського етносу.*
2. *Етнічна історія українців в етнічних етнонімах.*
3. *«Синопис» – найдавніший підручник з історії України.*
4. *Перші історіографічні дослідження з історії України (к. XVIII – поч. XX ст.).*
5. *Історична концепція Д.Зубрицького.*
6. *Народницький напрямок в історіографії.*
7. *Г. Вернадський і його історіографічні праці.*
8. *Сучасні дослідження історії України зарубіжними вченими.*
9. *Українська культура в контексті світової культури.*
10. *Українські культурологічні концепції: теорії, зміст, автори.*
11. *Специфічні риси української культури.*
12. *Порівняльна характеристика таласократичної та телурократичної культур.*
13. *Основні етапи появи людини й первісних форм співжиття.*
14. *Неолітичні поселення на українських землях.*
15. *Бронзова епоха – новий період давньої історії України.*
16. *Влада і соціальні норми у первісному суспільстві.*
17. *Виникнення приватної власності, становлення держави на майбутніх українських землях.*
18. *Відомі дослідники археологічних культур стародавньої України.*
19. *Економіка і побут скіфів.*
20. *«Звіриний стиль» у прикладному мистецтві скіфів.*
21. *Скіфський пантеон.*
22. *Кургани – «піраміди українського степу».*
23. *Культура скотарів-кочівників – кіммерійців.*
24. *З історії військової справи сарматів.*
25. *Античні міста-держави на Північному Причорномор'ї: історія та культура.*
26. *Обереги прадавніх українців.*
27. *Наукові знання первісної культури.*
28. *Солярні вірування давніх слов'ян.*
29. *«Велесова книга»: гіпотези, факти, тлумачення.*
30. *Відомі пам'ятки первісності на Україні:*
 - *Херсонес Таврійський;*
 - *Музей «Трипільська цивілізація»;*
 - *Кам'яна Могила, Товста Могила.*

ЛЕКЦІЯ № 2

Середньовічна держава Київська Русь. Галицько-Волинська держава

Мета лекції: ознайомити студентів з початком історії національного державотворення; визначити місце Київської Русі у світовому цивілізаційному просторі; простежити за розвитком духовної культури та охарактеризувати її особливості; з'ясувати причини феодальної роздробленості та сформулювати історичне значення Галицько-Волинського князівства.

Ключові поняття і терміни: християнство, Змієві вали, Віче, полюддя, протодержавні утворення, «норманська» теорія, регент, посадник, десятина, ротація, вотчина, уділ, політична роздробленість, ізгой, смерд, холоп, рядович, закуп, автономія, «шлях з варяг у греки», автохтони, дитинець, окільний град, посад, монументальний живопис (фреска, мозаїка), малярство (іконопис), книжкова мініатюра, візантійський архітектурний (хрестовокупольний) стиль, придворно-княжий, єпископальний стилі, літопис, скоморохи, монастир.

План

1. Східні слов'яни у VI – IX ст.
2. Виникнення і становлення давньоруської держави (кінець IX – кінець X ст.).
3. Піднесення та розквіт Київської Русі (кінець X – середина XI ст.).
4. Політична роздробленість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.). Галицько-Волинська держава.
5. Місце Київської Русі у світовому цивілізаційному просторі.
6. Культурний розвиток Київської Русі за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
7. Особливості духовної культури княжої доби.

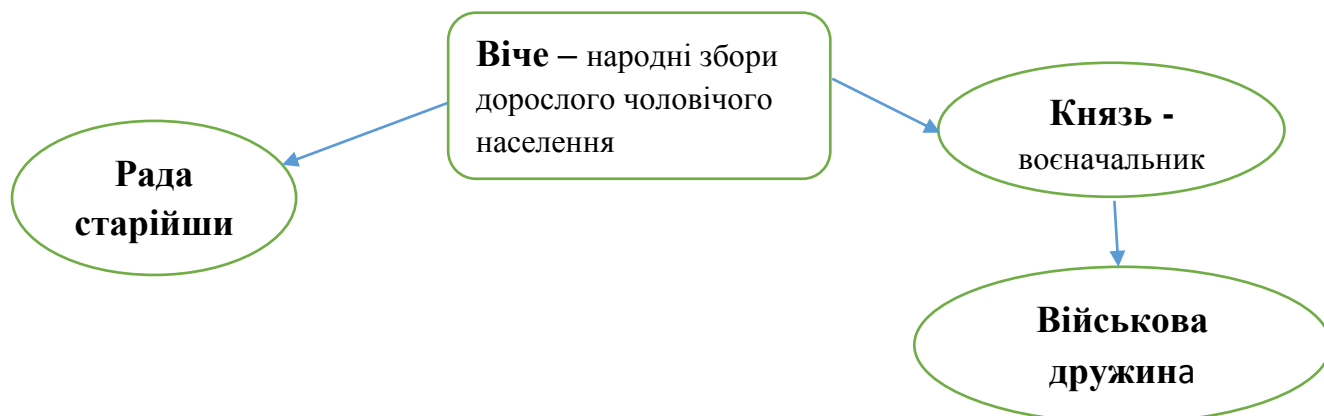
Східні слов'яни у VI – IX ст.

Римські вчені I – II ст. н.е. згадують у своїх творах ранньослов'янські племена під назвою «венети». А візантійські історики VI ст. Йордан та Прокопій Кесарійський сповіщають про три гілки слов'ян: венети (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і слов'яни (склавини) (Подунав'я).

В Антському державному об'єднанні панував демократичний лад. Прокопій Кесарійський писав, що антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках.

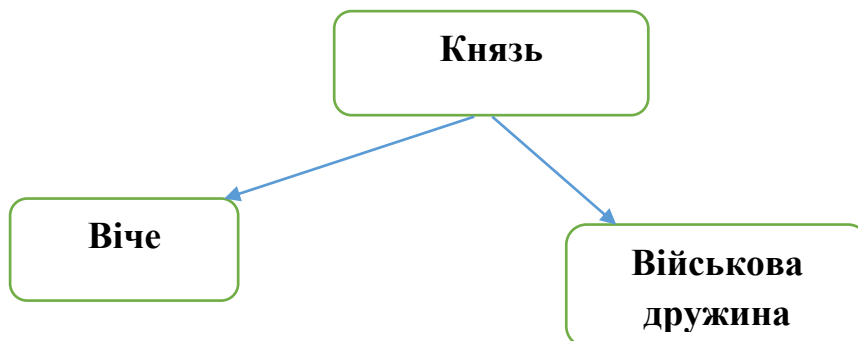
В II – IV ст. анти межували з готами, які проживали в Причорноморських степах. В IV ст. разом із новими переселенцями гунами анти перемогли готів. Але в VI ст. самі зазнали нищівного удару від аварів і з 602 р. анти в історичних джерелах не згадуються. Натомість термін «склавини» зустрічається часто. Вчені вважають, що з часом етнонім «склавини» трансформувався в «слов'яни». Український історик М.Грушевський вважав антив предками українського народу. В зазначений період у слов'ян проходив перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії.

Структура управління доби «військової демократії»



У VIII – IX ст. сталися глибокі зміни в суспільному житті, які підштовхнули процес державотворення. Постійна воєнна активність зумовила зростання ролі князя і занепад ролі народних зборів.

Структура управління племінних союзів слов'ян



Поступово у VIII – IX ст. окремі племена об'єднуються в союзи, найсильнішими з яких були дуліби, поляни і волиняни. На основі племінних союзів з часом формуються нові територіальні об'єднання – князівства, центрами яких були міста Київ, Чернігів та ін.

Економіка східних слов'ян досягла значного розвитку. Основними галузями господарства були землеробство і скотарство. Поряд із цим певну роль відігравали мисливство, рибальство, бортництво. Зростає технічний рівень знарядь праці, ширше розповсюджують залізні плуги та інші сільськогосподарські знаряддя, що значно підвищувало продуктивність праці. Урожай збирали серпами, косами, зерно мололи на жорнах. Вирощувалися пшениця, жито, просо та інші зернові. Розвивалися різні види ремесел: ливарне, залізообробне, гончарне. Енергійно розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. У VII-VIII ст. з Волзького торгового шляху «з варяг у араби» по притоках Дніпра та Дону до східних слов'ян приїздили арабські купці. У IX ст. основним стає дніпровський шлях – «з варяг у греки», по якому йшла жвава торгівля з Візантією. Розвиток продуктивних сил викликав зміну і в суспільному ладі східних слов'ян. Звужується сфера спільної власності на землю. Орна земля значною мірою переходить у приватну власність окремих сімей. Первісна община перетворювалася в сусідську. Посилюється майнове розшарування, значно збагачується і зміцнюється родоплемінна знать («нарочиті люди»), які засновували свої великі господарства–двори, де використовувалася праця рабів, бідних общинників.

Виникнення і становлення давньоруської держави (кінець IX – кінець X ст.).

Отже, зміни, які сталися у суспільному житті східних слов'ян сприяли створенню в IX ст. Давньоруської держави. У процесі державотворення помітну роль відіграли зовнішні сили: варяги, які сприяли активізації політичного життя та Хозарський каганат, який, постійно загрожуючи агресією, підштовхнув слов'янські землі до об'єднання.

У VIII – IX ст. вже існували три великі державні об'єднання, які арабські автори назвали Куявією (полянська земля з Києвом), Славією (Новгородське князівство), Артанією (нерозгадане державне об'єднання, можливо, князівство у Чорномор'ї). Куявія своїм існуванням значною мірою зобов'язана Києву, розквіт якого простежується вченими з кінця V ст. Заснуванням Києва і держави навколо нього полянський князь поклав початок слов'янської династії Києвичів.

Під керівництвом племені Русь на межі VIII – IX ст. у Подніпров'ї склалося державне утворення «Руська земля», яке об'єднало полян, древлян, сіверян, дреговичів, полочан. Більшість учених пов'язують її з вищезгаданою Куявією. Вірогідно, «Руська земля» була спадкоємицею і продовжувачем держави Кия.

Об'єднання «Руська земля» продовжувало розвиватися і в IX ст., хоча ми не маємо про це жодних відомостей. У 60-80 роках IX ст. тут князували Аскольд і Дір. На той час держава була достатньо могутньою, щоб здійснювати військові походи проти сильних сусідніх держав. Зокрема, у 860 р. численне руське військо на 200 човнах під керівництвом князя напало на столицю Візантійської імперії Константинополь і змусило її укласти вигідний мирний договір, що свідчить про дипломатичне визнання «Руської землі».

У 882 р. варяги, яких запросили на княжіння північні ільменські племена, на чолі з Олегом (882 – 912 рр.) захопили Київ. Відбулося об'єднання Новгород-Варязької Північної Русі та Київської протодержави полян. Це спричинило зміну династії на престолі Руської держави і значні зміни в її політиці. Династія Рюриковичів стала панівною: Ігор (912 – 944 рр.), Ольга (944 – 964 рр.), Святослав (964 – 972 рр.).

Характерними рисами цього етапу історії Київської Русі були:

- вихід Давньоруської держави на міжнародну арену;
- постійна рухливість кордонів, розширення території країни;
- зосередження уваги та сил держави не на внутрішній, а на зовнішній політиці (основний напрямок – візантійський);
- вияв активності державної еліти (князь і дружина) головним чином у військовій сфері, яка давала їй землі, багатства, ринки збуту, владу;
- недостатня консолідованість території держави;
- слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою;
- формування системи васально-ієрархічних відносин.

Піднесення та розквіт Київської Русі (кінець X – середина XI ст.)

Найбільшого розквіту країна мала при князюванні Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого.

Князь Володимир (980 – 1015 рр.) виявив себе як авторитетний політик мудрий правитель, за що і отримав прізвисько Великий. За роки правління він:

- здійснив військову реформу – сформував військо з дружинників слов'ян, а не найманців варягів, надавав землю за службу – вотчину;

- запровадив адміністративну реформу – позбавив влади місцеву племінну знать і замінив її своїми синами-посадниками;
- провів судову реформу – запровадив зведення законів усного звичаєвого права «Устав земляний»;
- вів боротьбу з печенігами, побудував систему укріплень під назвою «змієві вали»;
- розбудував і прикрасив свій стольний град – Київ;
- першим почав карбувати золоті та срібні монети;
- зміцнив дипломатичні зв'язки шляхом династичних шлюбів;
- вів боротьбу з Польщею, Волзькою Булгарією, активізував відносини з Візантією;
- запровадив релігійну реформу.

Розглядаючи це найважливіше питання, звернемося до історичних версій запровадження нової релігії на теренах України. Деякі історики стверджують, що першим християнським проповідником був *Андрій Первозванний* – за церковними легендами – один із дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який проповідував християнство серед народів. В I ст. н.е., подорожуючи зі своїми учнями з Константинополя до Риму, апостол обрав дивний маршрут: через Україну, Новгород і звідти – до Риму. На дніпровських схилах Андрій Первозванний звернув увагу на гори, де «...засяє ласка Божя, і постане місто велике. Й Бог побудує багато церков». Апостол Андрій наказав своїм учням поставити хреста на місці, де передбачалося велике майбутнє місто. Тому перша християнська проповідь датується саме цими часами, хоча до прийняття християнства мине цілих десять століть.

Наступна версія впровадження християнства пов'язана з першими грецькими поселеннями, серед яких були Херсонес та Ольвія. Спочатку релігія греків була політеїстичною, тобто існував давньогрецький пантеон божеств. В I ст. н.е. з'являється монотеїстична релігія – християнство, а наприкінці III ст. н. е. на Боспорі формується християнська громада на чолі з єпископом.

Також літописці свідчать, що князі Аскольд та Дір сприяли впровадженню нової релігії, але, крім княжої родини, вона поширення не набула.

За княжіння Ігоря та Ольги (початок – сер. X ст.) християнство набуває розвитку лише серед заможних верств населення, а народ продовжував сповідувати язичництво.

Тільки князь Володимир Великий цю акцію реалізував у 988 р., і християнство набуло офіційного статусу.

Головна причина впровадження нової релігії полягала в тому, що виникла гостра потреба в загально визнаній ідеології, яка б сприяла об'єднанню та консолідації східних слов'янських племен в межах однієї держави і впливала на розвиток їх всебічних відносин з християнським світом. На ті часи такою ідеологією могла стати лише релігія.

Історичне значення цієї важливішої культурної події, головним чином, полягає в тому, що християнство, на відміну від язичництва, підносило людину над природою, визнаючи її (людину) духовним феноменом, яка створена Богом (Абсолютом) за своїм образом і подобою.

Прийняття християнства суттєво вплинуло на розвиток культури Київської Русі: були напрацьовані глибокі світоглядні ідеї і образи, які відбилися в літературі, живопису, архітектурі.

Міжусобна боротьба між нащадками Володимира завершилася перемогою Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.). Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира – посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію:

- У 1036 р. розбив печенігів і примусив їх припинити напади на Русь. На честь перемоги 1037 р. на місці вирішальної битви побудував перлину середньовічної архітектури – собор святої Софії.
- Остаточо ліквідував місцевий сепаратизм, удосконалив державний апарат.
- Створив перше писане зведення законів «Правда Ярослава».
- У 1051 р. без згоди патріарха обрав першого митрополита з русичів Іларіона, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії.
- Завершив боротьбу з Польщею за землі Червоної Русі.
- Проводив масштабну «сімейну дипломатію», за що історики часто називають його «тестем Європи».
- Піклувався про розвиток культури.

Недарма період князювання Ярослава Мудрого називають Золотим століттям давньоруської культури. Як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем-дружинником, князем-завойовником, скільки князем-будівником, князем-просвітителем. Навколо себе він зібрав освічених людей, серед яких: літописець *Нестор* та митрополит *Іларіон*. У Києво-Печерському монастирі було створено центр літописання (саме тут був написаний перший руський літопис – «*Повість минулих літ*»). Митрополит Іларіон – перший митрополит із русичів, керівник церкви й чернецтва, автор видатної релігійної праці «*Слово про закон та благодать*», в якій оспівується руська земля,

прославляється Володимир та Ярослав. Закон і благодать – це взаємозв’язок 2-х частин Біблії: Старого Заповіту – «закон» та Нового – «благодать». За наказом Ярослава Мудрого перекладались численні грецькі книги. В соборі св. Софії була створена перша на Русі бібліотека, яка, на жаль, втрачена. В часи князювання Ярослава Мудрого була складена радниками князя «Руська правда» або «Правда Ярослава» – перша руська збірка законів. Термін «правда» тут означає закон. Кодекс складається із 17 статей. «Руська правда» в цілому репрезентує українське право. Ця збірка в подальшому лягла в основу Литовського статуту та гетьманського законодавства.

Ярослав Мудрий був визначним будівничим. За його правління розпочалось кам’яне будівництво, зокрема – *Софія Київська* та *Золоті Ворота*. Розвивалося цивільне будівництво: зводились двох і триповерхові будинки з балконами та галереями. На Подолі розміщувався торгівельний центр, пристань та вісім ринків.

Доба Ярослава Мудрого – це доба культурного піднесення. Саме завдяки його заслугам нащадки стали називати Ярослава *Мудрим*.

Ярослав помер в 1054 році. Синам він залишив державу політично, економічно та культурно розвинену. Через деякий час, після його кончини, починається поступовий занепад Київської Русі. Це пов’язано з постійними міжусобицями, недосконалістю апарату влади та ін. І все ж, з упевненістю можна сказати, що Ярослав Мудрий був одним з найбільших світових правителів.

Отже, визначальними рисами цього етапу історії Київської Русі були:

- завершення формування території держави;
- перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їхнього освоєння та втримання під контролем;
- злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади;
- заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним;
- зміна форми правління (з «дружинної держави» на «централізовану монархію»);
- активна реформаторська діяльність великих князів;
- формування основних верств населення та системи залежності (додаток № 2);
- запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології – християнства;
- поява писаного кодифікованого права;

- ширше використання дипломатичних методів вирішення міжнародних проблем;
- зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

Політична роздробленість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.). Галицько-Волинська держава

Із смертю Ярослава Мудрого починається зміна форми правління в Давньоруській державі: одноосібна монархія поступово переростає в монархію федеративну. Після смерті батька три брати – Ізяслав, Святослав та Всеволод – уклали між собою політичний союз, утворили тріумвірат і, спільно управляючи державою, забезпечували єдність та безпеку руських земель. Цей унікальний союз проіснував майже двадцять років, але бурхливий розвиток феодалізму, зростання та економічне зміцнення місцевої земельної знаті, породжуючи відцентрові тенденції, підривали його основи. Кожен з тріумвірів був претендентом на першу роль у державі. Значного удару союзу Ярославичів було завдано поразкою руських військ у битві з половцями на р. Альті 1068 р. Ця трагічна подія призвела до захоплення кочівниками Переяславщини, повстання киян проти Ізяслава та різкого загострення суперечностей між тріумвірами.

Для стабілізації ситуації в державі брати зібралися у Вишгороді (1072). І хоча їм вдалося прийняти важливий спільний документ – загальноруський кодекс юридичних норм «Правду Ярославичів» – це не відновило їхньої колишньої єдності. Наприкінці XI ст. посилювалися відцентрові тенденції в державі, було втрачено політичну єдність, спалахнули численні міжусобні війни, зросла зовнішня загроза. Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101 і 1107) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею. Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113—1125). Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність (розробка знаменитого «Уставу» – своєрідного доповнення до «Руської правди»), подолання сепаратистських тенденцій, об'єднання 3/4 території Русі тимчасово стабілізували становище держави і повернули її в ряди наймогутніших країн Європи. Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125 – 1132) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель. У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні

князівства і землі. Так, якщо в XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. сягала вже 50.

Феодальну роздрібненість спричинила низка чинників:

- Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення.
- Зростання великого феодального землеволодіння і перетворення його на спадкове, а господарство на натуральне.
- Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади. Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого брата до молодшого, а після смерті представників старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком). Помітне збільшення чисельності нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи з власних інтересів, енергійно почали виступати за «отчинний», або «вертикальний» принцип (від батька до сина).
- Зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентрії в зовнішній торгівлі. Наприкінці XI ст. половецькі кочовища перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Дедалі серйозніше про себе заявляють Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Смоленськ, Полоцьк. Завдяки торгівлі зростали міста, які ставали для місцевих князів засобом зміцнення їхньої самостійності, джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.
- Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).

Період феодальної роздрібненості – закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздрібненість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час відбулося остаточне формування феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, формувалася і вдосконалювався державний апарат тощо). Роздрібнення структури політичної влади було цілком логічним і природним наслідком феодальних відносин: роздрібненій формі земельної власності відповідає роздрібнена форма держави, роздрібнена структура влади.

Отже, явище роздрібненості суперечливе і неоднозначне. Особливістю періоду історії Київської Русі наприкінці XI – у середині XIII ст. були, з одного боку, посилення відцентрових тенденцій, втрата державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав, з іншого – формування великого землеволодіння,

прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, значне зростання чисельності населення, розвиток східнослов'янської культури.

Найбільшими князівствами стали – Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке, які стали основою формування Української держави.

Державницьку традицію Київської Русі перейняло Галицько-Волинське князівство. Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її економічне та політичне піднесення зумовлювалося:

- надзвичайно вигідним розташуванням, важкодоступним для кочових нападників зі степу;
- наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли збагаченню та проведенню активної закордонної політики;
- великими покладами солі, значення яких істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря;
- віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Деякі історики вважають, що Ростислава отруїли греки за намовою київського князя Ізяслава. Після смерті Ростислава залишилися сини – Рюрик, Василько і Володар. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини. Після смерті братів Ростиславичів син Володаря князь Володимирко (1124 – 1162) поступово об'єднав Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Теробовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який лежав на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. За правління його сина – Ярослава Осмомисла (1162 – 1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. Після смерті Ярослава у 1187 р. бояри вигнали його сина з міста, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів.

Та лише у 1199 р. Роману Мстиславичу вдалося придушити галицьке боярство і об'єднати Галичину і Волинь. Вже 1202 р. Роман оволодіває Києвом і стає великим князем. Літописець називає його «самодержцем всея Русі». Оволодівши значною частиною київської спадщини, Галицько-Волинське князівство на зламі XII – XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалося

Священній Римській імперії. Центром своєї держави Роман обрав не орієнтований на Візантію Київ, а близький до кордонів західних держав Галич.

Папа Римський Інокентій III у 1204 р. пропонував в обмін на прийняття католицизму королівську корону, але Роман Мстиславич відмовився.

Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну економічну основу. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя, населення розбудовувало старі і закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та сільським господарством, освоювало нові соляні родовища, колонізувало степові простори між Бугом та Дністром, між Галичиною, Волинню та Київщиною.

У внутрішній політиці Роман спирався на середнє і дрібне боярство, насамперед волинське, та міщан. Він зосередив увагу на зміцненні княжої влади, приборкав боярську верхівку, частину якої відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було: «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом».

Активною й цілеспрямованою була зовнішня політика галицько-волинського князя. Здійснивши вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, він посилив свій вплив на Русі, підніс міжнародний авторитет держави, яка поступово входила в західноєвропейський світ як його органічна складова.

Прагнучи припинити князівські міжусобиці та консолідувати сили для протидії зовнішнім ворогам, Роман Мстиславич в останні роки життя запропонував новий порядок формування центральної влади на Русі. Він передбачав, що великий князь київський мав обиратися шістьма найвпливовішими удільними князями (галицько-волинським, чернігівським, полоцьким, смоленським, суздальським та рязанським), а на місцях, у межах удільних князівств, влада мала переходити від батька до сина. Таким чином, на думку Романа, можна було зупинити процес роздробленості.

Проте, галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь. У 1205 р. він загинув під польським містечком Завихостому в битві з військом краківського князя Лешка Білого.

Лише в 1238 р. його сину Данилу вдалося отримати батьківську спадщину.

Галицько-Волинська держава набуває сили та відвойовує втрачені позиції. За роки правління (1238 – 1264 рр.) видатний полководець, дипломат і державний діяч Данило Галицький багато зусиль докладав для зміцнення власної держави:

➤ переміг тевтонських рицарів;

- оволодів Києвом, об'єднавши майже всі лівобережні землі;
- у 1245р. Данило переміг в битві під Ярославом і на ціле століття зупинив експансію Угорщини та Польщі на українські землі;
- під час монголо-татарської навали українська держава фактично зберігала незалежність у внутрішній і зовнішній політиці;
- прийняв корону від Папи Римського (1253 р.), ставши першим королівським королем;
- заснував Галицьку митрополію;
- намагався створити анти монгольську коаліцію;
- сприяв розвитку культури, заснував Львів і Холм (столиця його держави).

Після смерті Данила Галицького князівство зазнавало періодів злету і падіння. У 1340 р. князівство опинилося у складі Великого князівства Литовського. Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії українського народу, а саме:

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- модернізувало давньоруську державну організацію;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу;
- продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського тягара представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Місце Київської Русі у світовому цивілізаційному просторі

Щодо культурного стану Київської Русі, то у IX – XII ст. княжа держава була однією з найбільш розвинутих в Європі. Вона сприймала впливи інших культур, презентантами яких були держави Західної Європи та Сходу. Взагалі, Україна територіально займає серединне становище між центральною Європою та Азією. Через її території з давніх часів було прокладено великі водні та сухопутні шляхи, що давало можливість розвивати торгівельні, політичні та культурні стосунки з багатьма країнами, серед яких: Візантія, Німеччина, Франція, Польща, Чехія, скандинавські країни тощо.

Ідеологічною основою феодальної могутньої держави стало *християнство*, яке остаточно було введено князем Володимиром в 988 р. і увібрало в себе традиції поганства, тобто язичництва.

До визначних культурних центрів Київської Русі належали: Чернігів, Переяслав, Галич, Холм і, звісно – Київ, який літописці називали «суперником Константинополя» і «кращою прикрасою грецького світу».

Помітну роль в житті русичів відіграла Візантія. Перш за все, це стосується християнської релігії, яку запровадив князь Володимир Великий. Київська Русь відчувала візантійські впливи на своїй культурі і це стосується таких видів мистецтва, як:

1) *архітектура*. Грецькі та візантійські майстри запрошувались для будівництва церков та соборів;

2) *монументальний живопис*. В оздобленні церков та соборів широко використовувались *фреска* та *мозаїка*;

3) *малярство*. Цей вид станкового живопису існував у вигляді іконопису.

4) *книжкова мініатюра*. Вид декоративно-прикладного мистецтва, функції якого полягали в художньому оздобленні книжкових текстів ілюстраціями.

Також візантійський вплив позначився і на *символіці*: на монетах князь Володимир Великий зображувався як візантійський імператор – в діадемі та зі скіпетром (жезл, символ монархічної влади) в руці. Саме на монетах вперше з'являється тризуб як родовий знак київських князів, хоча сліди тризубу простежуються в Скандинавії, Візантії, Греції, Франції. Але найбільшого поширення тризуб дістає в Київській Русі.

Проте не можна пов'язувати розвиток духовної культури Київської Русі лише з Візантією. Адже Київська Русь межувала з багатьма країнами, вела з ними активну торгівлю і відчувала на своїй культурі вплив властивих елементів давньоіранської культури, культур Переднього Сходу та Греції, Хазарії, народів Західної та Центральної Європи, а також Південного Кавказу та Закавказзя.

Культура Русі, хоч і була відкрита всім впливам і взаємодіям, все ж таки встановила певну автохтонність, самобутність; її основу склали народні звичаї та фольклорні жанри.

Особливості духовної культури княжої доби

Духовне піднесення русичів особливо виявилось в архітектурі, іконописі, музиці, літературі, книжковій мініатюрі.

Архітектура і будівництво. Русь довгі роки була країною дерев'яною. Забудова міст мала тричастинну систему: «дитинець», де містилися князівські та боярські двори із золотoverхими теремами; «окільний град», у якому жила переважна частина міського населення та «*посад*», заселений ремісниками і торгівцями.

Якщо дерев'яна архітектура бере свій початок в Русі поганській, то архітектура кам'яна пов'язана вже з Руссю християнською. Перші споруди з каменя були зведені візантійськими майстрами. Християнська церква добре розуміла силу монументального мистецтва, краса якого психологічно впливала на людину. Тому й сам князь Володимир розпочав жваву будівничу діяльність. У літописі Нестора «Повість минулих літ» читаємо: «*Наказав (Володимир) будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де раніше стояли кумири. І поставив церкву на честь святого Василія на горбі, де стояв ідол Перуна й інші*».

Надалі візантійський стиль все більше змішувався з місцевими, самотніми традиціями. До XII ст. у Київській Русі склався *хрестово-купольний стиль*.

Першими кам'яними культовими спорудами і архітектурними зразками поєднання візантійського стилю з романським були *Десятинна церква* у Києві (в якій містилися усипальниця Володимира та його дружини) і п'ятиглавий *Спасо-Преображенський собор* у Чернігові. Після монгольської навали від Десятинної церкви залишився тільки фундамент. *Спасо-Преображенський собор* розташовувався у центрі «стольного града» і був також усипальницею князів. Він зберігся донині і входить до складу архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Визначною архітектурною спорудою була і головна споруда Києво-Печерської Лаври – *Успенський собор*. В середині собор прикрашали мозаїка та фрески. За даними «Києво-Печерського патерика», у виконанні мозаїк собору з 1084 р. приймав участь відомий давньоруський художник *Аліпій* – монах Києво-Печерського монастиря. Крім того, існує припущення, що він був автором фресок та мозаїк *Михайлівського Золотoverхого собору* в Києві, зведеного на честь покровителя Києва – архангела Михайла.

В XI ст. в найбільших містах Русі споруджуються грандіозні храми Софії, які присвячені не святій Софії – матері Віри, Надії і Любові, а абстрактній ідеї софійності як мудрості Божої, втіленій в образі Богородиці. Всі три Софії (Київська, Новгородська, Полоцька) належать до *греко-візантійської традиції*.

Собор Київської Софії, споруджений князем Ярославом Мудрим – єдина, що збереглась повністю і являє собою яскравий зразок синтезу багатьох видів мистецтва. Він знаходиться на території Софійського монастиря і є складовою Національного заповідника «Софія Київська».

Представляє інтерес легенда *Видубицького монастиря*. Князь Володимир Великий дав наказ кинути всіх язичницьких дерев'яних ідолів Перуна та інших богів в Дніпро. Прості люди, які сповідували ще язичництво бігли повздовж ріки та кликали богів показатися та виплисти: «Перуне, видубай!», тобто «випливай!». Місце, в якому ідоли врешті-решт виплили на беріг, назвали Видубичами. На честь цієї події звали монастир та назвали його *Видубицьким*.

В основному стиль архітектурних споруд XI– поч. XII ст. наближений до середньовічного *романського*. Він вважався *первинним* для Київської Русі тому, що адекватно виражав дух тієї епохи. Побудовані в такому стилі *Кирилівська церква* в Києві, *Спаський* та *Борисоглебський собори*, *П'ятницька церква*. Всі вони (як і Спасо-Преображенський собор) входять в архітектурно-історичний заповідник «*Чернігів стародавній*».

Вторинним стилем на Русі був *придворно-княжий*: будувалися храми, розраховані, насамперед, на княжу сім'ю і дворову челядь. Також розвивався *єпископальний стиль*: в державі утворювались численні єпархії, які повинні були мати свої кафедральні однобанні собори.

Отже, давньоруське зодчество, особливо монументальне розвивалося в контексті світової архітектури. Водночас деякі стилі (придворно-княжий, єпископальний) базувались на національних традиціях і мали неповторні індивідуальні риси.

Образотворче та прикладне мистецтво. Особливою формою, в якій відображалася християнська віра і впливала на молящих, був *живопис*.

Існувало два види живопису, якими прикрашали християнські культові споруди: *монументальний (мозаїка і фрески)* та *станковий живопис (іконописання)*. Мозаїчні і фрескові розписи найкраще збереглися до наших днів у Київській Софії. Перш за все – це мозаїка вівтарної стіни – *Оранта* (моляща матір божа) або «*Нерушима стіна*». Собор неодноразово руйнували та знищували, він страждав разом із народом. Але незмінною залишалася одна вівтарна частина з іконою Божої Матері. Її було освячено, Діву Марію порівнювали із міцним муром і в цьому розумінні стали називати «*Нерушимою Стіною*» – в продовженні багатьох століть вона залишалася непошкодженою.

Мозаїки були дуже дорогими у виконанні, тому, більшість розписів виконувалась у вигляді *фресок*. В храмі зустрічаються зразки світського *портретного живопису* (портрет Ярослава Мудрого, а також його сім'ї).

Поряд із стінним живописом значне місце на Русі посідало *іконописання*. Видатним зразком є *ікона Володимирської богоматері*, що вважалась у руських християн найбільшою святинею. Ця ікона була привезена на початку XII ст. з Візантії в Київ, як подарунок молодому тоді князю Володимирі Мономаху.

Вже з другої половини XI ст. при давньоруських монастирях починають плідно працювати власні іконописні майстерні (найбільша на Русі – у Києво-Печерському монастирі). І хоча в ті часи живописці не підписували своїх робіт, до нас дійшли імена руських іконописців *Григорія* та *Алінія*, що жили при Києво-Печерській лаврі.

До розвитку *мистецтва книжкової мініатюри* призвели поширення писемності та поява книг. Якщо ікони можна було привозити з Візантії, то книжки треба було перекладати або писати місцевою мовою. Рукописні твори були дуже дорогими, їх переплітали в міцні оправы з металевими замками, прикрашали численними ініціалами та мініатюрами. Часто книги виготовлялися на замовлення, як подарунок або для поповнення церковної скарбниці. Відомі давньоруські книги *«Остромирове Євангеліє»*, *«Ізборник Святослава»*, *«Трійська Псалтир»* були багато оздоблені ілюстраціями. Перше місце за багатством оздоблення серед східнослов'янських рукописів займає *«Остромирове Євангеліє»*.

Таким чином, архітектура, живопис, література, прикладне мистецтво стародавньої Русі IX-XIIст. були творчо розвинуті і успадковані подальшими поколіннями.

Значення Київської Русі – держави, створеної українським народом на княжому етапі його історії, за словами Михайла Грушевського, полягає в тому, що вона була першою формою української державності. А Галицько-Волинське князівство безпосередньо успадкувало політичні та культурні традиції княжого Києва.

Запитання до самоперевірки:

1. Які соціальні події призвели до формування перших політичних об'єднань?
2. Перелічіть союзи племен, які стали основою державного утворення «Руська земля».
3. Який найбільший східнослов'янський союз став ядром Київської держави?

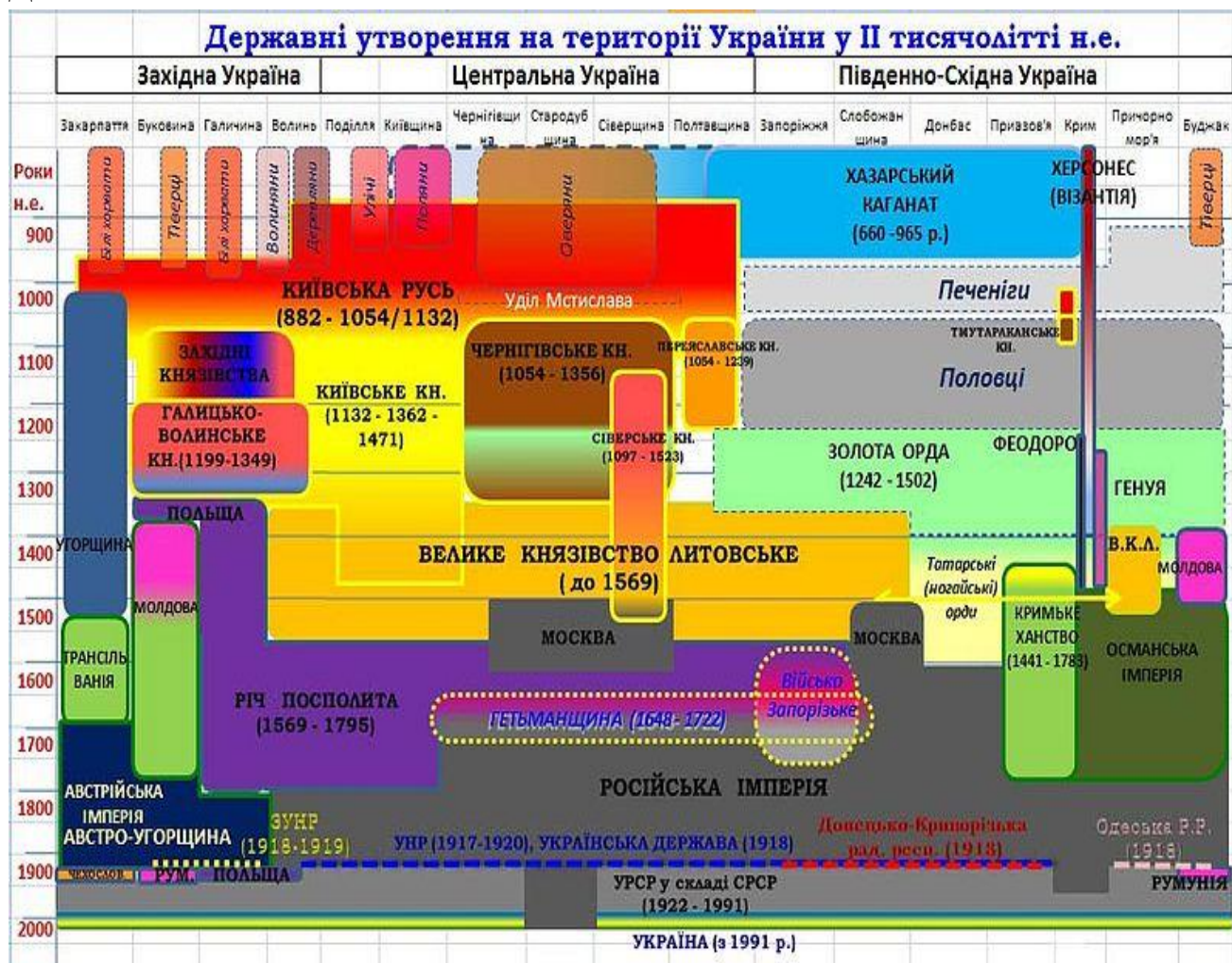
4. Хто вважається першим київським князем?
5. Скільки етапів налічує історія Київської Русі? Які?
6. З якими західноєвропейськими країнами Київська Русь розвивала торгівельні, політичні та культурні стосунки?
7. Які чинники спричинили феодальну роздрібненість?
8. Що сталося з Галицько-Волинським князівством після смерті Данила Галицького?
9. Назвіть визначні культурні центри княжої доби.
10. Які візантійські впливи відчула на своїй культурі Київська Русь?
11. Якими заслугами відзначився князь Володимир Великий під час свого володарювання?
12. Перелічіть історичні версії запровадження християнства на Русі.
13. Доведіть, що доба Ярослава Мудрого була добою культурного піднесення.
14. Яка архітектурна споруда ведена на честь покровителя Києва?
15. Розтлумачте сутність термінів «монументальний живопис» та «станковий живопис».
16. Яку другу назву має мозаїка вівтарної стіни – Оранта в Софіївському соборі?
17. Відкіля була привезена і кому подарована найголовніша ікона християнської релігії?
18. Назвіть зразки книжкової мініатюри княжої доби.

Тематика повідомлень

1. *«Норманська теорія» еволюції державності на Русі.*
2. *Легенда про заснування Києва.*
3. *Основні тенденції політичного життя русичів у часи правління перших Рюриковичів (від Олега до Святослава).*
4. *Історичний портрет князя Святослава – полководця і державного діяча.*
5. *Порівняльна характеристика господарського розвитку Київської Русі та господарства східних слов'ян у VI – VIII ст.*
6. *Передумови прийняття християнства на Русі.*
7. *Особливості економічного розвитку доби.*
8. *Українські землі в період політичної роздробленості Русі.*
9. *Галицько-Волинське князівство.*
10. *Нова писемність за часів християнізації Русі.*
11. *Матеріальна культура Київської Русі.*
12. *Декоративно-прикладне мистецтво княжої доби.*

13. Основні етапи розвитку давньоруського літопису.
14. «Повість временних літ» як енциклопедія життя Русі.
15. Розвиток освіти та зачатки науки.
16. «Києво-Печерський патерик».
17. Творчість іконописців княжої доби.
18. Усна народна творчість Київської Русі.
19. Мозаїка «Нерушима стіна».
20. Музика і театр у Київській Русі.
21. Мистецтво книжкової мініатюри.
22. Монастирі – осередки культурного і духовного життя.
23. Суспільно-політична думка Київської Русі.
24. Культурна спадщина Київської Русі і сучасність.

Додаток 1.



СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА В ХІ СТ.

Категорії населення	Склад	Місце в суспільстві
<i>Панівні привілейовані стани</i>	Великий київський князь	Васали князя, не платять податки, існують за рахунок данини і пожалувань князя.
	Удільні князі	
	Бояри	
	Князівська дружина	
<i>Вільне населення</i>	Духівництво (митрополит, єпископи, ігумени, ченці, диякони)	Отримують 1/10 з усіх доходів населення («десятину»), земельні пожалування князів, заповіти віруючих.
	Міщани (патриції, молодші люди, чернь)	Особисто вільні, мають громадянські права, сплачують податки на користь держави.
	Смерди	Особисто вільні селяни – общинники. Мешкають на общинних чи княжих землях, сплачують данину, виконують натуральні повинності, приймають участь в ополченні.
<i>Тимчасово залежне населення</i>	Селяни – закупи і рядовичі.	Громадянські права обмежені на час договору або сплати боргу.
<i>Залежне населення</i>	Челядь, холопи (джерела – полон, народжені від рабині або одружені з рабинею, злочинці)	Не мають громадянських прав, не сплачують податки. Жива власність господаря.
<i>Люди поза суспільством</i>	Ізгої – особи, які втратили зв'язок з однією із станових категорій і не потрапили в іншу: звільнені раби, монахи, що не навчалися писати, князі, що втратили вотчину, збанкрутілі купці.	Особисто вільні. Закон охороняє їх життя великими штрафами. Знаходяться під захистом церкви.

ЛЕКЦІЯ № 3

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (XIV – I пол. XVII ст.)

Мета лекції: розглянути вплив політичних подій, що відбувалися на українських землях у XIV – I пол. XVI ст.; проаналізувати, які наслідки мало укладення Кревської, Городельської та Люблінської уній в об'єднанні Литви та Польщі; визначити роль Брестської унії у захисті української та білоруської православної церкви; простежити за розвитком освітянської справи, мистецтва та літератури.

Ключові поняття і терміни: *Кревська унія, Люблінська унія, Брестська унія, уніатська церква, Річ Посполита, статuti, козацтво, реєстрове козацтво, шляхта, гетьман, національне пригнічення, магдебурзьке право, воєводство, сепаратизм, магнати, волока, сейм, вйит, фільварок, азбука, академія, бакаляри, дидаסקали, уставники, «вільні науки», братства, портрет-парсуна, ренесансно-бароковий стиль.*

План

1. Підпорядкування українських земель великими князями литовськими.
2. Польська експансія на українські землі (в II пол. XIV ст. – середині XVII ст.).
3. Вплив західноєвропейської культури на культурний розвиток України.
4. Національна освіта в XIV – I пол. XVII ст.
5. Особливості художньої культури.

Підпорядкування українських земель великими князями литовськими

Етапи приєднання українських земель до Литовської держави:

- князь Міндовг (1230 – 1263), засновник Литовської держави приєднав до Литви сучасні Гродненську та Мінську області;
- князі Вітен (1293 – 1316) і Гедимін (1316—1341) захопили більшу частину південно-західних руських земель (сучасний захід України);
- князь Ольгерд (1345 – 1377) захопив Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське князівства, і Поділля (1362);
- князь Вітовт (1392 – 1430) поширив володіння Литви від Балтійського до Чорного морів;
- 1351 – 1352 рр. між Литвою та Польщею розпочалася війна за Галицько-Волинські землі – Галичина відійшла до Польщі, Волинь – до Литви.

Швидкому загарбанню українських земель Литвою сприяло те, що Русь була послаблена внаслідок князівських міжусобиць та золотоординської

навали. Більшість руських князівств добровільно визнали владу литовських князів, надаючи їм перевагу перед жорстоким пануванням татаро-монголів. У 1362 р. литовське військо при підтримці українських загонів розгромило золотоординців на Синіх Водах, а у 1399 р. литовсько-українсько-білоруські війська билися з татарами під Ворсклою.

Умовно можна виділити три основних *періоди перебування українських земель у складі ВКЛ*:

I етап (1340—1362) – «оксамитове» литовське проникнення.

II етап (1362—1385) – «ослов'янення» литовських правителів. До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське являло собою федерацію рівноправних земель-князівств. У приєднаних колишніх князівствах Київської Русі збереглася стара система управління, лише руська князівська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській – Гедеміновичів.

Принцип правління литовських князів на українських землях: «Старе не змінюємо, нове не запроваджуємо». Руські князі мали право участі у центральних державних установах нарівні з литовцями. Державною мовою для русичів, які увійшли до складу Великого князівства Литовського, була руська; перші закони – «Литовські Статути» спиралися на законодавчі традиції Київської держави – «Руську правду» та «Правду Ярославичів». Литовці запозичили руський досвід військової організації. Це пояснюється тим, що литовські землі знаходилися на більш низькому щаблі розвитку, ніж руські. Приєднання колишніх давньоруських земель сприяло культурному та економічному розвитку литовських земель.

III етап (1385—1480) — втрата українськими землями залишків автономії. За часів князя Вітовта (1392 – 1430) сталася ліквідація південно-західних руських князівств – Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. Влада з рук українських князів передавалась литовським намісникам.

IV етап (1480—1569) – посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі».

Наприкінці XIV ст. низка зовнішніх та внутрішніх обставин змусила литовських та польських феодалів розпочати процес об'єднання двох держав.

Етапи об'єднання Польської та Литовської держав:

➤ Польське королівство та Велике князівство Литовське у 1385 р. підписують *Кревську унію*, яка передбачала їх об'єднання у єдину державу – Річ Посполиту, шляхом укладення шлюбу між Великим князем литовським Ягайлом та польською королівною Ядвігою. Кревська унія була союзом двох держав. Зберігалася автономія Литви при її васальній залежності від Польщі.

Мета об'єднання: посилення своїх держав перед загрозою наступів Тевтонського лицарського ордену та Московського князівства, авторитет якого посилювався після Куликовської битви 1380 р.

Наслідки: включення Великого князівства Литовського до складу Польської держави; українські землі остаточно втрачають залишки самостійності.

Значення: сприяння об'єднанню слов'янських народів і Литви для розгрому хрестоносців 15 липня 1410 р. під Грюнвальдом. Союзні литовсько-польсько-українсько-білоруські полки розбили німецьких загарбників та припинили їхнє просування на Схід.

➤ *1413 р.* – укладення *Городельської унії*. Відбувається подальше польсько-литовське зближення за умов збереження великодержавного престолу у Литві. Фактичне визнання права на існування політично самостійного Великого князівства Литовського. Водночас розширення сфери впливу католицизму, початок роздавання українських земель католицькій церкві, обмеження участі православних у державному правлінні.

➤ *1569 р.* – у м. Люблін (*Люблінська унія*) відбувся польсько-литовський сейм, на якому представники обох держав проголосили об'єднання Литви та Польщі у єдину державу. Цим актом було проголошено створення нової держави – *Речі Посполитої*, яка за формою правління була виборною монархією зі шляхетською демократією. Українські землі опиняються у складі Польщі.

Наслідки: встановлення у Литві та Польщі єдиного державного устрою, грошової системи, судочинства, законодавства за польським зразком. Король обирався польськими та литовськими феодалами, католицизм став державною релігією.

Значення: Польща на той час була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, відрізнялася відносною релігійною терпимістю, але це майже не позначилося на українських землях. До Польщі відійшли українські землі, які були поділені на Волинське, Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства; частина західноукраїнських земель увійшла до складу вже існуючих Руського і Белзького воєводств. Почалося поневолення України, яке відбулося у декілька напрямів: привласнення земель польськими феодалами, полонізація населення, переслідування українських звичаїв, насильницьке насадження католицизму.

➤ *1596 р.* – укладення *Берестейської церковної унії* між православною та католицькою церквами Речі Посполитої. Унія передбачала перехід української

православної церкви під верховенство Папи Римського – створення уніатської церкви і фактичну заборону православ'я в українських землях.

Наслідки: розподіл українців на дві конфесії – православних та уніатів. Уніатська частина віруючих затвердила акт об'єднання та утворення греко-католицької церкви. Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади.

Тільки у 1633 р. Річ Посполита дозволяє існування православної церкви на своїх землях.

Польська експансія на українські землі (в II пол. XIV ст. – сер. XVII ст.).

Як відомо, ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 рази. Однак для поляків опанування українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Тому спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі «королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі більше змінювалося у гірший бік.

До сер. XV ст. західноукраїнські землі жили за правом, що базувалося на законах «Руської правди» і старовинних звичаях. Лише в 1434 р. Корінним мешканцям накинули польські закони. На завойованих територіях поляки створили три воєводства – Руське, Подільське, Белзьке – та окрему Холмську адміністративну одиницю. Упродовж кінця XIV – XVI ст. відбувалися процеси зближення родової знаті з військово-службовим станом та їх об'єднання в одну панівну верству – шляхту (від давньонім. *alaht* – рід, порода). Вся повнота влади опинилася в руках місцевої шляхти, а точніше – у законодавчих органів, т. зв. сеймів і сеймиків, участь у яких могли брати тільки дворянство і католицьке духовенство.

Українське боярство тоді було зрівняне в правах з польською шляхтою, тобто звільнене від усяких податків, крім кількох тижневої щорічної військової служби у королівському ополченні. Ввійшовши в середовище обласканного королем панства, знать до сер. XVII ст. в основному ополячилася. Лише дрібне боярство не зрадило свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій.

Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було

стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (із центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. Було утворене Чернігівське воєводство з центром у Чернігові.

За польсько-литовської доби відбулися помітні якісні зрушення, з'явилися нові явища в економічній сфері. З кінця XV – початку XVI ст. зростає попит на продукти скотарства й землеробства. Це зумовило, з одного боку, якісні зміни в техніці та технології господарювання (розширення асортименту сільськогосподарських культур – почали вирощувати квасолю, петрушку, пастернак, селеру, салат тощо, появу водяних, а згодом і вітряних млинів тощо). З іншого боку, зростаючі масштаби експорту гостро поставили питання про земельну власність, робочі руки та форми організації праці.

Еволюція феодалних відносин зумовила в XIV – XVI ст. зростання великого феодалного землеволодіння. Більша частина земель була зосереджена в руках великих магнатів. Концентрація земель у руках магнатів зумовила широкомасштабний наступ феодалів на територію та права селянських общин. *Почався процес закріпачення селянства:*

- на поч. XV ст. (1436 р.) селянину дозволялося залишити свого поміщика тільки після Різдва свят, а в 1505 р. – сейм Корони Польської прийняв ухвалу, за якою вихід із села дозволявся лише за згодою пана, що практично зовсім унеможливило його;
- 1521 р. – на сеймі у Торуні було скасовано громадську управу: селяни ставали особисто залежними від шляхти;
- 1529 р. – Перший Литовський Статут – юридичне оформлення і закріплення феодалних відносин. Заборона залежному селянину при переході до іншого пана забирати з собою майно, худобу, реманент тощо. Було встановлено 10-річний термін розшуку і повернення втікачів, суворе покарання очікувало їх переховувачів;
- 1566 р. – Другий Литовський Статут – остаточне скасування всіх обмежень шляхетської земельної власності; селяни втратили землю і юридичну незалежність;

- 1588 р. – Третій Литовський Статут завершив юридичне оформлення кріпацтва в Україні. Селяни стали цілком безправними. Копний (общинний, селянський) суд був замінений вотчиним: тепер пан сам судив і карав селян.

На колишніх селянських землях феодали створювали власні господарства – *фільварки*, що призвело до майже повного обезземелювання селянства. З другої половини XVI ст., у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин та зростанням ринку сільськогосподарської продукції, майже всі феодали перетворили свої земельні володіння на фільварки. Це були *багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на щотижневій панщині залежних селян і були орієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча і зберігали значні риси натурального господарства.*

За польсько-литовської доби поглибився суспільний поділ праці, активізувалася урбанізація. У XIV – XV ст. міста України в основному ще зберігали феодально-аграрний характер (жителі міст займалися землеробством, скотарством, промислами і частково ремеслом та торгівлею; перебували у феодальній залежності й подібно до селян виконували різні повинності, сплачували податки натурою і грошми). Водночас за міськими мурами відбувалися значні зрушення, зароджувалися та прогресували нові явища та процеси: поглиблювалася спеціалізація ремісництва (якщо в давньоруських містах існувало майже 70 ремісничих спеціальностей, то у XV ст. – 200, а на початку XVII ст. – до 270). У XV ст. набули поширення ярмарки, що було першою ознакою становлення внутрішнього ринку (постійні ярмарки існували у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та ін.); виникли фахові ремісничі об'єднання – цехи, виникають перші зародки мануфактурного виробництва; у містах запроваджено Магдебурзьке право (право міста на самоуправління).

Зрушення в економіці XIV – XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. В соціальній сфері українських земель активно формувалися станова організація суспільства на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків.

<i>Привілейовані стани</i>	Шляхта – князі, пани, бояри і зем'яни (середня і дрібна шляхта)	Не мають обмежень для земельної власності. Мають організоване представництво на загальнодержавних сеймах.
	Духівництво – церковні ієрархи, парафіяльні священики.	Не підлягали світському суду. Духовні посади передавали в спадок.

		Володіли значними земельними угіддями, збирали десятину.
<i>Напівпривілейовані</i>	Міщани – патриції, бюргери, плебс.	Магдебурзьке право давало змогу обирати магістрати на чолі з війтом.
<i>Непривілейовані</i>	Селяни	«Похожі» – особисто вільні (слуги, данники або чиншові селяни, тяглові). «Непохожі» – кріпаки.
<i>Міжстановий соціальний прошарок</i>	Козацтво	

У польсько-литовську добу відбуваються важливі процеси і в соціальній сфері: формуються шляхетський та міщанський стани; православне духовенство починає втрачати позиції і активно витісняється католицьким; різні категорії селян перетворюються на одну верству – кріпаків; виникає нова соціальна група – козацтво.

Українські землі входили також до складу інших держав:

Московське царство	Чернігово – Сіверщина
Молдавське князівство (васал Османської імперії)	Буковина
Трансільванське князівство	Східне Закарпаття
Володіння австрійських Габсбургів	Західне Закарпаття

Вплив західноєвропейської культури на культурний розвиток України

Вплив західноєвропейської культури на Україну значно посилюється після Люблінської унії і тривав майже до кінця XVIII ст.

В Західній Європі XIV – поч. XVII ст. іменуються епохою Ренесансу. І українська культура, як частина світової, поступово включається в загальноєвропейський процес переходу до Відродження. В мистецтві України спостерігається зміна *готичного та романського* стилю (стиль середніх століть) на *ренесансно-барочний*. Ренесансний стиль має відношення до культурно-історичної епохи Ренесанс, барочний стиль зароджується наприкінці Відродження – на поч. XVII ст. і характерний більше для Нового часу в культурі Західної Європи.

Саме з цього приводу наступають зміни в духовному житті: релігійна тематика змінюється світською.

Але, на жаль, через певні несприятливі умови (відсутність цілісної національної державності та політичної єдності) зародки нового не переросли в Україні в розвинену культуру *Ренесансу*.

Національна освіта в XIV – I пол. XVII ст.

Як і в княжу добу, у XIV – XVI ст. поширювачами освіти на Україні залишались *монастирі* та *церкви*. Джерела свідчать, що діти вивчали в ці часи. Перш за все *азбуку* (*буквар*) – різні комбінації голосних і приголосних звуків, а потім переходили до читання богослужбових книг. Читання було головним предметом навчання. Додавали до того ще й писання каліграфічним письмом, великими літерами, т. зв. «*уставом*». Вчили ще й співати, звичайно, по-церковному. Шкільна освіта носила виключно церковно-релігійний характер, головними предметами були молитва та богослужбові книги.

Водночас важливе значення набувають *міські цивільні школи*, які влаштовуються в маєтках великих феодалів. Слід додати, що натомість Західній Європі, яка в період Реформації мала багато вільних міст, в Україні до середини XVII ст. понад 80 % міст належали приватним особам і головними осередками освіти та культури були маєтки крупних землевласників.

Освітня галузь цієї доби характеризується наступними термінами: «*abecedarii*» (учні, що навчалися в школі. Ця назва походить від латинської мови, яка вивчалася в школі, починаючи з абетки – a, b, c, d і т.д.); «*уставники*» або «*наставники*» (назва вчителів, найчастіше – це дяки, які поряд з учителюванням у школі відправляли церковні служби); «*бакаляр*» або «*baccalaures*» (з лат. – *лауреат*); «*дидаскал*» (вчитель з вищою освітою).

Найосвіченішим станом тодішнього суспільства України було *духовенство*, що тримало в своїх руках школи й інші освітні та благодійні установи. Друге місце після духовенства займали жителі міст – *міщани*, або *городяни*. Значна кількість письменних людей була серед дворян, які на Україні, за польським зразком, називалися *шляхтою*.

З другої половини XV ст. становище шкільної освіти на Україні ускладнилося у зв'язку з активним наступом католицизму.

На противагу православним школам, які зосереджувалися в Острозі, Львові, Холмі і Києві, католики відкривати свої католицькі школи: в Ярославлі, у Кременці та в Києві. Після Люблінської унії з'являються *єзуїти*, які засновують свої *єзуїтсько-католицькі школи*.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з реформаційним рухом виникають *протестантським школи*. Хоч мережа католицьких і протестантських шкіл була досить широкою, проте розвиток освіти в середовищі українського народу відбувався в своїй основі в межах православ'я.

У цей час з'являється новий тип школи – *греко-слов'яно-латинська*, в якій давньоруські культурно-освітні традиції поєднувалися з позитивними досягненнями західноєвропейської школи і науки того часу. Першою навчальною установою такого типу на Україні стала *Острозька вища школа*, заснована відомим діячем і меценатом української культури князем *Костянтином Острозьким*. Сучасники називали навчальний заклад «*тримовним ліцеєм*», бо вивчали в ній три мови: грецьку, церковнослов'янську й латинську. Ще школа була відома під назвою – «*Греко-слов'яно-латинська Академія*».

Острозька школа згуртувала навколо себе відомих на той час діячів культури, серед них: письменник *Герасим Смотрицький* – ректор академії, його брат *Мелетій Смотрицький* – відомий мовознавець, автор видатної «*Граматики*», священники *Д.Наливайко*, *Кирило Лукаріс*, полеміст *Христофор Філалет* та ін.

В Острозькій школі викладали курс «семи вільних мистецтв», який складався із предметів *тривіума* (граматика, риторика, діалектика) і *квадривіума* (арифметика, геометрія, астрономія, музика).

В кінці XVI ст. Острозька школа стала поступово занепадати. Причиною була смерть її засновника Костянтина Острозького. Його послідовники, насамперед його онука – щира католичка, не були зацікавлені у продовженні православної діяльності школи, тому на її підставі відкрився єзуїтський колегіум. Практично з того часу Острозька школа припинила свою діяльність.

З освітянською галуззю пов'язана діяльність архімандрита Києво-Печерської лаври *Петра Могили*. Він віддавав багато фізичних сил та матеріальних коштів на реставрування пам'ятників давнини. У 1631 році П.Могила заснував *Лаврську школу* – «гімназійон», яка через рік, об'єднавшись з Київською братською школою, перетворилась на *Києво-Могилянський колегіум* – центр розвитку освітянських та наукових знань на Україні.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. діяльність елементарних шкіл при церквах і монастирях вже не відповідала вимогам часу. Потреби суспільства вимагали освічених людей як для господарської, так і культурно-просвітницької діяльності. За розв'язання цього завдання взялося не духовенство, а світські кола – окремі магнати, шляхта і особливо міщани, які

стали об'єднуватись у *православні братства*. Діяльність цих організацій була спрямована на національно-визвольну та ідейно-культурну боротьбу, а також на захист шкільної освіти. З ініціативи членів братств створювалися школи, друкарні, бібліотеки. Братства займалися добродійною діяльністю: допомагали братчика в скрутних становищах, забезпечували школи книжками, церкви – свічками та іконами, влаштовували храмові свята. Перші українські братства виникли у Львові при львівських церквах в середині XVI ст. Найвідомішим було *Львівське Успенське братство* (1544), що утворилося при Львівській Успенській церкві. Про склад і завдання братства можна скласти уявлення з його статуту, до якого входять широкі політичні та освітні функції.

Важливу освітянську роль в розвитку провідної *Львівської братської школи*, що утворилась при Львівському братстві, відіграли такі відомі вчені і письменники, як: дидаסקали брати *Стефан* та *Лаврентій Зизанії*, письменник *Кирило Транквіліон* та *Іван Борецький* (майбутній митрополит Іов), *Арсеній* – грек з Фесалії та ін. Засновниками *Київської братської школи* були вчені *Захарій Копистенський*, *Тарасій Земка* та мовознавець *Памво Беринда*. До програм братських шкіл були включені поетика, риторика, музика, які мали важливе культурно-просвітнє значення.

У XV – першій половині XVI ст. багато вихідців з України здобували освіту в Краківському, Празькому та Болонському університетах.

Освіта і шкільництво в Україні тісно пов'язані з розвитком друкарської справи. В XV ст. перші друкарні виникають у великих слов'янських містах – Празі та Кракові, а з початком XVI ст. – на українсько-білоруських і литовських землях. Наприкінці 1572 р. Іван Федоров переїхав до Львова – важливого на той час економічного і культурного центру України. Тут за допомогою міщан він заснував друкарню і в 1574 р. видав «*Апостол*» і «*Буквар*» («*Азбуку*»). Вихід у світ «*Апостола*» – знаменна подія в історії української культури. Ця книга сприяла розвитку українського письменства, що відіграло важливу роль у захисті української національної церкви і національної справи взагалі.

Особливості художньої культури

Українська культура початку XVI – першої половини XVII ст. переживала етап свого Відродження. Характерними її ознаками було поширення ідей *гуманізму*, основоположниками якого в Україні у XV – XVI ст. слід вважати таких діячів і вчених, як *Юрій Дрогобич*, *Павло Русин*, *Лукаш*, *Станіслав Оріховський* та ін. Сприймавши ідею «*громадянського гуманізму*»,

українські гуманісти епохи Відродження відіграли важливу роль у розвитку національної культури, суспільної свідомості, філософії, художньої культури.

Образотворче мистецтво. Високого рівня розвитку в Україні в XV–XVI ст. досяг живопис, основними видами якого залишалися настінні розписи та іконопис. Іконопис того часу, як і вся художня культура, набуває ознак реалізму: святі на іконах дедалі більше нагадують простих людей, селян, а не аскетів-мучеників.

Визначним твором живопису кінця XIII – початку XIV ст. стає ікона *«Волинської Божої Матері»*. В зображенні Богоматері відчутне властиве тій добі розуміння жіночої вроди.

В живописі XV ст. треба відзначити ікону *«Спас Нерукотворний»* – це особливе зображення Христа: або на платі або на глиняній дошці і черепиці. Існує легенда: *«Після Хрещення в Йордані Ісус творив багато великих чудес. Слава про Христові чуда дійшла аж до Месопотамії. Важкохворий король Абгар послав до Ісуса свого художника, щоб Господь прийшов до Едесси та вилікува вйого. Коли б Ісус не зміг прийти, то просив, щоб художник хоч намалював Його портрет. Митець намагався намалювати Ісуса, але не міг, бо Христове лице сяло великою ясністю. Тоді Ісус притулив полотно до Свогообличчя, яке чудесно відбилося на ньому. Цей нерукотворний образ художник привіз Абгарові, який одразу видужав і на вернувся зі своїми підданими до Христової віри. Згодом він помістив цей образ на воротах Едесси, щоб люди поклонялися йому. За правління грецького імператора Костянтина Багрянородного образ, при якому діялися численні чуда, був урочисто перенесений із Едесси до Царгорода»*.

Поширюється образ *Божої Матері, Богородиці* як заступниці та захисниці від усього ворожого й нечистого. Типовою є ікона *«Богородиця-Одигітрія»*, в якій відчувається вплив естетики ренесансу (назву отримала від монастиря Одигон, що в Константинополі).

Високим рівнем художньої майстерності пронизана творчість маляра-іконописця *Петра Ратенського* з Волині, автора ікони *«Богородиця»* у Володимир-Волинському соборі.

Простому народу близькими були також образи *св. Миколая, св. Параскеви П'ятниці, архангела Михайла*, а також *св. Георгія*.

Наприкінці XVI ст. формується тип нового художника – особистості культурної, освіченої та всебічно обдарованої. До таких належать митці *Федір Сенькович* і *Микола Петрахович*, творчість яких пов'язана з розписом

іконостасів *П'ятницької* та *Успенської церков* у Львові. Вони також виконували замовлення світських осіб та польських магнатів.

Поряд з традиційним іконописом в українському образотворчому мистецтві розвивається *портретний живопис*. На ті часи портрети (*парсуни*) нагадували ікони, тому, що їх авторами були майстри-іконописці. Визначним є портрет роботи живописця *М.Петраховича*, на якому зображений львівський меценат, засновник Львівського братства, лідер православної церкви у Львові Костянтин Корнякта.

Театр. Театральне мистецтво України розпочинає свою історію з обрядових дій, що були схожі на театральні дії. Першими мандрівними акторами ще з часів Київської Русі були скоморохи – універсальні актори, які вміли і танцювати, і співати, і грати на музичних інструментах, володіли цирковими навичками. Вони залишалися протягом польсько-литовської доби жаданими гостями на всіх народних святах.

Наступний етап (к. XVIст.) в розвитку театального мистецтва пов'язаний з виставами в братських школах. Перші зразки української драми ставили студеї Києво-Могилянської академії. Ця форма театального мистецтва (шкільний театр) разом із кріпацьким театром (передвісники професійного театру) набудуть розповсюдження в козацьку добу.

Музика. Музична культура доби польсько-литовського панування продовжувала традиції Київської Русі. По всій Україні розповсюджуються *історичні пісні ідуми* – літературно-музичні твори, які стали своєрідним літописом боротьби нашого народу проти іноземних загарбників. Виконавцями їх були *кобзарі*, які мандрували по містах і селах України, оспівуючи історичне минуле.

У процесі становлення української музики важливу роль відіграла музична освіта, яка поширювалась братськими школами. В церквах і монастирях, при братствах були створені численні хорові колективи, виховувались співаки, регенти багатоголосного співу, вивчалась нотна грамота. Саме в цей час виникає так званий *партесний спів* – багатоголосий спів по партіях (за голосами), який в православній церкві використовувався на противагу католицькій, де спів супроводжувався органом.

Виникає такий жанр світської музики, як *побутова пісня – канти*. За змістом вони поділялися на релігійно-філософські, любовні, «жартівливо-гумористичні» тощо. Розвиток інструментальної музики привів до появи у деяких містах музичних цехів на зразок ремісничих. Цехові музиканти грали на

весіллях, народних гуляннях, похоронах, в їх репертуарі були народні пісні, танці та різноманітні марші.

Таким чином, музика цього часу активно розвивалася і панувала у всіх сферах життя людини.

Архітектура. Архітектурні пам'ятки даної епохи можна поділити на два основних типи: 1) *церкви* та 2) *оборонні споруди-замки*.

Культові споруди представляли тридільні, або трибанні та п'ятибанні церкви, так звані «зрубні храми».

Але переважна більшість архітектурних пам'яток мала оборонний характер. Фортеці споруджували місцеві майстри, які враховували рельєф місцевості. Найяскравішим зразком фортеці-замку є *Хотинська фортеця*: 30-40 метрові башти, стіни досягають висоти дванадцятиповерхового будинку, товщина стін – 5-6 метрів. Фасад декорований орнаментом з червоної цегли, що нагадує народну вишивку.

Після звільнення від монголо-татарської залежності розпочинається активне спорудження церков та монастирів. Так у Львові перебудовується *Вірменська церква* і зводиться *собор Святого Юра*, а в Луцьку – *собор Івана Богослова*.

Церковне і світське будівництво в цей час зазнало сильних впливів *ренесансного стилю*, характерними рисами якого є прагнення до парадності та святковості, урочистості та помпезності. Передові позиції у цій галузі мистецтва належали Львову. До найстаріших будівель «золотого віку» львівського Ренесансу належать будинки на Площі Ринок: «*Чорна кам'яниця*», *Успенська церква*, *вежа Корнякта*, *каплиця Трьох Святителів*, які разом складають унікальний архітектурний ансамбль.

У 30-х роках XVII ст. в архітектурі кам'яних споруд поряд з ренесансними з'являються риси *бароко*. Але найбільшого розповсюдження такі архітектурні споруди набули у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Нові гуманістичні ідеї в мистецтві справили свій вплив і на розвиток української скульптури, яка була тісно пов'язана з розвитком архітектури. На фасадах, порталах, в інтер'єрах ренесансних будинків, палаців, церков, іконостасів з'явилися скульптурні рельєфи та пишне різьблення.

З епохою Відродження тісно пов'язаний і скульптурний портрет, що набув поширення у вигляді надгробних пам'ятників. У XVI ст. на Україні виробилася певна система монумента – скульптурне зображення померлого на кам'яному ложі або саркофазі, обрамленому складними архітектурними композиціями.

Взагалі зовнішній вигляд світської споруди, з яскраво вираженими декоративними фасадами, втілював нові ідеали краси.

Таким чином, упродовж усього часу в українській духовній та художній культурі розвиваються і вдосконалюються традиції культури Київської Русі, трансформуються ідеї Ренесансу та Реформації, посилюється увага до емоційної сфери, психології людини, її душевного стану. Особливо це активізувалося в XVI ст., коли братства розгорнули культурницьку та просвітницьку діяльність. Набуток культури українського народу XIV – XVI ст. засвідчив її самобутність та сприяв подальшому розвитку.

Запитання до самоперевірки:

1. У чому полягала особливість утворення Литовсько-Руської держави?
2. В чому полягав зміст Кревської унії?
3. Назвіть головне рішення сейму в Любліні у 1569 р.
4. Яким був адміністративно-територіальний устрій України у складі Речі Посполитої?
5. Визначте етапи об'єднання польської та литовської держави.
6. Коли був покладений початок існування греко-католицької церкви?
7. В якій загальноєвропейській процес включається Україна у XIV – на поч. XVII ст. ?
8. Назвіть відомі терміни, що характеризують освітянську справу цього часу.
9. Перелічіть соціальні стани тодішнього суспільства.
10. Яка соціальна верства вважалася найосвіченішою в Україні в XIV ст.?
11. Які існували католицькі навчальні заклади?
12. Охарактеризуйте діяльність Острозької школи.
13. Який навчальний заклад у 1701 році отримав статус академії?
14. Що Вам відомо про діяльність міських православних братств?
15. В якому році на Україні було започатковано книгодрукарство?
16. Що таке «дума»?
17. Назвіть найвідомішу ікону кінця XIV століття.
18. В яких іконах втілена тема материнства?
19. Яку назву отримали мандрівні актори, традиції яких залишалися з княжих часів?
20. Перелічіть найулюбленіші музичні інструменти козацького середовища.
21. Які типи споруд виділяються в архітектурі XVI – I половини XVII століття?

22. Доведіть, що ідеї Ренесансу та Реформації набули поширення в українському мистецтві.

Тематика повідомлень

1. *Зміни в положенні селянства.*
2. *Проаналізуйте ставлення різних класів та станів українського суспільства до укладення Люблінської унії 1569 р.*
3. *Змалюйте історичний портрет князя Костянтина Острозького. Охарактеризуйте його як людину, політика та мецената культури.*
4. *Правовий режим на українських землях після Люблінської унії.*
5. *Магдебурзьке право в містах України.*
6. *Спільне та відмінне між феодальною вотчиною XIV – XV ст. та фільварковим господарством феодалів XIV – першої половини XVII ст.*
7. *Становище православної, уніатської та католицької церков в Україні у першій половині XVII ст.*
8. *Православні братства та їх роль у розвитку української культури.*
9. *Єзуїтсько-католицькі та протестантські школи.*
10. *Початок книгодрукування в Україні.*
11. *Києво-Могилянський колегіум.*
12. *Меценатська діяльність П.Могили.*
13. *Історичні пісні, їх тематика та особливості.*
11. *«Пересопницьке Євангеліє» – пам'ятка української писемності.*
12. *Український Проторенесанс. Вплив ідей західноєвропейського Ренесансу і Реформації на писемну культуру.*
13. *Орнаментальне мистецтво.*
14. *Іконопис XIV – першої пол. XVII ст.*
15. *Образ Богоматері в українському живописі.*
16. *Нові живописні жанри: портрет, історичний живопис, пейзаж.*
17. *Діяльність українських вчених на теренах європейських культур.*
18. *Формування музично-поетичного жанру «думи».*
19. *Перший університет у Львові.*
20. *Полемічна література XVI ст.*
21. *Театральне та музичне мистецтво.*

ЛЕКЦІЯ № 4

Україна за часів козацького гетьманства (II пол. XVII – XVIII ст.)

Мета лекції: пояснити феномен козацтва та його культурно-історичне значення; визначити причини Визвольної війни 1648-1657 рр. та наслідки Переяславського договору; проаналізувати характер антиукраїнської політики самодержавної Росії та її вплив на суспільне життя гетьманської доби; розкрити специфіку української барокової культури, вирізнити варіанти національного втілення західноєвропейського стилю в архітектурі, літературі, музиці, театрі.

Ключові поняття і терміни: *уходник, козак, січ, курінь, козацька республіка, Землі війська Запорізького, клейноди, реєстрові козаки, «золотий спокій», рада, «Руїна», Гетьманщина, Конституція, універсал, протекторат, уніфікація, Малоросійська колегія, мазепинці, Визвольна війна 1648-1657 рр., Переяславський договір, Задунайська Січ, гайдамаччина, Коліївщина, опришки, Глухівські статті, козацтво, кобзар, українське бароко, портретний живопис, «троїсті музики», вертеп, балаган, райок.*

План

1. Феномен козацтва.
2. Визвольна війна українського народу.
3. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація.
4. Соціально-економічне та політичне становище Південної, Правобережної та Західної України у XVIII ст.
5. Наука та освіта за часів козацької держави.
6. Особливості українського бароко.
7. Історичне значення козацької доби для подальшого культурного розвитку.

Феномен козацтва

Центральним явищем в історії України XVI – XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Його колиска – Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме специфічні умови порубіжжя та особливості тодішнього

життя і породили такий феномен як українське козацтво. Його зародження було зумовлене наявністю вільних земель на південному порубіжжі України та спричинене трьома головними взаємопов'язаними факторами: природним прагненням українців до волі, посиленням соціального та національно-релігійного гноблення, необхідністю захисту краю від татарських набігів. Перша згадка про українське козацтво в писемних джерелах датується 1489 р. Місцевостями проживання козаків були поселення Корсунь, Канів, Черкаси, Чигирин. Втечі селян на нові землі набули такого масового характеру, що уряд Речі Посполитої змушений був визнати козацтво офіційно і з початку 70-х рр. XVI ст. почав використовувати його для прикордонної служби. Таких козаків польський уряд брав на службу, записуючи в спеціальний список – реєстр. Реєстрові козаки отримували особливі права і привілеї, що сприяло перетворенню його на окремий, новий стан українського суспільства. Офіційно реєстрове козацтво стало називатися «Низовим» або «Запорізьким Військом». Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залогу. Поступово реєстровці організовувалися в десятки, сотні та полки, які спочатку називалися за іменами їх керманичів. У 1625 р. польський уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорізького реєстрового, за яким воно поділялося на 6 полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування полки йменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський.

Становище реєстрового війська ускладнювалося тим, що, з одного боку, воно мусило коритися уряду й виконувати його накази, зокрема здійснювати контроль за діяльністю невизнаного владою козацтва, з іншого, будучи представником українського народу, не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися всієї України. Як показало майбутнє, переважили національні інтереси. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків, по великому рахунку, не збулися: у вирішальні моменти реєстровці виступали спільно з нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення.

З 90 – х рр. XVI ст. починається збройна боротьба козацтва за свої станові права і привілеї. Повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайло, Т. Федоровича, І. Сулими, І. Бута, Я. Острянина, Д. Гуні охопили майже всю Наддніпрянщину. Проти Речі Посполитої козаки виступали пліч-о-пліч з селянами і міщанами, та все ж зазнали поразки. В 1638 р. козаки були

змушені прийняти умови «Ординації Війська запорозького», яка значно обмежила їхні права. Але, незважаючи на поразки повстань, ідея національного визволення і необхідність боротьби за нього набула поширення в Україні.

Таким чином, протягом XVI – поч. XVII ст. склалося три чітко нерозмежовані категорії козацького стану: 1) реєстрові козаки – кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) нереєстрові козаки – основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) запорізькі (низові) козаки – проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється 1551 р. у польського історика Мартина Бельського. Заснування першої Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Дмитра Вишневецького. Центром Січі було місто-фортеця, яке через різні обставини часто змінювало своє розташування. З 1553 р до 1775 р. їх відомо вісім: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська. Нова територія, яку займали запорожці – «Вольності Війська Запорізького» – охоплювала значну частину Півдня України (землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької областей, частково – Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей), але до кінця XVII ст. не була чітко окреслена і змінювалася залежно від політичних обставин.

З часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, рішення якої були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені. Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом».

М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою». Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими

угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто виступала як цілком самостійна політична сила не тільки у своїй внутрішній, а й у зовнішній політиці. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлюють із Січчю зв'язки. Немало козаків воювало в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії.

Залишилася цікава згадка сучасників про перебування козаків у Європі. Одного разу французькі воєначальники не дійшли згоди з козацькими чільниками з приводу платні за їхні «послуги», і французи зневажливо дорікнули їм за «принизливий меркантилізм»: «Ми воюємо за нашу честь, а ви – за гроші». На що козаки відповіли: «Кожен воює за те, чого йому не вистачає».

Відомий дослідник О. Бойко виділяє наступні особливості козацької форми державності:

- ✓ вона виникла не на етнічній, а на морально- психологічній основі; людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість;
- ✓ Запорозька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери – могутнє військо та озброєння і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Отже, Запорозька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною.

Визвольна війна українського народу.

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усєї Європи. Ця подія була глибоко закономірним явищем, появу якої спричинила низка чинників:

- ✓ національне гноблення: обмеження українців у правах при обійманні урядових посад та виборних органів самоврядування;
- ✓ соціально-економічне гноблення: проявлялося у зростанні панщини, податків, натуральної та грошової ренти, посилення закріпачення, погіршення матеріального становища українського населення;

- ✓ релігійне гноблення українського народу з боку польської шляхти після Берестейської унії (1596 р.), наступ католицизму на православ'я, конфіскація церковного майна та земель, стягнення десятини, насильницьке насадження католицизму серед українського населення, діяльність єзуїтських орденів та уніатського духовенства.

За своїм характером це був національно-визвольний рух. Русійними силами війни були: козацтво, селянство, міщанство, частина українського духовенства, дрібна та середня українська шляхта. Керувала війною козацька старшина. На чолі повстання стояв чигиринський сотник Богдан Зиновій Хмельницький (1595 – 1657 рр.).

І період війни охоплює 1648 – 1657 рр. Його основними подіями були:

- перемоги козацького війська під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями;
- облога Львова і Замостя, тріумфальне повернення до Києва;
- облога Збаража, оточення поляків під Зборовом;
- укладення Зборівського договору, який стає важливим кроком на шляху формування української державності і поширює владу гетьмана на Київське, Чернігівське і Бреславське воєводства. Столицею держави стає місто Чигирин;
- починається процес формування Української козацької держави;
- через зраду татар поразка в битві під Берестечком і укладання Білоцерківського договору, за яким влада гетьмана поширюється тільки на Київщину;
- перемога під Батогом у травні 1652 р. звільнила козаків від умов Білоцерківського договору;
- січень – березень 1654 – переговори між російським посольством та козацькою старшиною. Досягнуто угоди про те, що Військо Запорозьке має присягнути на вірність російському цареві; схвалення цього рішення Переяславською радою (6-7 січня);
- 1654, березень – після переговорів про статус України у складі Російської держави, підписання угоди «Березневі статті». Україна зберегла республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ і незалежність у внутрішній політиці;
- 1655 – діяльність російсько-українських військ в Україні. Майже повне знищення польської армії, вступ Швеції у війну проти Польщі;
- 1656 – угода Москви (не хотіла посилення Швеції) із Польщею у Вільні. Українських делегатів на переговори не допустили. Гетьман розриває російсько-українську військову угоду;

- 1657, березень – спільний шведсько-український похід на Польщу закінчився невдало.
- 1657, серпень – смерть Б. Хмельницького.

II етап (вересень 1657 — червень 1663 р.) – громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства.

60 – 80- ті роки XVII ст. увійшли в історію України під назвою «доба Руїни». Смерть Б. Хмельницького у 1657 р. стала поворотним моментом в історії української гетьманської держави. Почалася запекла боротьба козацької старшини за владу. До того ж у внутрішні справи гетьманської держави втручалися спритні сусіди.

В 1660 р. Ю. Хмельницький розірвав союз з Росією і підписав Слободищенську угоду з польським урядом: Україна поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Ця угода поклала початок територіального розколу України на дві частини. Лівобережна Україна на чолі з наказним гетьманом Якимом Сомком підпадала під протекторат Росії, Правобережна – Польщі, у якій гетьманом залишився Ю. Хмельницький, але вже у 1663 р. він зрікається булави і стає ченцем. Територіальний розкол України доповнився політичним. Як влучно характеризує цей період О. Субтельний – «доба Руїни сягнула свого апогею».

III етап (червень 1663 — вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання Української держави.

Особливість цього етапу полягала в тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. На Правобережжі відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції.

Гетьмани розділеної України

<i>Правобережна Україна</i> (орієнтована на Річ Посполиту)		<i>Лівобережна Україна</i> (під протекторатом Росії)	
Павло Тетеря	1663 – 1665 рр.	Іван Брюховецький	1663 – 1668 рр.
Петро Дорошенко	1665 – 1677 рр.	Дем'ян Многогрішний	1669 – 1672 рр.
Юрій Хмельницький	1677 – 1681 рр.	Іван Самойлович	1672 – 1687 рр.

Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

У середині 1668 р. склалися сприятливі обставини для об'єднання українських земель. Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної Української держави. Це був момент його найбільшого триумфу. Діючи рішуче, він взяв під свій контроль майже все Лівобережжя, розмістив у найважливіших містах свої залоги. Практично все українське суспільство підтримувало його дії, спрямовані на відновлення незалежної соборної Української держави. Митрополит Тукальський розпорядився, щоб в українських церквах поминали не московського царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра».

Успіх тривав недовго. На Правобережжя вторглись поляки, а на Лівобережжі почався наступ російських військ, внаслідок якого значна частина лівобережної старшини на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним змушена була визнати верховенство царя. Аналізуючи перебіг подій, один із сучасних дослідників пише: «Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють».

Населення і найближчі соратники П. Дорошенка виступають проти посилення протурецької орієнтації гетьмана. Тому у вересні 1676 р. гетьман приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Росії. Декілька років він служив В'ятським воєводою, а помер у с. Ярополчому під Москвою. Його правнучкою була красуня Наталія Гончарова, дружина О. С. Пушкіна.

Отже, на третьому етапі Української національної революції (червень 1663 – вересень 1676 р.) територіальний розкол України призвів до глибокої кризи та певної деморалізації суспільства.

Безпосередніми наслідками поразки Української революції були значні демографічні втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій тощо українське населення скоротилося на 65 – 70%), територіальний розкол українських земель, прогресуюче звуження сфери впливу національних державних структур тощо. Ці негаразди зумовили не тільки відмову від створення суверенної національної держави, а й втрату обмеженої автономії.

Після капітуляції правобережного гетьмана П. Дорошенка, почався новий етап збройного протистояння між Правобережжям і Лівобережжям, своєрідним епіцентром якого став Чигирин. Бойові дії між Ю. Хмельницьким і І. Самойловичем набрали затяжного характеру.

В цих умовах активно намагаються вирішувати долю українських земель сусідні держави – Росія, Польща та Туреччина. Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено 1686 р. під час підписання між Росією та Польщею «Вічного миру». Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (у 1699 р. було приєднане до Польщі).

Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація

Після занепаду Правобережної України все більшого значення набуває новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу під назвою Гетьманщина. Як окреме державне утворення у формі автономії та в складі Московського царства вона існувала з часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. самого інституту гетьманства. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Української революції, її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом – у Батурині та Глухові. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом, який обирався Козацькою радою з числа осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас тут спостерігалось поступове зміцнення московської присутності та послідовне обмеження компетенції місцевих органів влади. Головними провідниками московського наступу на автономні права Гетьманщини на перших порах були Малоросійський приказ, що відав українськими справами в царському уряді, та воєводи – представники останнього на місцях.

У 1687 р. гетьман І. Самойлович, як і його попередник Д. Многогрішний, став жертвою змови старшини, яка, звичайно, не без московського впливу, знову зрадила Україну, промінявши загальнодержавні інтереси на свої станові.

Гетьманом було обрано І. Мазепу. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Виходячи з цього, він дбав про формування в Україні аристократичної

верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права та привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. По суті, в Україні відбувалося зародження дворянства – зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп.

Вже на початку свого правління він, підписуючи «Коломацькі статті», відчув як царизм різко посилив наступ на автономні права Гетьманщини. Приймаючи участь у військових походах на боці Московської держави, Україна втрачала незалежність і втягувалась у політичну орбіту сильної сусідньої держави. Усе це викликало невдоволення діями гетьмана, якого стали називати «вітчимом» України.

У 1708 р. виникла загроза шведського і польського наступу на територію України. На прохання гетьмана допомогти йому Петро I відмовив. Тоді Мазепа вирішив укласти угоду зі шведським королем Карлом XII за умови надання Україні незалежності. Дізнавшись про цю угоду, Петро I надіслав до гетьманської столиці Батурина військовий загін під керівництвом О. Меншикова, який спалив місто і перебив його мешканців.

В 1709 р. шведсько-українське військо зазнало поразки під Полтавою від росіян. Мазепа і Карл XII, тікаючи від переслідувань російської кінноти, знайшли притулок у Молдові. Разом з Мазепою Україну залишили 50 відомих старшин, 5000 козаків з Гетьманщини і близько 4000 запорожців. У вересні 1709 р. біля міста Бендери 70-річний І. Мазепа помер.

Після смерті Мазепа козаки, які втекли з ним до Туреччини, обрали нового гетьмана – «емігранта» Пилипа Орлика (1710 – 1742 рр.).

1711 р. – Орлик уклав угоду з козацькою старшиною та козацтвом, яка здобула назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Хоча Конституцію і не було запроваджено до життя, вона стала видатною пам'яткою української державно-політичної думки.

Після закінчення Північної війни Петро I почав здійснювати заходи щодо ліквідації автономії України. У 1722 р. створено Малоросійську колегію, яка ще більше звузила повноваження гетьмана. У 1722 – 1724 рр. після смерті І. Скоропадського, наказний гетьман Павло Полуботок почав реформувати судову систему, застосовував нові закони, нехтуючи вказівками Малоросійської колегії. Наприкінці 1724 р. гетьмана було ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Вся влада в Україні перейшла до рук царської адміністрації.

У 1727 р. відбулося обрання нового гетьмана – Данила Апостола (1727 – 1734 рр.). Апостол зосередив свою діяльність на поліпшенні соціально-

економічного становища Після смерті Апостола у 1734 р. нова імператриця Анна Іоанівна заборонила проводити вибори нового гетьмана. Для управління Україною вона створили колегію – «Правління гетьманського уряду» (1734 – 1750 рр.).

Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було відновлено гетьманство. К. Розумовському судилося бути останнім українським гетьманом (1750 – 1764 рр.). Період його правління називають «золотою осінню» української автономії. Йому вдалося дещо розширити автономію України, провести військову реформу, запровадити новий порядок судочинства.

У 1762 р. до влади в Росії приходить Катерина II, яка примусила К. Розумовського відмовитися від булави, а 10 листопада 1764 р. вийшов указ про скасування гетьманства. Вся влада на Лівобережжі була передана Другій Малоросійській колегії (1764 – 1786 рр.) на чолі з генерал-губернатором П. Румянцевим. У 1765 р. було ліквідовано козацьке самоврядування на Слобожанщині і утворена Слобідсько-Українська губернія.

У 1775 р. була ліквідована Запорозька Січ, а її територія приєднувалася до Новоросійської губернії. У 1781 р. скасовано полковий адміністративний устрій України. Замість нього засновувалися три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. У 1783 р. селян позбавили права залишати своїх панів, що робило їх юридично закріпаченим. У 1785 р. «Жалуваною грамотою дворянству» Катерина II зрівняла у правах українську знать з російським дворянством. З цієї причини верхівка колишньої Гетьманщини погодилася з ліквідацією автономії.

Отже, до кін. XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Росії, Гетьманщину було перетворено на російську колонію.

Соціально – економічне та політичне становище Південної, Правобережної та Західної України у XVIII ст.

Протягом свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України – Лівобережжя. Поруч із нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

Південна Україна. Впродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою турецько-татарських нападів. Рідну землю боронило запорізьке козацтво. У 40-х рр. XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Росією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Росії. Почався

колонізаційний рух у цьому краї. Сюди переселялися росіяни у пошуках кращої долі, втікали українці з Правобережної України, Слобожанщини, Гетьманщини. У Південну Україну прибуло чимало іноземних колоністів: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з сер. XVIII ст. царський уряд створював із переселенців військові поселення. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом було приєднано чимало земель Запорізької Січі. Наприкінці XVIII ст. виникли міста Херсон, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса та ін. Значним районом, де добували вугілля, поступово ставав Донбас.

З ліквідацією Гетьманщини та її включенням до загальноімперської структури в 1774 р. Росія завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала Кримське ханство, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям.

Правобережна Україна. Після поразки української революції земля між Дністром і Бугом перетворилася на пустелю. Козацький літописець Самійло Величко писав: *«Бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали..., що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали».*

З 1685 р. польський уряд відновлює козацький стан. Відродилися Богуславський, Брацлавський, Корсунський та Білоцерківський полки. Але після завершення війни між Польщею та Туреччиною (1699) потреба у козацькому війську відпала, і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба силою реалізувати цей план призвела спочатку до поразки польських військ під Фастовом 1700 р., а потім і до вибуху повстання під проводом С. Палія (1702 – 1704). За допомогою лівобережних козацьких полків Мазепи повстання було придушено.

У 1714р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна опинилася знову під владою Польщі. Почалася нова колонізація українських земель польськими магнатами. До сер. XVIII ст. бл. 40 магнатських родин, вигнаних у 1648 р., заволоділи 80 % території Правобережжя. На цих землях встановлювали шляхетські порядки. Селяни змушені були відбувати важку панщину, виконувати інші численні повинності. У феодалну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу магнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено тяжкі утиски православної віри. З поч. XVIII ст. на правобережних землях розгортається народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в історії під назвою гайдамацького руху.

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося в 1734 р. Нова хвиля національно-визвольного руху почалася навесні 1760 р. У гайдамацький рух влилися поповнення із запорізьких козаків. У другій пол. XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинявся, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме під назвою Коліївщина. Об'єднаними силами польської шляхти і російського царизму Коліївщина була розгромлена, а з учасниками повстання жорстоко розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них й І. Гонту та його найближчих сподвижників. М.Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу у Сибір.

Західна Україна. Галичина, Холмщина і Волинь впродовж століть були під польським поневоленням. Тут кріпосницький і національний гніт був ще тяжчий і жорстокіший, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники – опришки (від лат. *opressor* – порушник, знищувач). До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30 – 40-х роках XVIII ст., коли його очолив Олекса Довбуш.

Незважаючи на успіхи Речі Посполитої в придушенні національно-визвольного руху на правобережних та західноукраїнських землях, її власні підвалини теж були розхитані. Польщу роздирали соціальні і національні внутрішні суперечності, вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. (1772 р, 1793 р., 1795 р.), в результаті яких вона втратила державну незалежність, а всі українські землі були розділені між Росією та Австрією.

Отже, Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

Наука та освіта за часів козацької держави

Українська революція 1648 – 1676 рр., поступальний розвиток буржуазних відносин, перебування українських земель у складі різних іноземних держав, загальноєвропейські ідеї та процеси періоду пізнього ренесансу, доби реформації, часів просвітництва наклали помітний відбиток на розвиток української культури.

Про козацьке життя, героїчну боротьбу козаків з ворогами розповідають козацькі літописи *Григорія Граб'янки, Самійла Величка та Самовидця.*

Крім козацтва, соціальними верствами другої половини XVII – XVIII ст., що забезпечували на той час національно-культурний розвиток, виступали *міщани й духовенство*. Завдяки їм продовжувалась діяльність *братств* як головних осередків культурного життя. Духовенство породило таке явище в Україні, як *«мандрівні учителі»*, в ролі яких виступали дяки.

Про освітянський стан доби козацького гетьманства свідчать записи відомого патріарха Макарія Алепського, який мандрував по Україні та писав про українців: *«В селах усі діти, навіть сироти, навчаються у школах, а письменних людей багато не лише серед чоловіків, але й серед жінок. Жителі сіл добре обізнані з порядком православного богослужіння, вміють співати псалми і релігійні пісні»*. І дійсно, у визначному культурному центрі Києві виникає ціла мережа церковно-приходських шкіл та ліцеїв.

Одним із провідних вищих навчальних закладів була *Києво-Могилянська академія*. У 1632 р. створена за ініціативою Петра Могили як колегіум, в 1701 р. за сприянням гетьмана Івана Мазепи набула статусу академії. Цей навчальний заклад був духовним центром України впродовж майже двох століть, його порівнюють з такими національними святинями й світочами знань, як Оксфорд у англійців, Сорбона у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків.

У Києво-Могилянській академії вивчалися чотири мови – слов'янська, латинська, грецька і польська. Крім того, тут викладали арифметику, геометрію, музику, риторику, граматику, філософію. В академії розпочалось вивчення медицини, живопису, архітектури. Пріоритет у навчанні віддавався гуманітарним наукам.

Із середовища викладачів і випускників академії вийшли відомі церковні і суспільні діячі: *Іоанкій Галятовський* – талановитий проповідник, професор риторики), *Дмитро Туптало* – церковний проповідник та освітній діяч, *Феофан Прокопович* – вчений-енциклопедист, *Григорій Граб'янка* – автор козацьких літописів, *Інокентій Гізель* – професор філософії, *Лазар Баранович* – церковний діяч і письменник, композитори *Максим Березовський*, *Дмитро Бортнянський* та *Артем Ведель*. З Києво-Могилянською академією пов'язане ім'я видатного філософа та письменника того часу *Григорія Савича Сковороди*.

Саме тут розвивалася українська літературна мова і національні традиції, створювався професійний театр.

До середини XVIII ст. Києво-Могилянська академія користувалася заслуженою славою. Але поступово становище змінилося – вона

перетворюється на чисто духовний заклад. Все більше світської молоді охолоджується до академії і переходить до інших навчальних закладів. У 1817 році Києво-Могилянська академія припинила своє існування.

Через 175 років вимушеної перерви, у 1992 році академія відродилась, почала нове, друге життя під назвою *Міжнародний університет «Києво-Могилянська академія»*.

У другій половині XVIII ст. народна освіта в Україні поступово занепадає внаслідок соціального пригноблення та закріпачення селян. Більшість шкіл, особливо на Лівобережній Україні, припинило своє існування.

Особливості українського бароко

Мистецтво України II пол. XVII – XVIII ст. визначається як *українське бароко*. У європейській культурі *бароко* (від італ. – химерний, вибагливий; буквально: «перлина неправильної форми») виступає як окремий стиль, епоха, що з'являється в XVII ст. після духовної кризи Реформації.

Західноєвропейські барочні впливи розповсюджуються по всій Україні і позначаються на становленні нової української культури. Але українське бароко, маючи самобутній національний характер, суттєво відрізняється від західноєвропейського.

Українське бароко за своїми формами поділяється на так зване «*високе*», «*середнє*» та «*низьке*». Високе бароко створювалося та розповсюджувалося представниками аристократії й духовенства, середнє та низьке – міщанством, козацтвом, селянством. Не випадково увесь «верхній поверх» барочної української культури сповнений символами, а «середній» та «нижній» – чуттєвістю і справжнім ліризмом.

Архітектура. Виразні ознаки барокового стилю найяскравіше втілює *українська архітектура*. На відміну від західноєвропейського бароко, українське – менш обтяжене прикрасами, будівлі прості й спрямовані на спокій. Провідним типом українського бароко стає так званий *козацький собор* – п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами, які водночас повернуті до всіх частин світу. Стіни найчастіше вибілені, як навколишні хати-мазанки. В кольоровому рішенні собору переважають блакитний та зелений кольори, що поєднує будівлю з навколишнім пейзажем. Яскравим зразком споруд такого типу є *Покровський собор* у Харкові. Це найстаріша кам'яна будівля міста, зведена наприкінці XVII ст. на кошти козаків, які мешкали в Клочківській слободі. Собор був частиною харківської фортечної споруди.

Фундаторами видатних будівель в козацьку добу були відомі політичні та суспільні діячі того часу. Завдяки їх клопотам, фінансуванню було зведено багато споруд. Серед видатних меценатів: *Петро Могила*, *Іван Мазепа*, останній кошовий отаман Запорозької Січі – *Петро Калнишевський*.

Козацьку добу презентують архітектурні споруди видатних зодчих: *Степана Ковніра*, *Івана Григоровича-Барського*, *Йоганна Готфріда Шеделя*, *Бартоломео Растреллі*. Головною святинею української греко-католицької церкви є *собор св. Юра* архітектора *Бернарда Маретіні*. Перші його дерев'яні будівлі датовані часами Галицько-Волинського князівства. З того часу він неодноразово руйнувався, з XVIII ст. зовнішній вигляд собору св. Юра зовсім не змінився.

В середині XVIII ст. бароко в архітектурі перейшло в нову фазу розвитку – *рококо*, якому притаманні граціозність, вишуканість, краса асиметричних композицій. Серед найвідоміших будівель в стилі рококо слід визначити *Імператорський (Маріїнський) палац* в Києві за проектом *Бартоломео Растреллі*.

Надалі в українській архітектурі розповсюджується новий стиль – *класицизм*, який надав всім містобудівельним об'єктам офіційний характер.

Образотворче мистецтво. У живописі українська культура також переживає етапи *бароко*, *рококо* та *класицизму*. Бароковий стиль, який яскраво відбився у творчості фламандського художника Пауля Рубенса, вплинув і на український живопис. Особливо це виявилось в парадних портретах козацьких полковників.

В народному малярстві улюбленим образом народного живопису козацької доби став образ *козака-бандуриста* – захисника Батьківщини. Надзвичайну популярність мали в Україні народні картини «Козак Мамай». Протягом XVIII ст. зображення козака Мамаю можна було побачити в кожній українській хаті. Козаків малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях, скринях, посуді й навіть на вуликах, вважаючи символічне зображення Мамаю оберегом.

Друга половина XVII – XVIII ст. – час активного розвитку *станкового живопису*. У самостійний жанр поступово виділяється *світський портрет*, розквіт якого припадає на другу половину XVIII століття. Саме тоді багато талановитої української молоді навчалася та працювало в Петербурзькій академії мистецтв. Найвідоміші художники Росії того часу були родом з України: *Дмитро Левицький* – з Києва, *Володимир Боровиковський* – із Миргорода. Українцями були *Антон Лосенко* (уродженець Глухова) – творець

історичного жанру російського академічного мистецтва та видатний скульптор доби класицизму *Іван Мартос* (з Чернігівської губернії).

Схожі процеси відбувалися у *графіці*, насамперед, *книжковій*. Це почалося з ілюстративного циклу із сорока сюжетів до видання *Печерського патерика* 1702 р. *Леонтія Тарасевича*.

У II половині XVII ст. виняткової краси в Україні досягло *різьблення по дереву*. Стиль бароко з його пишними орнаментами вимагав досконалості майстрів. Вікна, двері храмів та житлових будинків прикрашалися складними «рушниковими» та «килимовими» орнаментами з каменю та глини. Досягає розквіту мистецтво різьблених іконостасів на кілька поверхів. Художня різьба також поширюється у декорі світської архітектури.

У XVII – XVIII ст. важливу роль у розвитку національного художнього мистецтва відігравали мистецька школа при Києво-Печерській лаврі та Києво-Могилянська академія. Визначним мистецьким осередком у Харкові були «додаткові класи» при Харківському колегіумі, які фактично були справжньою академією мистецтва.

Музичне життя. У другій половині XVII – XVIII ст. в Україні склалася мережа музичної освіти. Одним з найдавніших в Україні музичних навчальних закладів була *Січова співацька школа* – навчальний заклад, який був відкритий і утримувався на кошти Війська Запорозького. В ній готували фахівців для церковних хорів.

У першій половині XVIII ст. центр музичної культури зосереджувався в Києво-Могилянській академії, при якій були хор і оркестр, що відзначалися високою професійністю.

Відомим закладом музичної освіти вважалась *Глухівська співацька школа*, яка готувала співаків для Придворної капели в Петербурзі, а також музикантів-інструменталістів.

У другій половині XVII – XVIII ст. професійна українська музика існувала і розвивалась у двох напрямках: як *духовна (культова)* та *світська* музика, головною ознакою якої був тісний зв'язок зі стилістикою народнопісенної культури. Найяскравіше такий зв'язок проявився у творчості *М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя*.

Духовна релігійна музика головним чином розвивалася у *хорових формах* без інструментального супроводу. Серед музичних церковних жанрів слід зазначити: *канти, псалми, партесний концерт* – всі вони представляли в українській музиці стиль бароко.

Світська музика розквітає у жанрах *побутової міської пісні, інструментальної та театральної музики*. Виникають перші *опери, камерно-інструментальні ансамблі, симфонії*, невеликі *п'єси* для різних інструментів.

Народну музику представляли *кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти*. Вони ходили по містах та селах, співали *пісні та думи*, виконували народні мелодії.

Широкого розповсюдження в інструментальній музиці набули струнні й смичкові інструменти: *скрипка, басоля* (схожа на віолончель) та *бас*, серед ударних – *цимбали, бубни*. Ансамбль з таких інструментів мав назву *«троїсті музики»*, без якого не обходилося жодне народне свято. *«Троїсті музики»* стали своєрідним символом української фольклорної традиції.

В народній музиці авторкою популярних українських пісень була легендарна поетеса-піснярка *Маруся Чурай*. Саме її відома пісня *«За світ встали козаченьки»* стала улюбленою козацькою похідною піснею. Полюбилися народом також її пісні *«Віють вітри, віють буйні»* та *«Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»*. Широкої популярності набула пісня харківського поета та філософа, козака-віршотворця *Семена Климівського-Климова «Їхав козак за Дунай, сказав дівчині «Прощай»*.

Таким чином, в українській музиці другої половини XVII – XVIII ст. склалися основні музичні жанри, мистецькі принципи, які базувалися на досягненнях західноєвропейської та вітчизняної культури.

Театральне мистецтво. Український театр XVII – XVIII ст. називають театром козацького бароко. Він розвивався у трьох головних напрямках: *народний театр, шкільний та професійний* (на той час *кріпацький театр*).

Народний театр козацької доби існував у 3-х формах: *вертеп, балаган та райок*. Самобутнім і цікавим явищем театрального мистецтва визнається *вертеп* – народний ляльковий театр. Вертепні вистави демонстрували під час свят, ярмарок, торгів. Провідними персонажами були *Дід, Баба, Жид, Циган, Москаль*, а також *Христос, Богородиця, волхви* та ін. Вистава з ляльками відбувалася у великій двоповерховій скрині. Вертепник водив на дротиках ляльок і розмовляв та співав за дійових осіб. Зміст вертепних п'єс поділялися на дві частини: релігійну, повчальну (дія якої відбувалася на другому поверсі) та народно-побутову, комічну (на першому поверсі). Все це свідчить про те, що вертепні п'єси, як явище культури бароко, поєднували «високі» майстерні сюжети різдвяного змісту і «низькі» інтермедійні сцени, народжені фольклорно-побутовим сюжетом.

У другій половині XVIII ст. народний театр знайшов нову форму – *балаганний театр*, який поєднував у собі елементи лицедійства, народної драми та шкільних вистав. Репертуар *театру лицедіїв* складався з комедійних сцен, веселих розповідей, гумористичних, сатиричних монологів, пісень тощо. Лицедії виступали в селянських садибах, на ярмарках. У 70-х роках XIX ст. театр балаган сходить нанівець. Його місце на ярмаркових видовищах займає цирк.

Наприкінці XVIII ст. на українських ярмарках з'являється нова форма народного театру – *райок* (від власників «райків»). Райок – невеличка, барвисто розмальована скринька з двома барабанчиками, на які намотувалась довга стрічка зі склеєних кольорових літографованих картинок. Через збільшене скло в центрі райка можна було бачити різні краєвиди, баталії, жанрові сценки. Раєшник, перемотуючи стрічку, коментував зміст малюнків, пересипаючи коментар приказками й віршованими жартами. Ця нова форма «механізованого» видовища – своєрідний попередник кінематографа.

Поряд з народним театром розвивається *шкільний театр*, головним осередком якого була Києво-Могилянська академія, а також різні навчальні заклади. Звичайно, шкільна драматургія створювалася викладачами з виховною метою. Виконавцями дійств на Різдво, Великдень, під час зустрічі видатних людей, іспитів, свят, відпочинку були студенти-хлопці, які грали всі ролі. Зі шкільними виставами гастролювали не тільки по Україні, а й по Білорусі та Росії.

Як правило, до шкільних драм додавалися *інтермедії та інтерлюдії* – короткі одноактні комічні п'єси побутово-гумористичного змісту, що ставилися в антрактах між діями драми чи трагедії. Головне призначення інтермедій полягало в тому, щоб розважити глядача, стомленого серйозною дією, яка розігрувалася в п'єсі.

У своїй основі український театр залишався ефектним бароковим видовищем, пишним у словесному і сценічному оформленні.

У XVIII ст. набув поширення *кріпацький театр*, що створювався в маєтках української шляхти. Так, гетьман Кирило Розумовський утримував при своєму дворі власний театр і оркестр. Там діяла велика капела співаків-кріпаків – близько 40 осіб. У театрі К. Розумовського, згідно з тогочасною модою, ставились популярні тоді італійські опери. У нього ж була найбільша в Європі нотна бібліотека. Репертуар кріпацьких театрів складався з *опер, балетів, п'єс* на міфологічні сюжети, *трагедій, водевілів та комедій*. Вистави йшли переважно російською мовою, але іноді й українською.

Український театр XVII – XVIII ст. слідував бароковим театральним традиціям. У зв'язку з натиском царського уряду на українське культурне життя, театрові козацької доби не вдалось сягнути вершин театру Західної Європи.

Історичне значення козацтва для подальшого культурного розвитку

Козацька доба завершує період розвитку усієї давньої української культури, ідеологічною основою якої була релігія. В наступному столітті свідомі частина українського суспільства шукала іншого фундаменту для подальшого культурного руху. Відбувається перехід до нового етапу розвитку культури зі світською і демократичною домінантою.

Запитання до самоперевірки:

1. Проаналізуйте причини виникнення, джерела формування та сутність українського козацтва.
2. Якими були особливості організації реєстрових козаків?
3. Визначте територію та адміністративно-політичний устрій Запорізької Січі.
4. Охарактеризуйте заняття, побут, звичаї, військове мистецтво та духовний світ запорізьких козаків.
5. Прослідкуйте причини та перебіг козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст.
6. Що було передбачено в Ординації Війська Запорізького реєстрового 1638р.?
5. Поясніть зміст поняття «Руїна».
6. Перелічіть видатних гетьманів II пол. XVII – XVIII ст., які зіграли певну роль у створенні незалежної держави.
7. В якому році був скасований сотенно-полковий устрій?
8. Які верстви населення забезпечували національно-культурний розвиток у II пол. XVII– XVIII ст.?
9. З якими світовими освітянськими осередками порівнювалась Києво-Могилянська академія?
10. Назвіть відомих суспільних та церковних діячів, які вийшли з Києво-Могилянської академії.
11. На які форми поділялось українське бароко?
12. В якому виді мистецтва ознаки барочного стилю втілені найяскравіше?
13. Які архітектурні споруди козацьких часів Вам відомі? Хто їх автори?
14. Що Вам відомо про народну музику II пол. XVII – XVIII ст.?

15. Який вищий навчальний заклад був центром української музичної освіти в козацьку добу?
16. Назвіть навчальні заклади, які готували фахівців для церковних хорів та придворної співацької капели в Петербурзі?
17. Назвіть інструментальний ансамбль, який складався із скрипки, басолі та басу.
18. Хто був автором відомої пісні «За світ встали козаченьки»?
19. В яких трьох головних напрямках розвивалося театральне мистецтво козацьких часів?
20. В чому полягає історичне значення козацтва в культурній розбудові України?

Тематика повідомлень

1. *Б. Хмельницький у спогадах сучасників, дослідженнях істориків минулого і сьогодення.*
2. *Історичні портрети видатних гетьманів:*
 - *гетьман петровської епохи І. Мазепа;*
 - *гетьман П. Сагайдачний.*
3. *Ліквідація Запорізької Січі. Її наслідки.*
4. *Коліївщина – соціально-релігійний протест українців.*
6. *Реакційна політика царизму щодо української культури у XVIII ст.*
7. *Наукові знання і книгодрукування в період Гетьманщини.*
8. *Розвиток українських освітніх традицій за часів Гетьманщини.*
9. *Бароко – стиль західноєвропейського мистецтва.*
10. *Особливості пісенно-поетичної творчості козацької доби.*
11. *Українська барокова література і філософія.*
12. *Культурно-мистецькі салони кінця XVIII ст.*
13. *Символічний образ козака Мамая в живописі.*
14. *Кобзарі – співці козацької слави.*
15. *Символіка червоного кольору у військово-культурному комплексі українського козацтва*
16. *Культ коня та місце шаблі в козацькій військовій традиції.*
17. *Музична освіта на Україні в XVIII ст. (Глухівська музична школа, Києво-Могилянська академія).*
18. *Міжнародний національний університет «Києво-Могилянська академія.*

ЛЕКЦІЯ №5

Українські землі у складі Російського та Австро-Угорського імперій (XIX ст.)

Мета лекції: розкрити етапи становлення суспільно-політичного руху на українських землях в XIX ст.; пояснити суттєві зміни в соціально-економічному розвитку в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях; охарактеризувати діяльність українських громад та визначити їх вплив на відродження національної свідомості; ознайомити з головними напрямками розвитку духовної культури XIX ст.

Ключові поняття і терміни: губернія, панщина, декабристи, «Кобзар», кріпацтво, військове поселення, промисловий переворот, масонство, «весна народів», альманах, земства, громадівський рух, «Братство тарасівців», «трудова міграція», «партія», «українофіли», «москвофіли», «народовці», «нова ера», Емський указ, жіночі школи-гімназії, професійні навчальні заклади, слов'янознавство, просвітительський реалізм, критичний реалізм, бурлескно-травестійний жанр, еkleктика, офорт.

План

1. Адміністративний поділ і національна політика щодо українських земель під владою Російської імперії.
2. Соціально-економічне життя народу.
3. Суспільні течії та рухи Наддніпрянської України в XIX ст.
4. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії.
5. Формування національної самосвідомості. Розвиток історіографії та етнографії.
6. Роль освітніх закладів та наукових інституцій в українському національному Відродженні.
7. Тенденції розвитку художньої культури XIX ст.

Адміністративний поділ і національна політика щодо українських земель під владою Російської імперії.

Після другого і третього поділів Польщі до Російської держави увійшли Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Білорусі, а потім і Західна Волинь. Чергова війна з Османською імперією дала Росії у 1812 р. Бессарабію. Після Віденського конгресу 1815 р. до Російської імперії відійшло Царство

Польське, а в його складі Холмщина, Підляшшя, Надсяння. Таким чином у складі Російської імперії перебувало 85% земель, заселених українцями.

***Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ
Наддніпрянської України***

Наддніпрянська Україна			
Правобережжя	Лівобережжя	Слобожанщина	Південь
<i>губернії</i>			
Київська, Волинська, Подільська.	Чернігівська, Полтавська.	Слобідсько- Українська (від 1835 р. – Харківська)	Катеринославська, Таврійська, Миколаївська (від 1805 р. – Херсонська)
<i>генерал – губернаторства</i>			
Київське 1832 р.	Малоросійське		Новоросійсько – Бесарабське 1828 р.

Губернії склалися з повітів, які в свою чергу поділялися на стани. Державні податки збирала імперська казенна палата. У 1831 р. було скасовано магдебурзьке право на Лівобережжі, у 1841 р. ліквідовано судочинство за Литовськими статутами на Правобережжі. Ці укази поклали край неросійському судочинству, а також виборам урядовців та місцевій автономії в Україні.

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще за часів Катерини II. В XIX ст. вони набули масштабного характеру і мали три головних напрямки – *уніфікація, бюрократизація, денаціоналізація.*

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримав в Україні велику армію, що сягала 100 тис. осіб. Її численні підрозділи стояли повсюдно, вимагаючи від населення виконання обтяжливих повинностей. Найстрашнішою військовою повинністю була рекрутчина, яка здійснювалася шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів (селян, міщан та ін.) новобранців – рекрутів. Термін служби становив: до 1793 р. – довічно, з 1793 – 26 років, з 1834 – 20 і з другої половини XIX ст. – 15 та 10 років (у 1874 р. рекрутчину було замінено загальною військовою повинністю). Через

нелюдську муштру й часті війни рекрутчину вважали рівносильною смертному вирокові.

Соціально – економічне життя народу.

Соціальна структура українського населення в Наддніпрянській Україні мала свої особливості в регіонах і загалом мала таку структуру:

Категорії населення	Склад	Місце в суспільстві
<i>Дворянство</i>	Спадкове і особисте	Привілейований стан. Були основними землевласниками, мали право обіймати державні та військові посади, займатися підприємницькою діяльністю.
<i>Духівництво</i>	Чорне і біле	Привілейований стан. Воно звільнялося від всіх податків, тілесних покарань, поповнювалося вихідцями з усіх верств, дозволявся вільний вихід з духовного стану, діти священнослужителів отримували почесне громадянство.
<i>Козацтво</i> (до середини XIX ст.)	Козаки, що не пішли до карабінерських полків	Статус казенних хліборобів. Особисто вільні, платять чверть своїх прибутків як податок.
	Козаки, що не пішли до гусарських полків	Статус військових обивателів.
	Козацька старшина	Отримала військові ранги російської армії і згодом була зрівняна в правах з російським <i>дворянством</i> .
<i>Селянство</i>	Посполиті селяни	Перетворилися на кріпаків. Звільнені за реформою 1861 р.
	Державні селяни	Особисто вільні, сплачують податки державі.
	Купецтво	Найбільшого розвитку набуло з II пол. XIX ст. Займалось підприємництвом, приймало участь в роботі місцевого самоврядування. Розподілялися за рівнем прибутку на гільдії.

Міщани	Буржуазія (з II пол. XIX ст.)	Формування тривало протягом століття (з поміщиків, міщан, селян) (фабрична, банківська, заводська, торговельна і промислова). Капіталісти аж до 1905 р. не мали політичних прав, сплачували податки, несли державні повинності.
	Робітники (з II пол. XIX ст.)	Особисто вільні.
	Інтелігенція – люди розумової праці, що заняті у різних галузях культури, освіти, науки, охорони здоров'я, виробництва, і мають для цього відповідну освіту.	Протягом II пол. XIX ст. вона остаточно сформувалася в окрему соціальну групу населення з власними професійними ознаками та правами. Формувалась переважно вихідцями з дворян і різночинців. Постійно перебувала в опозиції до влади.

На зміни в соціальній структурі населення значною мірою впливали економічні зрушення в країні. В XIX ст. економічний розвиток Наддніпрянщини мав свої особливості:

➤ **Сільське господарство**

- В першій половині XIX ст. йшов процес кризи феодально – кріпосницького виробництва – селяни залишались переважно кріпаками; посилювалась їх експлуатація; селян виселяли на неродючі землі, що сприяло їх обезземеленню; існування військових поселень (1817 – 1857 рр.), які перетворювали селян – поселенців на довічних солдатів; домінуюче поміщицьке землеволодіння мало низький рівень організації праці, технологічний застій, неефективне екстенсивне господарювання, що знижувало прибутковість господарств.
- В той же час поступово в сільське господарство проникають капіталістичні відносини – розширюється посів технічних культур; частково землі передаються в оренду; використовується наймана праця; поглиблюється спеціалізація районів;
- Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі. Спробою знайти вихід із

скрутного становища були стихійні та організовані переселення селян у Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ, у Новоросійський край.

➤ **Промислове виробництво**

- В 30-х роках XIX ст. почався промисловий переворот, суть якого полягала в поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики.
- Зростає роль вільнонайманої праці.
- Продовжувався процес кількісного зростання промислових підприємств.
- Відбувається поступове витіснення кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою.
- Потреби економіки та поглиблення диференціації промисловості сприяли появі в українських землях нових галузей – кам'яновугільної, машинобудівної, цукроварної тощо.
- Іде процес формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції.

Отже, в першій половині XIX ст. поруч ідуть два суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явища: кризи, занепаду, але ще певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмують розвиток суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах феодалізму нових капіталістичних відносин – з іншого.

Криза феодально-кріпосницького ладу у 1859 – 1861 рр. досягла своєї кульмінації. Це продемонстрували поразка у Кримській війні і зростання кількості селянських виступів у державі. Кріпацтво у більшості країн Європи було скасоване, і тому Росія виглядала відсталою та патріархальною на міжнародній арені. Навіть реакціонери на кшталт майбутнього міністра П. Валуєва змушені були констатувати, характеризуючи російську дійсність: «Згори блиск – знизу гниль». Тому в 60 – 70-х рр. XIX ст. з ініціативи уряду була проведена низка соціально – економічних реформ.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували *скасування кріпосного права*, надаючи селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові». Це мало як позитивні так і негативні наслідки.

Позитивні:

- скасування особистої залежності селян від поміщиків;
- отримання селянами громадянських прав, можливості вільно розпоряджатися своїм життям, майном;

- надання селянам прав юридичної особи, можливості укладати угоди, виступати в суді;
- значне полегшення долі реформа надала лише державним селянам. Згідно із законом 1866 р., державним селянам уряд залишив усі землі, якими вони користувалися до 1861 р., але не більше 8 десятин на особу. Пільги державним селянам пояснюються тим, що держава була зацікавлена у швидких темпах розвитку капіталістичного ладу і відчувала гостру потребу у вільних робочих руках;
- формування нестанової приватної власності на землю, сприяння становленню ринку робочої сили.

Негативні:

- звільнення селян без землі, яка залишилася у власності поміщиків;
- у користування селяни одержали лише власні садиби з господарськими будівлями, а засівні угіддя потрібно було викуповувати у поміщиків;
- селяни вважалися тимчасовозобов'язаними на 20 років, доки не сплатять поміщику усі гроші за землю. У випадку, коли не було грошей на викуповування землі, селяни продовжували сплачувати натуральний податок, як і до 1861 року;
- збереження общини з метою виконання селянами їхніх зобов'язань перед поміщиками. Існував принцип кругової поруки, коли селянські борги розподілялися на усіх членів селянської общини незалежно від їх матеріального становища. Відповідальність перед поміщиком та урядом несла община, а не кожний окремий селянин,
- за отримані земельні наділи селяни повинні були сплачувати викупні платежі протягом 49 років, а до того часу мали виконувати усі свої попередні повинності у поміщицькому господарстві. Вводилася загальноросійська система сільського управління: сільські громади, які об'єднувалися у волосні громади. Ця система запроваджувалася для стягнення податків і грошових сплат з селян.

Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60 – 70-х років було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя імперії: земську, судову, військову, освітню, фінансову, цензурну та ін.

Ці реформи сприяли модернізації суспільства, дали поштовх для розвитку капіталістичних відносин, законодавчо визначили й закріпили громадянські права населення, що сприяло демократизації суспільства. Водночас реформи, що проводились за принципом «наздоганяючої модернізації» були

непослідовними і обмеженими: зберігали недоторканною поміщицьку власність на землю та необмежену монархію. Країна так і не отримала Конституції і парламенту.

В II пол. XIX ст., незважаючи на непослідовність буржуазних реформ, починається бурхливий розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві.

➤ Сільське господарство

- У пореформений період пруським шляхом до капіталізму (уповільнене вrostання поміщицького господарювання в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства) йшли правобережні та лівобережні губернії України. У цих регіонах діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем та худобою на поміщицьких землях), яка вела до прогресуючого розорення і кабали основної маси селянства.
- На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманій праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.
- Іде процес подальшого розшарування селянства: заможні (15%), середняцькі (30%), бідняцькі (65%).
- Розвиток капіталізму призвів до аграрного перенаселення в Україні. Через нестачу орної землі починається переселення безземельних селян до Криму, Сибіру, Північного Кавказу.
- Набуває розвитку поміщицьке підприємництво згідно зі спеціалізацією регіонів: Південна Україна – зернове господарство, Правобережжя – вирощування цукрових буряків та технічних культур (льон, соняшник), харчова промисловість.
- Сформувався досить високий рівень концентрації землі і її перерозподіл. Дворянське землеволодіння витісняється буржуазним. Характерно, що поряд із спадковими крупними землевласниками *Браницькими, Скоропадськими, Потоцькими* виникли великі землевласники нової хвилі – *Симиренки, Терещенки, Харитоненки*.

➤ Промисловість

- Капіталізм розвивався у трьох напрямках:
 - дрібнотоварні селянські промисли: виробник робить усе від початку до кінця. Існували у кожному селі;

- капіталістична мануфактура: перевага ручної праці. Збереглася в усіх галузях промисловості до витіснення її фабрикою;
- капіталістична фабрика: машинне виробництво. Переважало у промислових регіонах – Донбасі, Криворізько-Донецькому, Нікопольському.
- Зростає вага галузей важкої промисловості: вугільної, металургійної, машинобудівної, металообробної. Наприкінці XIX ст. Україна стає вугільно-металургійною базою Російської імперії.
- Значну роль у промисловому розвитку України відігравав іноземний капітал. З 80-х рр. XIX ст. інвестиції вливаються переважно у важку промисловість з 4-х країн – Англії, Франції, Бельгії, Німеччини.
- На початку 80-х рр. XIX ст. в Україні виникають перші монополістичні об'єднання: «Союз рейкових фабрикантів» (1882 р.), «Союз мостобудівних заводів», «Союз фабрикантів рейкових скріплень» (1884 р.).
- Прискорений розвиток капіталізму у промисловості наприкінці XIX ст. призвів до концентрації виробництва в Україні. У 1890 р. 50% робітників працювали на великих підприємствах з 500 і більше робітників.
- У 60 – 80 рр. XIX ст. українська промисловість переживала промисловий переворот.
- 1866 – 1879 рр. – період активного будівництва залізниць – прокладено понад 4,5 тис. верст залізничної колії. Це було покликано військово-стратегічними завданнями, потребами внутрішньої та зовнішньої торгівлі, необхідністю з'єднання промислових та сільськогосподарських регіонів. Перша в Наддніпрянщині залізниця збудована у 1865 р. і з'єднала Одесу з Балтою. Особливістю залізничного транспорту Російської імперії була їхня приватність. Тільки з 80-х рр. XIX ст. держава почала викуповувати залізницю у приватних осіб.
- Для задоволення потреб залізничного транспорту, окрім металургійних і чавуноливарних заводів, у Харкові, Луганську споруджено паровозобудівні заводи, в Одесі, Києві, Миколаєві – суднобудівні. Наприкінці XIX ст. по річках України ходило 220 пароплавів, а до портів Чорного і Азовського морів було приписано 280 суден.
- У 70-ті рр. в Україні завершився процес створення телеграфної мережі.
- Розвиток капіталізму створив умови для поживлення торгівлі. Існували:
 - оптова торгівля. В Україні діяли 24 товарно-сировинні біржі;
 - роздрібна торгівля на ярмарках та базарах;

- торгівля з іншими регіонами Росії і світу. З України вивозили вугілля, руду, хліб, цукор, тютюн, а ввозили з Кавказу нафту, з Білорусії – ліс, з Польщі та центру – машини, текстиль, взуття; зовнішня торгівля велася переважно через Чорноморські порти (Одеса, Миколаїв, Феодосія) та сухопутні таможні на Волині і Поділлі. Україна експортувала пшеницю, просо, жито, цукор, спирт, м'ясо, імпортувала чай, каву, шовк, рис, вина.
- Розвиток промисловості, транспорту, торгівлі стимулював зростання кількості міського населення (за другу половину XIX ст. у 2 рази) і самих міст. Найбільш швидко проходило зростання 4-х великих міст України: Одеси (403,8 тис. у 1897 р.), Києва (247,7 тис.), Харкова (173,9 тис.), Катеринослава (112,8 тис.).

Суспільні течії та рухи Наддніпрянської України в XIX ст.

Колонізаторська політика російського царату не змогла вбити живу душу українського народу – його національну свідомість. Українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування російським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

Суспільні течії та рухи Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.

<i>Активні і пасивні форми масових виступів селян</i>	Повстання військових поселенців, «київська козащина», похід у Таврію за волею, народні виступи під проводом Устима Кармалюка.	Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер дій, малочисельність учасників, сліпа віра в доброго царя тощо.
<i>Масонські ложі</i>	У Харкові з'являється майстерня «Вмираючий сфінкс», а наступного року в Одесі починає діяти масонська ложа «Понт Євксінський», у Києві – «З'єднані слов'яни», у Полтаві – «Любов до істини».	Були організаційними формами об'єднання опозиційно настроєної ліберальної еліти. Закликали до морального самовдосконалення й об'єднання людей. Заявляли про неутручання в політику. Основною метою масонства було створення всесвітнього, наднаціонального братства.

<p>Декабристський рух</p>	<p>«Південне товариство» (1821 – 1825 рр.) виникло на Київщині на базі Тульчинської управи «Союзу благоденства» і зосереджувалося в трьох управах: Тульчинській (заснована у 1822 р.), Каменській (1822 р.), Васильківській (1823 р.).</p>	<p>Представники дворянства Росії. Програмним документом була «Руська правда» П. Пестеля. Виступали за скасування монархії і встановлення демократичної республіки. Законодавча влада надається парламенту, а виконавча – Державній думі. З 29 грудня 1825 р. по 3 січня 1826 р. тривало повстання Чернігівського полку, яке очолив полковник Сергій Муравйов-Апостол.</p>
<p>«Товариство об'єднаних слов'ян»</p>	<p>Таємна організація була утворена братами Андрієм і Петром Борисовими та Ю. Люблінським у Новограді-Волинському 1823 р.</p>	<p>Основні програмні документи: «Правила об'єднаних слов'ян» та «Клятва об'єднаних слов'ян», в яких сформульовані головні завдання революціонерів – боротьба за скасування кріпацтва, повалення самодержавства. Висували ідею утворення слов'янського федеративного союзу, до якого мали увійти Росія, Польща, Сербія, Далмація та інші держави.</p>
<p>Повстання поляків</p>	<p>1830 р. Варшава.</p>	<p>Причина – порушення дарованої царем Олександром I Конституції Королівства Польського (1815). Поляки обстоювали збереження кріпосного права та привілеїв шляхти, були проти автономії Правобережної України, тому не мали підтримки місцевого українського населення.</p>

<p>Кирило- Мефодіївське товариство</p>	<p>В 1846 р. у Києві.</p>	<p>Програмні документи товариства: «Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Книга буття українського народу». Головною метою своєї діяльності товариство вважало утвердження національно-державного суверенітету України за зразком США. Члени товариства виступали за повалення самодержавства, ліквідацію кріпацтва, пропагували ідеї християнського соціалізму, природного права, просвітництва. Це була перша спроба української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України;</p>
---	---------------------------	---

Модернізаційні реформи II пол. XIX ст. стимулювали піднесення суспільного руху. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки й урізноманітнили форми суспільної активності.

Цілком закономірно, що суспільна думка цього періоду не тільки висувала численні моделі майбутнього суспільного розвитку, а й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Найвпливовішими політичними силами в Україні в II пол. XIX ст. були загальноросійські політичні течії народників, соціал-демократів, лібералів та український національний рух.

➤ **Народницький рух.** Діяли організації: «Земля і воля», «Чайковці», «Київська комуна», «Південні бунтарі». В 1879 р. «Земля і воля» розкололась на «Чорний переділ» (агітаційна робота з підготовки революції) і «Народна воля» (політичний терор). Основні ідеї народницького руху:

- об'єднував вихідців із дворянської та різночинської інтелігенції;

- виступали проти капіталістичного способу виробництва і закликали до встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини;
- вважали, що селянство готове до повалення самодержавства. Всі проблеми будуть розв'язані шляхом всеросійської соціальної революції;
- національно-визвольні прагнення є шкідливими;
- в 1874 р. масове «ходіння в народ» зазнало краху.

Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. народницький рух поступився масовому робітничому і соціалістичному рухам. Упродовж 90-х рр. одна частина народників перейшла на позиції лібералізму, друга – прийняла марксизм, третя – залишилась на старих позиціях, організувавши на початку ХХ ст. партію соціалістів-революціонерів.

➤ Ліберальний рух

- Формувався головним чином на основі земської ліберальної опозиції.
- Ідея побудови економіки за законами вільного ринку, конкуренції.
- Держава мала стати правовою, оберігати демократичні права особи і мінімально втручатися в економічну сферу.
- Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію.
- Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісів з урядом.

На жаль, цей напрямок не зміг трансформуватися в потужну політичну силу.

➤ Соціал-демократичний рух

Друга половина ХІХ ст. стала періодом поширення в Європі робітничого руху і соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами.

- Базувався на марксистській ідеї про роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства. Носієм марксизму на Україні стала інтелігенція.
- Першими українськими соціал-демократами вважаються відомі громадські діячі 70-80 років ХІХ століття – О. Терлецький і С. Подолинський.
- Перший марксистський гурток виник у 1889 р. в Києві. Організатор – Є. Абрамович.
- Перші робітничі організації в Україні виникають у 80 – 90-ті рр. ХІХ ст. в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. Так, у 1875 р. в Одесі створено «Південноросійський союз робітників», фундатор – Євген Заславський. Мета «Союзу...»: знайомство робітників з працями К. Маркса і Ф. Енгельса.

Учасники як катеринославського, так і київського «Союзів» нелегально друкували й розповсюджували на заводах і фабриках агітаційні прокламації проти експлуатації робітників і сваволі царського режиму. Київський «Союз» видавав і «Рабочую газету», з якою пов'язував підготовку першого з'їзду російських соціал-демократів. Такий з'їзд відбувся 1 – 3 березня 1898 р. в Мінську. Серед дев'яти його делегатів четверо прибули з України. З'їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), яка стала першою політичною партією загально-російського спрямування, що поширювала свій вплив на Україну.

➤ **Національний рух** . В 50 – 60-х рр. XIX ст. йшов процес становлення українського національно – визвольного руху, а саме його культурницької фази. В 1859 р. в Петербурзі була створена перша «Громада» – напівлегальне непартійне об'єднання української інтелігенції. «Громади» об'єднали представників української буржуазії, інтелігенції, студентів. Діяльність «Громад» мала культурно-просвітницький характер. Вони зосереджували свою діяльність на організації українських освітніх гуртків, недільних шкіл, вивченні історії та культури українського народу. Питання про відновлення державності було на той час не актуальним.

Активізацією українського руху була стурбована царська адміністрація. Ряд російських видань звинувачували громадівців у сепаратизмі і наміру відокремити Україну від Російської імперії. Антонович та його прихильники виступають у пресі з колективними листами та заявами про свою лояльність до влади, але це їм не допомагає. Становище громадівців особливо ускладнилось з початком у січні 1863 р. польського повстання, оскільки уряд розглядав український рух як продовження польського. У Києві, Харкові, Полтаві Чернігові та інших містах пройшли арешти, найактивніші учасники громад, в тому числі П. Чубинський, О. Кониський, В. Лобода були вислані на північ Росії або в інші губернії. Нарешті, 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав секретний циркуляр, у якому звинувачував ініціаторів видання української літератури в політичних замірах. Він стверджував, що самі українці з обуренням виступають проти вживання в школах української мови і «доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Недільні школи були закриті, а громади розпущені.

Однак, значна частина громадівців не припинила своєї діяльності в нових умовах, а перейшла на конспіративне становище. У Києві В. Антоновичу вдалося зберегти гурт своїх прихильників, які стали основою для створення так званої «Старої громади». Сюди ввійшли М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер,

С. Подолинський та ін. Нових членів приймали більш ретельно, громада стала приділяти велику увагу роботі в земствах, а також розвиткові науки.

Після видання Емського указу в 1876 р. діяльність громад стає нелегальною. Частина колишніх членів «Громад» від'їжджає за кордон («Стара громада» на чолі з М. Драгомановим та М. Зібером). В Україні колишні члени громад видають історико-етнографічний журнал «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.), створюють гуртки-просвіти, проводять культурницьку, просвітницьку роботу серед селянства;

В 90 - ті рр. ХІХ ст. розпочинається рух прогресивної української молоді:

- 1892 р. – «Братство Тарасівців». Воно вперше поставило за мету *боротьбу за самостійність України* парламентськими методами. Засновники І. Липа, В. Шемет, М. Міхновський.
- «Загальна Українська Організація» (1897 р.). Мета: об'єднання усіх національних сил України. Фундатори організації – А. Антонович, О. Кониський. Було відкрито власну друкарню, проводились святкування річниць видатних українських діячів культури – Т. Г. Шевченка, І. Котляревського, М. Лисенка.

В цілому ж 80-і роки, коли настала доба реакції, характеризуються спадом національного руху в Наддніпрянській Україні. Центр визвольної боротьби в цей час переміщується в Західну Україну.

Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70 – 80-х роках ХVІІІ ст. Марією-Терезою та Йосифом ІІ. Зміни водночас відбувалися майже у всіх сферах життя. Адміністративна, аграрна (обмежена панщина, селяни звільнені від особистої залежності), релігійна, освітня реформи сприяли політичній модернізації краю. Нажаль після смерті Йосипа ІІ перетворення були спочатку згорнуті, а потім скасовані його наступниками.

Адміністративно – територіальний поділ західноукраїнських земель

Адміністративно-територіальна одиниця	Українська територія	Поділ території
Коронний край «Королівство Галичини і Лодомерії»	Східна Галичина	Поділ на жупи
	Північна Буковина	Окремий округ
Угорське королівство	Закарпаття	Поділ на комітети

Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Австрійська імперія проводила колоніальну політику, суть якої полягала в перетворенні західноукраїнського краю на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили.

Основу економіки краю становило сільське господарство. Посилення експлуатації спричинило розорення селянських господарств. Зростала кількість безземельних селян, багато селян виїздили на заробітки до інших регіонів.

Посилення феодальної експлуатації не стимулювало процвітання фільварково-панщинного господарства. Ці господарства не вписувалися в нові ринкові відносини і теж, подібно селянським, деградували та занепадали. Перебуваючи у безвихідному становищі, поміщики в середині ХІХ ст. були змушені здати в оренду четверту частину своїх маєтків.

Феодальні відносини гальмували не тільки розвиток сільського господарства, а й промислового виробництва західноукраїнських земель. Промисловість залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише у 1843р. На західноукраїнських землях розвивалися винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Та панівне становище займало ремісництво.

Дії австрійського уряду, спрямовані на посилення експлуатації селян, підвищення інтенсифікації їхньої праці, у комбінації з нестримною сваволею поміщиків зумовлювали зростання соціального напруження в суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. Ця реакція, як і в українських землях, підвладних Російській імперії, мала досить широку амплітуду: від пасивного спротиву (скарги, втечі тощо) до активної протидії (вбивства поміщиків, відкритий збройний опір, організація масових антифеодальних виступів тощо).

Своєрідною формою протесту був рух опришків, що поширювався на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). На Закарпатті в 1833-1834 рр. прокотилася хвиля «холерних бунтів». Яскравою сторінкою в історії українського народу стало повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843 – 1844 рр.

Кульмінаційним пунктом селянського руху напередодні революції 1848 – 1849 рр. були антифеодальні виступи 1846 – 1848 рр. Селяни Східної Галичини піднялися майже одночасно із селянами Західної Галичини. 1846 р.

боротьба охопила весь край. Це був удар, від якого феодально-кріпосницька система вже не могла отямитись. Повстання було придушене, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в усій Австрії.

Поряд із усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формується *національний рух*, центром якого в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання «Руська трійця». Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання наприкінці 1836 р. у Будапешті альманаху «Русалка Дністрова» який складався з фольклорних і власних творів видавців і був написаний народною мовою. Головною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною.

На поч. 1848 р. в ряді європейських країн почалися буржуазно-демократичні революції. Їх невід'ємною складовою стали визвольні рухи багатьох національно-поневоленних народів Східної і Центральної Європи. Звідси пішла назва революції – «Весна народів». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня вирости перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію. Кріпосне право було скасовано. 10 липня 1848 р. почав роботу перший австрійський парламент. Із 883 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). Українські послы в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, підкріплену 15 тис. підписів. Українські послы-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, які в усій імперії Габсбургів, усе більше зміцнювали позиції і поступово перейшли в контрнаступ. Остаточно реакція запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську конституцію було відмінено. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління. Влітку 1851 р. було розпущено Головну Руську Раду, і Галичина заснула на ціле десятиріччя.

В другій половині XIX ст. у Західній Україні крізь залишки феодалізму пробивалися паростки соціального прогресу. Помітне пожвавлення в економіці почалося наприкін. 60-х – на поч. 70-х років. Та лише 70 – 80-ті стали роками становлення фабрично-заводської промисловості. Але з 869 підприємств Східної Галичини більшість становили дрібні, на яких було зайнято по 5 – 10 робітників. Дрібні підприємства переважали і на Буковині та в Закарпатті.

Попереду були борошномельна, лісопильна, нафтова галузі, де до сер. 90-х років завершився промисловий переворот. Йшов процес бурхливого розвитку залізничного транспорту, але на відміну від Росії, він не призвів до збільшення промислового виробництва, бо обслуговував лише вивіз сировини з краю.

В аграрній сфері рівень розвитку сільськогосподарського виробництва краю був найнижчим в імперії. Селянство страждало від малоземелля, сплачувало непосильні викупні платежі, що спричиняло масову трудову еміграцію. Шукаючи вихід із критичного становища, західноукраїнські селяни почали виїжджати за кордон – до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії тощо. Наприкінці ХІХ ст. із Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало 250 тис. осіб, а із Закарпаття – 170 тис.

Одним з небагатьох чинників, що позитивно впливав на економічний розвиток західноукраїнського регіону, був своєрідною формою економічної самооборони місцевого населення, стала кооперація. Перше західноукраїнське кооперативне товариство – торгове підприємство «Народна торгівля» було організовано у 1883 р. у Львові.

Досить складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. 20 жовтня 1860 р. в імперії було прийнято нову конституцію, яку 26 лютого 1861 р. доповнили в досить ліберальному дусі. Галичина разом з іншими коронними краями дістала автономію з власним сеймом та крайовим урядом (виділом). Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично крайова управа була в руках місцевої польської шляхти.

Відповіддю на посилення польського впливу в західноукраїнських землях стало виникнення *москвофільської суспільно-політичної течії*. Соціальну базу її становили частина духовенства, поміщиків, чиновництва та інтелігенції, яка орієнтувалася на самодержавну Росію. У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію – Руську Раду. Вони протиставляли польській мові «язичія» (суміші російської, української, старослов'янської та польської мов), обстоювали тезу про єдиний «руський», або ж «панруський» народ, що проживає на території «від Карпат до Уралу». За таку позицію вони отримували щедрі фінансову підтримку з Росії.

Молода українська інтелігенція не визнавала консерватизму москвофілів і започаткувала *українофільську течію*. *Народовці* доводили самостійність українського народу та мови. Якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість становили світські особи – адвокати, вчителі, лікарі тощо. Галицькі народовці виступали за створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони

залишалися лояльними до австрійської влади. Важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «Просвіта». Проте поступово народовська течія дедалі більше втрачає свої колишні ознаки демократизму і набуває рис клерикалізму та консерватизму. Основна причина такої трансформації полягає в намаганні українофілів залучити на свій бік сільське духовенство для посилення впливу на селянство.

У II пол. XIX ст. ставало дедалі очевиднішим, що поміркованими діями у сфері культури не можна вирішити актуальні тогочасні проблеми, зняти наростаючі економічні, соціальні, національні та інші суспільні протиріччя. Це зумовило радикалізацію та політизацію суспільного руху.

Критикували і москвофілів, і народовців представники молоді інтелігенції – *радикали*. Вони вели боротьбу за визволення українського народу від національного і соціального гніту, проповідували необхідність переходу до соціалізму. Їхня діяльність сприяла поглибленню процесу політизації робітничого класу і селянства. Починаючи з 90-х років XIX ст. суспільний рух в західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку.

Формування національної самосвідомості. Розвиток історіографії та етнографії

Сумнозвісний формуляр царського міністра П. О. Валуєва про заборону видавництва церковних і навчальних книг українською мовою підтверджує політику переслідування національної культури в Україні. Саме цій особі належать цинічні слова про те, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Політику русифікації продовжує *Емський указ* імператора Олександра II (1876 р.), за яким забороняється ввезення до Росії книг і брошур, виданих «на малоросійським наріччі», постанови вистав українською мовою, друкування текстів до музичних нот та ін.

Назва «Україна» офіційно ніде не згадувалася, а тільки – «*Малоросія*».

Україна виступала частиною Великоросії, а українська (малоросійська) свідомість – складовою загальноросійської свідомості, формуванню якої сприяв, перш за все, розвиток *історіографії*.

Серед видатних істориків XIX ст. треба зазначити відомих діячів:

- *Д. Бантши-Каменський* – автор першої узагальнюючої праці з історії України (4-х томна «*История Малой России*»).

- *Михайло Максимович*. В своїх історичних дослідженнях він виступив проти *норманської теорії* походження Русі, показав, що українське козацтво було не прийдшим народом, а особливим станом українського суспільства.
- *Микола Костомаров*. В зібранні творів «*Історичні монографії та дослідження*» автор уперше спирався не тільки на історичну роль видатних осіб, а й на роль широких масових рухів.
- *Володимир Антонович*. Вчений написав понад 300 праць, створив так звану «документальну» школу українських істориків.
- *Михайло Драгоманов*. Завдяки йому Європа в свій час дізналася про Україну. Змушений назавжди виїхати за кордон, він організував у Женеві вільну друкарню і почав випускати український політичний журнал «Громади». М. Драгоманов публікував те, що не могло вийти у світ на пригнобленій Україні.

Наприкінці ХІХ ст. розпочинає свою діяльність плеяда відомих істориків, серед яких: *М. Грушевський* («Історичні нариси»), *Д. Багалій* («Українська старовина»), *О. Єфименко* – перша в Росії жінка – почесний доктор історії («Дослідження українського життя», «З історії боротьби малоруського народу з поляками» та ін.), *Д. Яворницький* – найяскравіший дослідник Запорізького козацтва та ін.

З розвитком історичної думки тісно пов'язаний розвиток *етнографії*, яка представлена іменами таких українських науковців, як: *Григорій Калиновський* (весільні обряди), *Яків Маркевич* (побут часів Гетьманщини), *Павло Чубинський* (український говір), *М. Сумцов* (побут та звичаї слобожан) та інші. Етнографів цікавило все, що стосується народного життя: одяг, житло, обряди, традиції тощо.

Роль освітніх закладів та наукових інституцій в українському національному Відродженні

Пожвавлений розвиток промисловості та сільського господарства у ХІХ ст. мав потребу у грамотних спеціалістах. Ці обставини вимусили царський уряд звернути увагу на освіту. У 1803 році Міністерство освіти провело систематизацію навчальних закладів. Було затверджено чотири групи шкіл: *парафіяльні, повітові, губернські (гімназії, ліцеї), університети*. Перші гімназії відкриваються в Харкові та Києві. З'являються *жіночі школи-гімназії*. Так, в Харкові знаходилася недільна жіноча школа видатного педагога

Христини Алчевської, яка в Парижі отримала звання віце-президента Міжнародної ліги освіти.

Поряд із загальноосвітніми діяли й *професійні навчальні заклади: кадетські корпуси*, де з дітей дворян виховували офіцерів, *медична, морська, фельдшерська школи, артилерійське і штурманське училища*. Біля Харкова відкрилися *землеробська школа*, яка готувала агрономів.

Історичним успіхом у розвитку освіти на початку XIX ст. стало заснування на східноукраїнських землях *університетів*. Всього на цей час діяло три університети: в Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.). На Західній Україні університети працювали у *Львові* та в *Чернівцях* (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича).

Великого впливу на поширення просвіти, видавництва та шкільної справи мала діяльність *Кирило-Мефодіївське братства*, яке було організовано в Києві у 1846 року. Товариство було об'єднанням романтиків, які мріяли звільнитися від рабства шляхом створення всеслов'янської спілки вільних народів. Серед членів товариства: *Микола Гулак, Микола Костомаров, Василь Белозерський, Пантелеймон Куліш*. До складу увійшов 18-річний *Т. Шевченко*, який відстоював ідею звільнення від рабства тільки революційним шляхом.

У своєму літературному маніфесті *«Книга буття українського народу»* члени Кирило-Мефодіївського братства стверджували, що Україна посяде провідне місце в об'єднанні всіх слов'янських народів на засадах рівності, свободи та толеранства. Ідеї братчиків про волю не сподобалися російському урядові: у 1847 році членів Кирило-Мефодіївського товариства було заарештовано, більшість з них вислані до різних регіонів Росії, дехто потрапив у в'язницю. Т. Г. Шевченка віддали в солдати на 10 років без права писати й малювати. Усіх репресованих членів товариства було амністовано у 1856 році.

Суперечливим і складним був розвиток *науки* в Україні. Ні Росія, ні Австро-Угорщина не були зацікавлені у проведенні наукових досліджень в Україні. Проте українські вчені зробили вагомий внесок у науковий процес.

Розвиток науки в Україні був тісно пов'язаний з вищими навчальними закладами, переважно з університетами, в яких формувалися наукові школи. У Харківському університеті кафедру механіки очолював *О. Ляпунов*, який створив загальну теорію стійкості руху. Київський математик *М. Ващенко-Захарченко* уклав ряд підручників, за якими навчалася багато поколінь. Кафедру фізики Київського університету очолював *М. Авенаріус* – основоположник наукової школи молекулярної фізики. У розвиток філософських та філологічних наук вагомий внесок зробив перший ректор

Харківського університету *Іван Рижський* та професор Харківського університету *Ізмаїл Срезневський*. У галузі філософської думки плідно працював фундатор Харківського університету *Василь Каразін*.

Серед видатних науковців слід зазначити засновника школи фізичної хімії *М. М. Бекетова*, відомого зоолога *О. О. Ковалевського*, лауреата Нобелівської премії, мікробіолога *І. І. Мечникова*, вченого-вертебролога *М. Ситенко*. В напрямку наукового вивчення мови, як втілення «національного духу» народу, плідно працювали дослідники-науковці *О. Потебня* та *Ф. Вовк*. Заслужують на увагу філософські ідеї *Памфіла Юркевича* – професора Київської духовної семінарії.

В галузі ґрунтознавства здобутки принесли видатні вчені *Василь Докучаєв*, та *Лев Симиренко* – науковець-садовод, автор відомого сорту яблука «Ренет Симиренко».

Перша державна лікарня була побудована в Кременчуці у 1800 році. Підготовка дипломованих лікарів почалась з відкриттям у 1805 році в Харківському університеті медичного факультету. Згодом відкривається подібний факультет в Київському та Одеському університетах.

Тенденції розвитку художньої культури XIX ст.

В художній культурі України в XIX ст. розповсюджувалися світові художні течії – *класицизм, романтизм, сентименталізм, реалізм* тощо.

Література XIX ст. відіграла значну роль у культурному житті України, була визначальним чинником у процесі національного відродження. *Романтизм* на українському літературному ґрунті представлений творчістю *П. Куліша, М. Костомарова, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли, М. Максимовича*, в творчості яких стверджуються такі жанри, як: *ліро-епічна поема, балада, медитація, елегія, романтичне оповідання, історичний роман*.

У стилі *сентименталізму* писав *Г. Квітка-Основ'яненко*, а ідеї *просвітительського реалізму* вперше знайшли відтворення у видатному *бурлескно-трагедійному* творі *І. Котляревського* «Енеїда». До того ж, письменник був засновником *нової літературної української мови*. В подальшому до цього літературного стилю звертається у своїх байках *П. П. Гулак-Артемівський* («Справжня добрість», «Пан та Собака» та ін.).

З діяльністю *Т. Г. Шевченка* пов'язана *реалістична* літературна тенденція. З виходом у 1848 р. «Кобзаря» Т. Шевченка розпочинається доба *критичного реалізму*, принципами якого були правдивість, увага до соціальної природи людини. І якщо Шевченко починав свою творчість як романтик, то

пізніше в усіх його творах все яскравіше звучить гнівний протест проти поневолення, смілива критика панівного державного устрою.

Слід за Т. Шевченко принципи критичного реалізму розвивають у своїй творчості *Ю. Федькович, М. Вовчок, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина* та ін.

Провідними жанрами критичного реалізму стають *громадська лірика, політично-сатирична поема, соціальна повість й роман.*

Українська поезія представлена творчістю *Павла Грабовського* та *Лесі Українки.*

Театр. Точною датою народження професійного українського театру можна вважати 1819 рік, коли в Полтавському вільному театрі відкрився перший сезон виставами *«Наталка-Полтавка»* та *«Москаль-чарівник»* його керівника *І. Котляревського.* Саме в ті часи *І. П. Котляревський* познайомився з актором-кріпаком *М. Щепкіним* та викупив його з неволі. *М. Щепкін* заклав підвалини реалістичного напрямку в театральному мистецтві.

Репертуар перших професійних театрів поповнився невмирущими творіннями українського драматурга *Г. Квітки-Основ'яненка* (*«Шельменко-денщик»*, *«Шельменко-волосний писар»*, *«Сватання на Гончарівці»*), а також російською класикою *М. Гоголя* (*«Ревізор»*, *«Женітьба»*), п'єсами *Д. Фонвізіна* (*«Недоросле»*), *О. Грибоєдова* (*«Горе від розуму»*) тощо.

Після Емського наказу український театр занепадає і відроджується тільки наприкінці XIX ст. завдяки творчій діяльності таких талановитих театральних митців, як *М. Кропивницький, М. Старицький* та *І. Карпенко-Карий (Тобілевич).*

Видатними акторами того часу були *М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, А. Максимович, М. Садовська-Барілотті, Д. Мова, О. Маркова, О. Вірина, Л. Липницька.*

У Галичині виникають три українські театральні сцени: у Львові, Коломиї та Перемишлі, в яких працювали *І. Вітошинський, Й. Левицький, М. Полянський, С. Петрушевський* та ін.

У Львові був створений перший український театр з постійною трупю *«Руська бесіда»*, яку очолив *Омелян Бачинський.*

Музика. XIX ст. в історії світової музики знаменується виходом на арену багатьох національних шкіл. Слід за польською та російською з'являється українська національна композиторська школа.

Як українські поети та письменники, так і професійні музиканти XIX ст. активно звертаються до народної тематики, обробляють народні пісні, які

виконувалися у супроводі народних інструментів – *кобзи, бандури, цимбал, скрипки* тощо.

XIX століття – це доба введення народної пісні в професійну музичну культуру. З'являються перші нотні збірки народних пісень: *«Голоси українських пісень», «Українські мелодії», «Пісні польські й руські галицького народу»* та ін. Зацікавленість українською тематикою та фольклором виявляли і композитори, що діяли за межами України. Так, П. І. Чайковський використовував українські мелодії в своїх творах, а його опери *«Мазепа»* та *«Черевички»* написані на українські сюжети.

У XIX ст. відбувається становлення професійної музичної творчості, яка спиралася в основному на вокальні жанри. У 1862 р. *С. Гулак-Артемівський* створив першу українську оперу *«Запорожець за Дунаєм»* на лібрето, написаним ним разом із М. Костомаровим. Згодом опера йшла у Великому театрі в Москві, де головну роль Івана Карася виконував сам *С. Гулак-Артемівський*.

Основоположником української музичної класики вважається *М. Лисенко* – автор опер, романсів, пісень, інструментальних творів, збирач і дослідник музичного фольклору. Відомі його опери – *«Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Наталка-Полтавка»,* а також дитячі опери *«Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна»* становлять золотий фонд української класичної музики.

Творчі принципи *М. Лисенка* перейняли композитори *М. Аркас, В. Сокальський, К. Стеценко, Я. Степовий, М. Леонтович, С. Людкевич* та ін.

Величезне значення для музичної культури мала *хорова творчість*. В цьому жанрі плідно працюють *А. Вахнянин, І. Лаврівський, С. Воробкевич, М. Вербицький* – автор музики до віршу П. Чубинського *«Ще не вмерла Україна»*.

Образотворче мистецтво. Хоча у XIX столітті головним центром освіти в Російській імперії була Академія мистецтв у Петербурзі, багатьох художників приваблює саме Україна – «нова Італія», як її тоді називали.

З Україною були пов'язані життя багатьох відомих художників, серед яких російський художник *Василь Тронінін*. Він багато років жив і працював на Поділлі і присвятив українській темі чимало портретів: *«Дівчина з Поділля», «Хлопчик із сокирою», «Українець», «Портрет подільського селянина»*.

Тісно була пов'язана з Україною доля художника-мариніста *Івана Айвазовського*. Значну частину життя він провів у рідній Феодосії і заповів цьому місту свою картинну галерею.

Головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст. століття – *рух до реалізму*, яка лягла в основу «Товариства пересувних художніх виставок». Розпочалося все із справжнього бунту: студенти Академії мистецтв на чолі із *І.Крамським* відреклися від академічних конкурсів, кинули відомий навчальний заклад та заснували художню артіль. «Бунтарі» правдиво відображали реальність, сюжети брали з протонародного життя. До складу художньої артілі входили видатні російські митці: *Саврасов, Серов, Левітан, Суриков, Перов, Прянішніков, Шишкін* тощо. Треба відзначити, що це об'єднання було інтернаціональним. Багато видатних художників-передвижників були також родом з України: *Олександр Литовченко* (з Кременчука), *Микола Ярошенко* (з Полтави), *Микола Ге* (довгі роки жив на хуторі поблизу Харкова), *Ілля Рєпін* (з Чугуєва). Видатним майстром побутового жанру називають *М. Пимоненка*, «Шукачем сонця» – *Володимира Орловського*, засновниками реалістичного пейзажу – *Олександра Мурашка* та *А. Куїнджі*. Поетичну красу українського пейзажу відображав у своїй творчості *С. Васильківський*, якого вважають найкращим співцем слобожанської природи.

Із своїми роботами художники пересувалися по всій країні, в т.ч. й по Україні. В Харкові на площі Конституції (колишня Миколаївська площа) існував будинок Дворянських зборів, в якому влаштовувалися виставки Товариства.

Окремо треба виділити творчість *Тараса Шевченко* – генія українського слова, який був за фахом художником. Його творчість охопила декілька галузей малярства: портретну, жанрову, пейзажну, релігійну. Т. Г. Шевченко був одним з яскравіших представників *мистецтва офорту*, в Академії мистецтв він отримав звання «академіка офорту». Відома серія його офортів «*Живописна Україна*», «*Українські дівчата*», «*Автопортрет із свічкою*».

Активно стала розвиватися станкова скульптура. У II пол. ХІХ ст. після стилю «ампір», панував художній стиль *класицизм*, становленню якого більш за все сприяли три українських скульптора: *М. Козловський, І. Мартос* та *К. Клімченко*. Серед майстрів окремо треба визначити *Б. Едуардса, Ф. Балавенського* та *Л. Позена*. Б. Едуардс – автор пам'ятника М. В. Гоголю та бюста О. С. Пушкіна, що знаходиться напроти Драматичного театру української драми Харкові. Історичному минулому українського народу присвячені скульптурні композиції Л. Позена «*Кобзар*», «*Переселенці*», «*Запорожець у розвідці*».

Містобудування. Значні зміни відбулися в ХІХ ст. у плануванні й забудові великих міст. На центральних майданах і вулицях споруджувалися багатоповерхові будинки, у парках створювалися монументи.

Серед кращих досягнень містобудування цього періоду – *майдан Богдана Хмельницького* в Києві, *Адама Міцкевича* у Львові, *Театральна площа* в Станіславі (нині Івано-Франківськ), вулиці *Дерибасівська* та *Пушкінська* в Одесі, *Сумська* і *Пушкінська* в Харкові.

Неповторними архітектурними спорудами стали численні палаци в Криму: *Лівадійський палац* графа Потоцького, *Воронцовські палаци* в Одесі та Алупці, замок «*Ластівчине гніздо*» – своєрідна емблема Південного Криму.

Обличчям багатьох міст, крім культурних споруд та палаців, стають великі торговельні приміщення, навчальні заклади, які звертають на себе увагу монументальними фасадами з античними колонадами. Повернення до строгих античних форм, чіткої пропорційності, стриманості в оздобленні є характерним для *стилю класицизм*. Наприклад, такими є *Контрактовий будинок* в Києві та *Інститут благородних дівчат* в Полтаві, *будинок колишньої бурси* архітектора *Б. Покровського* на Бурсацькому узвозі в Харкові (нині – головний корпус Академії культури).

На Україні формується власна архітектурна школа класицистичного напрямку, представниками якої стали: *А. Меленський*, *П. Дубровський* (Київ), *П. Ярославський*, *Є. Васильєв*, *А. Тон* (Харків), *М. Амвросимов* та *А. А. Карташевський* (Полтавська та Чернігівська губернії) та ін.

В Україні у ХІХ ст. були створені й зразки класицистичного *садово-паркового мистецтва*: *Софіївський парковий комплекс* в Умані, *Олександрія* в Білій Церкві, *Михайлівський*, *Немировський парки* на Поділлі, *Нікітський ботанічний сад* у Криму, *Краснокутський дендропарк* на Харківщині та ін.

Наприкінці століття починається мода на ретроспективні стилі. Зароджується провідний напрямок – *еклектика* («eklektikos» – вибірковий), який надавав змогу вільно використовувати архітектурні стилі та декоративні елементи різних часів і народів. В архітектурі використовувалися композиційні прийоми Ренесансу, бароко, рококо, класицизму. Характерним прикладом еkleктичної архітектури є будівлі академіка архітектури *В. Ніколаєва* (будинок колишнього Купецького зібрання – нині Київська державна філармонія) та харківського академіка архітектури *О. Бекетова* (будинок колишнього комерційного училища в Харкові – нині Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого).

Запитання до самоперевірки:

1. Які землі входили до складу Російської імперії та які – до Австро-Угорщини?
2. Назвіть синонім терміну «Малоросія».
3. Хто був першим губернатором Слобідсько-Української губернії?
4. Охарактеризуйте подію, яка відбулась у 1861 році.
5. Який указ призвів до створення хуторів та відрубів?
6. Перелічите реформи, які сприяли економічному розвитку України у ХІХ ст.
7. В чому полягає головний зміст «Руської правди» П. Пестеля?
8. Які держави передбачалося створити за проектом «Конституції» М. Муравйова?
9. Що лягло в основу ідеології народництва?
10. Чим було зумовлено появу масового робітничого і соціал-демократичного рухів?
11. Чому основною ідеологією робітничого руху став марксизм?
12. З якою ідеєю пов'язувалось національне питання в програмних документах національних партій України?
13. Поясніть сутність терміну «русифікація».
14. В якому соціальному стані утворюється інтелігенція?
15. Як трактується поняття «національна самосвідомість»?
16. Назвіть наукові галузі, які сприяли розвитку національної самосвідомості.
17. Перелічите відомих істориків, етнографів, фольклористів ХІХ ст.
18. З яких груп шкіл складалась система навчальних закладів?
19. В якому році був відкритий Харківський університет?
20. Чому Кирило-Мефодіївське братство вважалось товариством романтиків?
21. Якими видатними іменами представлена наука ХІХ ст.?
22. Назвіть головні літературні стилі ХІХ ст.
23. Хто вважається засновником критичного реалізму в українській літературі?
24. Які драматичні твори ставилися на сцені українського професійного театру в ХІХ ст.?
25. Назвіть видатних акторів та драматургів того часу.
26. З ім'ям якого композитора пов'язано створення першої української опери?
27. Хто вважається основоположником української музичної класики?
28. Назвіть автора музики до вірша-гімну «Ще не вмерла Україна».
29. Що Вам відомо про діяльність Товариства пересувних художників?
30. Хто з видатних художників є уродженцем м. Чугуїв?
29. Що таке мистецтво офорту?
30. Які зразки садово-паркового мистецтва Вам відомі?

Тематика повідомлень

1. *Передумови виникнення декабризму.*
2. *Відомі підприємці українського походження.*
3. *«Руська правда» П. Пестеля.*
4. *«Конституція» М. Муравйова.*
5. *«Книга буття українського народу» – маніфест Кирило-Мефодіївського братства.*
6. *Нова соціальна верства – інтелігенція.*
7. *«Просвіти» у боротьбі за підвищення національної самосвідомості.*
8. *Громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця».*
9. *Українські політичні партії.*
10. *Політичний та суспільний діяч М. Міхновський.*
11. *Філософські ідеї П. Юркевича.*
12. *Художня спадщина Т.Г. Шевченка.*
13. *І. Франко і розвиток української культури на західноєвропейських землях.*
14. *Д. Багалій і Слобожанщина.*
15. *Блискуча плеяда майстрів української сцени.*
16. *Творчість народних майстрів-кобзарів.*
17. *Еклектика – провідний архітектурний стиль.*
18. *Визначні пам'ятники архітектури ХІХ ст.*
19. *Розвиток станкової та монументальної скульптури.*
20. *Мистецтво офорту в ХІХ ст.*
21. *Діяльність Товариства пересувних художників.*
22. *Історія створення гімну України.*

ЛЕКЦІЯ №6

Україна на початку ХХ ст.

Мета лекції: розкрити особливості соціально-економічного розвитку українських земель на рубежі ХІХ – ХХ ст.; ознайомити з напрямками національно-визвольного руху; охарактеризувати перебіг подій Першої світової війни і її вплив на подальший розвиток українських земель; визначити основні етапи боротьби українців за збереження державної незалежності; охарактеризувати особливості освітянського, наукового розвитку та художнього життя новітнього періоду.

Ключові поняття і терміни: монополія, «кривава неділя», Державна Дума, третьочервенева монархія, світова війна, ТУП, СВУ, УСС, Галицька битва, Брусилівський прорив, «автономізація», «самостійники», революція, Центральна Рада, УНР, Генеральний секретаріат, Універсал. Директорія, ЗУНР, більшовики, злука, «воєнний комунізм», «червоний терор», Народний Секретаріат, ревкоми, білогвардійці, інтервенція, УГА, махновщина, анархо-комунізм, «лінія Керзона, український стаціонарний театр, робітничі та селянські аматорські гуртки, хоріві обробки народних та революційних пісень, модерн, декоративізм, абстракціонізм, конструктивізм, українська геральдика.

План

1. Економічний розвиток України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Виникнення перших політичних партій. Революційні події в Україні в 1905-1907 рр.
3. Українські землі в роки Першої світової війни.
4. Україна в період національно-демократичної революції та громадянської війни.
5. Культура України в роки революційних змагань на початку ХХ ст.

Економічний розвиток України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Економіка Наддніпрянщини формувалась як частина загальноімперської і була з нею тісно пов'язана. В кінці ХІХ на поч. ХХ ст. завершився промисловий переворот і почався процес переходу до швидкої індустріалізації краю. На заваді цьому процесу стала світова економічна криза 1900 – 1903 рр. та депресія 1904 – 1908 рр. Вона загострила конкуренцію, привела до розорення дрібні

підприємства і сприяла *концентрації виробництва*. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в Російській імперії, а й посідала одне з перших місць у світі.

Концентрація виробництва сприяла *процесу монополізації*. Виникають великі промислові об'єднання: монополії у формі трестів, картелей і синдикатів. Ще в 1897 р. у Києві було створено синдикат цукрозаводчиків; діяли синдикати «Продамет», «Продвагон», «Трубопродаж», «Продвугілля».

Водночас з промисловими виникали великі банківські об'єднання. У результаті *об'єднання промислового і банківського капіталу* створювалися організації, які фінансували будівництво промислових підприємств, контролювали виробництво продукції та її реалізацію. Створювався замкнений цикл діяльності окремої галузі. Однак, приносячи буржуазії надприбутки, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

Українська промисловість була ареною активної підприємницької діяльності іноземних капіталістів з Бельгії, Франції, Німеччини, які *інвестувалися* свої капітали в кам'яновугільну, машинобудівну, металообробну промисловість. З одного боку, цей процес сприяв розвитку важкої промисловості в краї, а з іншого – витісняв з ринку місцевого виробника, а левова частина прибутку вивозилася за кордон.

Важливою особливістю промислового розвитку України був *нерівномірний розвиток її регіонів*. Якщо Південь України досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і бурхливо розвивав промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний уклад.

Поступово в українських землях склалася певна *спеціалізація промислових районів*. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової.

Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. стали одним з головних промислових районів Російської імперії. Саме тут у 1913 р. вироблялося 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. На Україну в цей час припадало 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

Незважаючи на економічне піднесення, *структура промисловості залишалася деформованою*. Російський уряд бачив в українських землях лише потужну сировинну базу, тому 70% видобутку сировини та виготовлення

напівфабрикатів Російської імперії припадає на Україну. Незважаючи на те, що на її території був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії, в якому в селах проживало 80% населення.

Розвиток сільського господарства відбувався в умовах подолання пережитків кріпосництва. Поміщицькі латифундії зберігали свої позиції, але їх питома вага в землеволодінні поступово зменшувалася. Землі поміщиків переходили у власність буржуазії та заможних селян. Активний процес майнового розшарування на селі призвів до зростання малоземельних і безземельних селян, а зберігання селянської общини гальмувало розвиток ринкових відносин, тому вирішення аграрного питання з економічного переросло в політичне.

В цих умовах в 1906 р. голова Ради міністрів *П. Столипін* запропонував *аграрну реформу*, яка мала на меті підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Складовими реформи були:

- руйнування селянської общини та закріплення за кожним господарем у приватну власність земель, якими він користувався;
- надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк;
- заохочення переселення селян до малоземельних районів Сибіру, Північного Кавказу і Середньої Азії. З України виїхало близько 1 млн. селян, проте майже чверть із них повернулися в рідні місця і поповнили лави пролетаріату.

Повністю запланованої мети реформа не досягла, але сприяла прискоренню процесу переходу українського села на індустріальну основу.

Соціально-економічне становище українських земель, що перебували *під владою імперії Габсбургів*, суттєво не змінилося порівняно з 80 – 90-ми роками XIX ст. і характеризувалося такими явищами:

- в економіці домінував іноземний капітал;
- уряд консервував економічну відсталість краю, австро-угорські монополії поглинали всі підприємства, існування яких було не бажане;
- промисловість мала сировинний характер розвитку (лісова, лісопильна, нафтоозокеритна);
- основна частина промислового населення працювала не у фабричній промисловості, а була ремісниками;
- влада гальмувала впровадження технічних новацій;
- відбувалась жорстока експлуатація робітників;
- особливо повільні темпи розвитку сільського господарства.

Ось як характеризував ситуацію один із тогочасних галицьких економістів: «Вироби з тканини і пряжі. Від сорочки аж до килиму, залізні і металеві вироби, знаряддя, машини, добрива, вироби шкіряної промисловості, хімічні вироби, словом, усе, чого потребує людина від коліски аж до могили, майже усе імпортуємо, купуємо, позичаємо у чужих».

Виникнення перших політичних партій. Революційні події в Україні в 1905-1907 рр.

Наприкінці XIX ст. суспільний рух у західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку, який характеризується утворенням політичних партій, кристалізацією їхніх програм та активною боротьбою за вплив на маси.

<i>Назва і рік утворення</i>	<i>Лідери</i>	<i>Програмні положення</i>
РУРП 1890 р.	І. Франко, М. Павлик, Є. Левицький	Утвердження соціалізму. Аргументують вимогу політичної самостійності України. Праця Ю. Бачинського «Україна ірредента». Переконані, що до державної незалежності слід йти через виборювання національно-територіальної автономії.
УНДП 1899 р.	Ю. Романчук, В. Будзиновський та ін.	Увійшли народовці і радикали, які відмовились від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. Головна мета – соборність і незалежність України. Переконані, що до державної незалежності слід йти через виборювання національно-територіальної автономії.
УСДП 1899 р.	М. Ганкевич, Ю. Бачинський.	Об'єднання лівих радикалів і соціалістів. Захищають інтереси робітників. Перспективна мета – незалежна Українська республіка. Першочерговим завданням вважала змагання за культурно- національну автономію.

На східноукраїнських землях активність політичних сил також сприяла їхній консолідації і об'єднанню в політичні партії.

<i>Назва і рік утворення</i>	<i>Лідери</i>	<i>Програмні положення</i>
РУП 1900 р. (соціалістичний напрямок)	Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов, М. Порш	Більшість стояла на позиції автономізму, а потім надавала превагу марксистському соціалізму.
УНП 1902 р. від РУПу (націоналістичний напрямок) Після 1907 р. діяльність занепала.	М. Міхновський, О. Макаренко	М. Міхновський «Самостійна Україна» – ідея незалежної української держави; лідером національного руху виступає інтелігенція третьої хвилі; мета досягається шляхом безкомпромісної боротьби; «Усі, хто на цій Україні не за нас, ті проти нас». «Україна для українців». «Поборемо або вмремо».
УСП 1903 р. від РУПу (соціалістичний напрямок)	Б. Ярошевський,	Кінцевою метою була демократична Українська республіка із суспільною власністю на засоби виробництва. Для боротьби з самодержавством йшли на союз з соціалістичними партіями Польщі і Росії.
УСДС «Спілка» 1904 р. від РУПу (соціалістичний напрямок)	М. Меленевський	Виразала інтереси робітників, стояла на марксистських позиціях. Вважали національне питання похідним від розв'язання соціально-економічних проблем. В 1905 р. об'єдналася з меншовицькою фракцією РСДРП.
УСДРП 1906 р. перейменували залишки РУП	В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра	Автономія України у складі Російської держави. Проголосила себе представником «українського пролетаріату» (поєднання марксизму з націоналізмом).

УДП 1902 р. (ліберально-демократичний напрям)	О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко	Ця організація стояла на ліберальних позиціях і обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії.
УРП 1904 р. від УДП	Б. Гринченко, С. Єфремов.	Конституційні демократи, вимагали автономії України.
УДП + УРП 1905 р. = УДРП	Б. Гринченко, С. Єфремов, М. Левицький, В. Матушевський, Є. Чикаленко.	Партія парламентського типу. Припинила діяльність після перевороту 1907 р.
3 ініціативи УДРП – ТУП 1908 р.	міжпартійний політичний блок М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра	Захист національних завоювань українства, боротьба за нові права. Провідна політична організація Наддніпрянщини до початку Першої світової війни.
УПСР 1907 р. вийшли з РУПу		

Характерною рисою цього періоду була абсолютна перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Українські ліберали та консерватори не змогли організаційно згуртувати свої сили на національному ґрунті і тому, як правило, орієнтувалися на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямів.

Процес економічного піднесення і політизація суспільно-політичного руху сприяли розвитку країни, але залишалися не вирішеними найважливіші питання, які посилювали соціальну напругу. В 1905 – 1907 рр. сталася перша буржуазно-демократична революція в Російській імперії. Її причинами були:

- погіршення соціально-економічного становища внаслідок економічної кризи 1900 – 1903 рр.;
- нерозв'язані аграрне, робітниче і національне питання;
- поразка у війні з Японією 1904 – 1905 рр.;
- діяльність революційних організацій.

Революційна буря охопила всі простори України, зачепивши інтереси всіх станів і груп населення. У багатьох виступах, демонстраціях, страйках, збройних сутичках робітники, селяни, інтелігенція вимагали від царизму радикального поліпшення свого становища, ліквідації антинародного самодержавства, проголошення в країні загальнолюдських прав і свобод. Виступали робітники Донбасу, мільйони селян. В грудні 1905 р. ліві сили (анархісти, більшовики, есери) організували хвилю збройних повстань – повстали моряки броненосця «Потьомкін», київські сапери поручика Жаданівського.

Російська імперія була вже неспроможна зупинити революцію репресіями. 17 жовтня 1905 р. оголошено царський маніфест про свободу слова, друку, про перетворення Росії в конституційну монархію. Декларувалося скликання російського парламенту – законодавчої Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення. Цей документ мав надзвичайно важливі наслідки: суттєво розширив межі легальної політичної та культурної діяльності, сприяв утворенню нових партій, рад, профспілок та інших суспільних організацій. З'явилась альтернативна модель організації влади – Ради робітничих депутатів. В Україні вони діяли в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієво, Маріуполі, Юзівці та Кременчуці. Після жовтня 1917 р. саме ця модель управління лягла в основу розбудови пролетарської держави.

У виборах до першого російського парламенту – Державної думи в лютому – квітні 1906 р. з українських політичних партій взяла участь тільки демократично-радикальна партія. Під її керівництвом діяла Українська думська громада, яка виступала з вимогами введення навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування тощо. Значну роль у її діяльності відіграв *М. Грушевський*, тоді професор Львівського університету.

8 липня 1906 р. царський уряд розпустив I Думу. Вибори в II Думу відбулися в січні – лютому 1907 р. в умовах спаду революції. Друга Дума засідала з 20 лютого до 30 червня 1907 р. У ній також діяла Українська громада – 47 депутатів, які видавали свій друкований орган «Рідна справа. Думські вісті», що виходив у Петербурзі двічі на тиждень. Українці отримали можливість з Думської трибуни оприлюднити національні і соціальні вимоги народу.

3 червня 1907 р. II Державна Дума була розпущена. Згідно з новим законом про вибори до III Думи близько 80 % населення позбавлялися виборчих прав, натомість істотні переваги отримали поміщики та велика

буржуазія. Цей закон фактично став державним переворотом, відновив самодержавство і знаменував поразку революції. В країні встановився реакційний «столипінський» режим. Почалися жорсткі репресії проти учасників політичних, національних, соціальних, культурно-освітніх рухів.

Українські землі в роки Першої світової війни

Утворення двох військово-політичних блоків *Троїстого союзу* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та *Антанти* (Велика Британія, Франція і Росія) призвело до початку Першої світової війни, яка тривала з 01.08.1914 до 11.11.1918. У вир війни було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Війна носила загарбницький, несправедливий характер для всіх країн. У великих держав власні цілі були однаковими: переділити уже поділений світ, перерозподілити колонії, завоювати нові ринки збуту й джерела сировини. Воюючи держави мали свої плани і стосовно українських земель. Австро-Угорщина претендувала на Поділля та Волинь, Німеччина – на Донецький басейн з Одесою, Кримом і Приазов'ям, Російська імперія – на Галичину, Буковину та Закарпаття. Українці були змушені воювати по різні сторони фронту і це братовбивче протистояння було справжньою трагедією.

Українські політичні сили Наддніпрянської України та західноукраїнських земель по різному поставились до війни.

<i>Наддніпрянська Україна</i>		<i>Західноукраїнські землі</i>	
ТУП	Закликало стати на захист Російської імперії.	ГУР 1914 р.	Мала проавстрійські позиції. Ініціатор створення легіону січових стрільців.
УСДРП на чолі з С.Петлюрою	Підтримка воєнних зусиль Росії.	СВУ 1914 р. Д. Донцов	Створили емігранти із Східної України. Мета – створення самостійної Української держави. Співпраця з урядами Німеччини та Австро-Угорщини. Допомагали у створенні таборів для українських військовополонених.

УСДРП на чолі В. Винниченком	Антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!»	ЗУР 1915 р. К.Левицький	Розмежування Галичини на Західну (польську) і Східну (українську). Об'єднання всіх українських земель у межах Австро-Угорщини.
«Карпато-русский освободительный комитет»	Створили емігранти москофіли. Закликав галичан зустрічати російську армію як визволительку.		
Комітет південно-західного фронту Всеросійського союзу земств і міст.	Створений з метою підтримки російської армії.		

Українські землі стали ареною жорстоких кровопролитних боїв. Двічі (у 1914 р. після Галицької битви, у 1916 р. під час Брусилівського прориву) Галичина і Буковина завойовувалися російськими військами. За час російської окупації царська адміністрація при допомозі місцевих москофілів свідомо знищила тут все, що було українським: гімназії, близько сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні «Просвіти», наукові, освітні, господарські, спортивні організації. Почалося переслідування греко-католицької церкви.

Війна призвела до розколу національного руху, звела нанівець легальні можливості політичної та культурної діяльності, зумовила руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилила залежність від іноземного капіталу.

Україна в період національно-демократичної революції та громадянської війни

Одним із наслідків Першої світової війни стала перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. в Росії. 2 (15) березня цар Микола II зрікся влади. В Петрограді з представників партій ліберальної демократії було створено Тимчасовий уряд. Його завданням стала організація демократичних виборів до Всеросійських Установчих зборів, які мали визначити форму правління і сформувати постійний уряд. Творення нових органів влади почалося також на місцях, у тому числі в Україні.

Паралельно стихійно формувалися Ради робітничих і селянських депутатів. Ставлячи своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства, вони, однак, по-різному бачили шляхи її досягнення. Якщо меншовики й есери вважали, що країну після перемоги Лютневої революції чекає порівняно довгий шлях еволюційного розвитку, то більшовики, орієнтуючись на «світову соціалістичну революцію», вимагали негайних радикальних змін і вже незабаром розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни.

3 березня 1917 р. в Києві виник ще один впливовий політичний центр – Центральна Рада. Головою УЦР було обрано М. Грушевського, заступником Голови УЦР – В. Винниченка.

Добу ЦР, залежно від домінуючих у державному процесі ідей, поділяють на два етапи: автономістський (березень 1917 – січень 1918 р.) та самостійницький (січень – квітень 1918 р.).

10 червня 1917 р. ЦР оприлюднила свій *перший Універсал*, у якому проголошувалась автономія України без відокремлення від Росії. Проголошувалося створення виконавчого органу ЦР (уряду) – Генерального секретаріату, його влада розповсюджувалася на 5 губерній: Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську, Волинську.

3 липня 1917 р. ЦР оприлюднює *II Універсал*, у якому:

- ЦР визнавалася вищим органом управління в Україні;
- ЦР відмовлялася від самочинного введення автономії і погоджувалася чекати рішення Всеросійських Установчих зборів щодо автономії України;
- склад Генерального Секретаріату затверджувався Тимчасовим урядом;
- ЦР повинна була поповнитися представниками національних меншин;

- процес формування українських національних військових частин повинен був знаходитися під контролем російського командування і російського військового міністра.

Жовтневі події 1917 р. у Петрограді докорінно змінили політичну ситуацію в країні. Члени ЦР засудили більшовицьке повстання у Петрограді і визнали недійсним перехід влади до РНК. Перші два Універсали були видані до жовтневого перевороту і відображали взаємини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом Росії. III і IV Універсали регулювали відносини Центральної Ради і Ради Народних Комісарів РСФР.

7 листопада 1917 р. був виданий *III Універсал ЦР*, який проголошував Україну народною республікою у складі Російської федеративної республіки рівних і незалежних народів; декларувалась ліквідація поміщицької власності на землю і введення робітничого контролю на виробництві. Під владу ЦР перейшли ще 4 губернії: Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська.

Проголошення Української Народної республіки у листопаді 1917 р. стало визначною історичною подією, яка знаменувала собою відновлення української державності.

Протягом листопада – грудня 1917 р. більшовики забезпечили собі перевагу в армії. 17 грудня 1917 р. з Росії до Харкова прибули радянські військові загони, які почали наступ на Донбас і південь України.

На початку січня 1918 р. ситуація на фронтах склалася катастрофічно для УНР. 11 січня 1918 р. Генеральний секретаріат оприлюднює *IV Універсал*, у якому проголошується суверенітет УНР. Але цей важливий юридичний акт був проголошений із запізненням – народ проникається більшовицькою пропагандою. На тлі задекларованих гасел – «Землю – селянам!», «Мир – народу!» – посилюється зневіра народу щодо здатності Центральної Ради вирішити нагальні державні проблеми, соціальні орієнтири беруть гору над національними.

14 січня 1918 р. спалахнули більшовицькі повстання проти УЦР в Миколаєві та Одесі. 16 січня у Києві розпочався збройний виступ частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал». 26 січня 1918 р. радянські війська зайняли Київ. В Україні почалася перша спроба радянзації (поширився «червоний терор», сталася націоналізація промислових підприємств, поширювалися положення Декрету про землю).

27 січня (19 лютого) 1918 р. за умовами Берестейського миру були створені умови для звільнення України від більшовиків шляхом збройного

втручання армій Німеччини і Австро-Угорщини. Українські війська за допомогою німецьких підрозділів розчистили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада. Німці розташувалися на півночі УНР, а австроугорці – на півдні. Центральна Рада та її уряд закликали у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

Центральна Рада ліквідувала всі заходи і розпорядження радянської влади, зокрема відновила право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені як українські підприємці, так і німецька адміністрація. Але їх не влаштовувало те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни вже навесні мали починати ділити землю поміщиків. Міський пролетаріат, який підтримував більшовиків, був проти Центральної Ради. Сільський пролетаріат, бачачи, що його землі вже обсів німецький окупант, також був незадоволений її політикою. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незаможних верств, теж не підтримували Центральну Раду. Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. У цьому була трагедія Центральної Ради. Німецька військова адміністрація все більше втручалася у внутрішні справи України. Це призвело до гострих конфліктів між нею і Центральною Радою.

29 квітня 1918 р. на з'їзді Всеукраїнського хліборобського конгресу, спираючись на допомогу окупаційних військ, до влади прийшов *П. Скоропадський*. В українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат «Українська держава». Демократична парламентська форма правління форма поступилася авторитаризму.

Опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво. Загалом же політика гетьманського уряду не користувалася підтримкою українського народу. Існування гетьманського уряду повністю залежало від німецьких окупаційних військ.

При *П. Скоропадському* спостерігається певне економічне піднесення України, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкриті нові банки, досягнуті високі результати у культурно-освітній сфері. Поряд з цим гетьман не зміг порозумітися майже з усіма політичними партіями; відновлення приватної власності і збільшення робочого дня відштовхнуло

робітників; відновлення поміщицького землеволодіння привело до війни з селянами; гетьман не зміг порозумітися з російськими білогвардійцями і спертися на військову допомогу Антанти. Поразка Німеччини у війні позбавила Українську державу опори та гаранта стабільності.

14 листопада 1918 р. у Києві була створена Директорія у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Макаренка і П. Андріївського. 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва і П. Скоропадський був змушений зректися влади і незабаром виїхав за кордон. А 26 грудня вона оприлюднила свій програмний документ – Декларацію. У ній проголошувалася ліквідація гетьманського режиму й відновлення Української Народної Республіки.

Директорія проводила політику протилежну політиці П. Скоропадського й передбачала утвердження в Україні національного варіанта радянської влади без крайнощів більшовизму. Загалом для Директорії була характерною відсутність стабільності та єдності у внутрішній політиці. Соціальна політика залишалась декларацією добрих намірів. За час свого існування урядовий кабінет змінював склад шість разів. Протягом свого існування Директорія поступово еволюціонізувалася до диктатури військових на чолі з С. Петлюрою.

На початку 1919 р. Директорія прийняла Акт про з'єднання всіх українських земель УНР і ЗУНР. Але, на жаль, ця подія не змогла запобігти існування між східними і західними землями глибоких культурних, психологічних і політичних розбіжностей, які існували протягом століть.

Ситуація ускладнювалась критичним воєнно-політичним становищем. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – радянські, на південному сході – російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні – в районі Одеси, Миколаєва, Херсона – французькі інтервенти. В уряді Директорії не було єдності. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал виступали за союз із Радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам.

Через воєнні невдачі, виступи бунтівних отаманів, наступ Червоної Армії та внутрішні конфлікти Директорія у червні 1919 р. опинилась у критичному стані. 16 листопада 1919 р. Кам'янець-Подільський зайняли польські війська, члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець тікають за кордон. 2 грудня на нараді в Чорторії С. Петлюра та члени уряду вирішують перейти до партизанських форм боротьби. Але сам Петлюра від'їжджає до Варшави.

Ці події докорінно змінюють політичну ситуацію в Україні, чимало провідних українських політичних діячів залишають країну і у січні 1920 р. влада перейшла до більшовиків.

Бажання колишніх діячів Директорії повернутися до влади в Україні, навіть на не вигідних для себе умовах привело до підписання Варшавської угоди між польським урядом та С. Петлюрою. Згідно з угодою, до Польщі мали відійти Східна Галичина, частина Волині та Полісся. Польща визнала незалежність УНР та Директорію на чолі з С. Петлюрою.

У квітні – травні 1920 р. польська армія захопила Правобережну Україну. 6 травня 1920 р. поляки захопили Київ. Також на початку червня 1920 р. розпочався наступ армії генерала Врангеля від Перекопа і Чонгара. Ведення війни на два фронти проти поляків і білогвардійців було не під силу Радянській армії. 18 березня 1921 р. у Ризі був підписаний мирний договір, за яким до Польщі відійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі. Польський уряд визнав незалежність Радянської України та Білорусії. Припинено існування суверенної УНР, територія України була фактично поділена між Польщею, Радянською Росією, Чехословаччиною.

Культура України на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. зростає рівень національної самосвідомості народних мас, особливо в період 1905 – 1907 рр. Суспільні та політичні процеси мали складний та неоднозначний характер і сфера культури не була винятком. З одного боку, на неї впливало піднесення революційного руху, з іншого – шовіністична політика царської влади, продовження русифікації та репресій. Слід також зазначити, що в ці часи поглиблюється розрив у розвитку культури в Україні: невеликий прошарок суспільства намагався відповідати європейському рівню, а більшість населення не була знайома навіть з найвідомішими досягненнями національної культури.

Особливої шкоди русифікаторська політика завдала освіті. Царський уряд вважав, що ця галузь культури породжує небажане для влади вільнодумство. Навіть початкову освіту вдавалося здобути лише незначній частині дітей трудящих. Рівень письменності в Україні був нижчим від середнього показника, характерного для Росії: 4 – 10% проти 20% у Московській та Петербурзькій губерніях.

Про згубну освітянську політику царизму писав у 1911 р. на сторінках київського педагогічного журналу «Світло» письменник-демократ С.Васильченко: *«Школа з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями тільки*

по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона серед рідних сіл; круг неї шумить своє життя, народна пісня, мова, народний гумор б'ються у вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в її живій мові. А там, де немає живої мови в школі, там немає живої душі, щирості, там немає засобів виховувати і ґрунтувати духовні дитячі здібності...».

Тяжким був стан освіти і в західноукраїнських землях. За офіційними даними в 1900 р. у Галичині було неписьменних 63%, у Закарпатті – понад 70%, а в гірських районах – навіть 90 %. Взагалі рівень освіти в західноукраїнських землях був нижчим, ніж в усіх інших провінціях Австро-Угорської імперії.

В роки революції 1905 – 1907 рр. студенти українських університетів (Київського, Одеського, Харківського) пильно вимагали впровадження лекційних курсів з історії України, української мови і літератури. Але царські власті дозволили викладати лише курс «історії малоросійської словесності» російською мовою.

Після поразки першої російської революції самодержавна реакція заборонила на Україні діяльність «просвіт», видання літератури і читання публічних лекцій українською мовою. А вже з початком імперіалістичної війни на всій території України не лишалося жодної газети чи журналу українською мовою.

Але, попри все, в цей період українська культура не тільки вижила, а й примножувала свої досягнення. Так, українські вчені та інженери чималий внесок зробили у розвиток науки й техніки: *М. Курако* розробив і реалізував проект доменної печі, *Д. Григорович* сконструював перший у світі гідролітак, *І. Сікорський* – перший багатомоторний літак, *П. Нестеров* обґрунтував теорію вищого пілотажу (продемонстрував «мертву петлю»), *Д. Заболотний* уперше в світі визначив ефективні методи боротьби з чумою та ін. В галузі української лінгвістики визначився *Б. Грінченко* – автор чотиритомного «Словника української мови». Історіографію яскраво представляють імена видатних науковців – дослідників української історії, які розпочали свою діяльність ще в ХІХ ст., серед них: *М. Аркас* («Історія України-Руси»), *О. Єфименко* («Історія українського народу»), *М. Грушевський* («Очерк історії українського народу», «Ілюстрована історія України», багатотомна «Історія України-Руси»), *І.Франко* – автор ґрунтовних монографій з історії України (переважно її західноукраїнського регіону), а також *Д. Багалій*, *Д. Яворницький*, *І. Луцицький*, *В. Барвінський* та ін.

Плідно працюють представники природничих наук при українських університетах: професор-математик *Д. О. Граве* – засновник київської алгебраїчної школи, академіки – математики *В. А. Стеклов*, *Д. М. Синцов*, *С. Н. Бернштейн*, професор Харківського університету *Д. А. Рожанський* – основоположник харківської школи радіофізиків, учень засновника фізичної хімії *М. М. Бекетова* – професор Харківського університету *І. П. Осипов*. Галузь біології і медицини представляють: засновник Київської школи зоологів академік *О. М. Северцов*, професор-ембріолог і цитолог рослин *С. Г. Навашин*, ботанік-морфолог, професор Харківського університету *В. М. Арнольд*, один з основоположників ендокринології, фізіолог *В. Я. Данилевський*, талановитий хірург *М. П. Трінклер*, видатний офтальмолог *Л. Л. Гірман* та ін.

На початку ХХ ст., незважаючи на обмеження з боку влади, вітчизняну і світову духовну скарбницю продовжували збагачувати твори видатних письменників, які розпочали свою літературну діяльність як представники критичного реалізму ще в ХІХ ст. Це імена *І. Франка*, *Панаса Мирного*, *М. Коцюбинського*, *Лесі Українки* та ін. У своїх численних творах вони таврували царизм, глибоко художньо й правдиво змалювали картину життя простого народу, його психологію, настрої і думи, широко відображали боротьбу трудящих, створили образи революціонерів, зокрема робітників. Найвидатнішими творами цієї доби стали: поема *І. Франка* «Мойсей», сповнена глибокої віри в силу й непереможність українського народу, повість *М. Коцюбинського* «Фата моргана», гостросоціальний роман *Панаса Мирного* та *І. Білика* «Пропаша сила» («Хіба ревуть воли, як ясла повні»), який своєчасно не змогли видати в зв'язку з горезвісним Емським указом.

В процесі зростання суспільних суперечностей у літературу стали входити робітничі поети і письменники: *А. Шабленко*, *П. Махія*, *Т. Романченко*, *А. Бобенко*, *Олексій Чижик*, *Софія Дальня* та ін., які змальовували тяжке життя робітників і закликали їх до революційної боротьби. Слід відзначити поезію *Олександра Олеся*, художню творчість одного із лідерів української партії *В. Винниченка*, західноукраїнських письменників *В. С. Стефаніка*, *Л. С. Мартовича*, *Марка Черемшини*, *О. Ю. Кобилянської*.

Тема соціального гноблення відбивалась також в усній народній творчості, яка була представлена, перш за все, історичними піснями і народними думами («*Вітер з поля, хвиля з моря*», «*Як у Карлівці на заводі*», «*Хто в заводі не бував*», «*Ой горе нам, молодим*», «*А хазяйський син рано пообідав*», «*Тече річка невеличка*» та ін.). Революційних рух робітників та селян, і зокрема революційні події 1905 – 1907 рр. яскраво відображений у

таких народних творах, як *«Одна хмара із села, а друга з міста»*, *«Долой панів, долой царя»*, *«Чорна неділя у Сорочинцях»*, *«То не вітер, то не сильний»*.

Незважаючи на тяжкі умови в Україні, продовжують розвиватися драматургія, театр, музика. Успіхи супроводжують діяльність української трупи *М. Кропивницького* під керівництвом *М. Садовського* і *П. Саксаганського*. Крім названих корифеїв українського театру в цій групі об'єдналися й інші видатні актори – *І. Карпенко-Карий*, *Г. Борисоглібська*, *Л. Ліницька*, *Ф. Левицький* та ін. У такому складі трупа гастролювала в 1900 – 1903 рр., маючи багатий репертуар, який включав близько 60 п'єс. На базі Троїцького народного будинку, який був взятий в оренду *М. Садовським*, виникає перший український стаціонарний театр. У містах і селах продовжували працювати численні аматорські театральні гуртки, зокрема робітничі і селянські. Основу репертуарів складали класичні п'єси *М. Кропивницького*, *М. Старицького*, *І. Карпенка-Карого*. Але дедалі частіше театральні афіши стали прикрашати п'єси *Лесі Українки*, *І. Франка*, *Г. Хоткевича*, *Л. Яновської*, а також твори російських і західноєвропейських класиків – *Горького*, *Островського*, *Толстого*, *Чехова*, *Ібсена*, *Гауптмана* та ін.

Революційний рух на початку ХХ ст. вплинув на характер музичного мистецтва, внаслідок чого кращі композитори, передусім *М. Лисенко* та його послідовники *К. Стеценко*, *Я. Степовий*, *С. Людкевич* та ін. дедалі ширше у своїх працях розробляли проблеми, сповнені глибокого соціального і громадянського змісту. Так, у творчому доробку класика української музики *М. Лисенка* з'являються твори, які мали глибоко громадянське, революційне звучання: хор-гімн *«Вічний революціонер»* на слова *І. Франка*, драматичний монолог *«В грудях вогонь»* на слова *М. Старицького*, кантата *«До 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка»* на слова *В. Самійленка*, *«Енеїда»* за поемою *І. Котляревського* та ін. Хоровими обробками народних та революційних пісень уславився *М. Д. Леонтович* – автор відомих творів *«Щедрик»*, *«Дударик»*, *«Ой з-за гори кам'яної»*, *«Козака несуть»*, *«Інтернаціонал»*, *«Варшав'янка»*, *«Ми ковалі»* та ін.

У 1904 р. в Києві *М. Лисенко* створює музично-драматичну школу, яка в 1913 р. була реорганізована в консерваторію. У 1903 р. після смерті великого українського класика у Львові з ініціативи *А. Вахнянина* організується *Вищий музичний інститут ім. М. В. Лисенка*. Важливе значення в активізації музичного життя мало також виникнення багатьох хорових колективів, у репертуарі яких чільне місце займали революційні пісні – *«Інтернаціонал»*, *«Варшав'янка»*, *«Марсельєза»* та ін.

На західноукраїнських землях композитором демократичного напрямку був *С. П. Людкевич*, який у своїх творах – «Хор підземних ковалів», кантатах «Ой вигострю товариша» і «Останній бій», кантаті-симфонії «Кавказ» (на слова Т. Шевченка) оспівував революційних борців, створив образ нескореного народу, закликаючи його на боротьбу.

В галузі образотворчого мистецтва на початку ХХ ст. продовжували свою творчу діяльність художники *К. Костанді*, *М. Пимоненко*, *С. Васильківський*, *П. Левченко*, *С. Світославський*, *І. Труш* та ін. Їхні високохудожні твори сповнені жанровими картинами з життя і побуту різних верств трудового люду. До популярних творів того часу належать картини *М. Пимоненка*, які висвітлюють побут українського народу: «Весілля в Київській губернії», «Ярмарок», «Додому», «Гопак» та тематичні картини соціального змісту «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів» та ін. Залюблений у декоративно-прикладне мистецтво Слобожанщини, художник *С. Васильківський* разом із *М. Самокишем* підготував і видав альбоми «Український орнамент» та «З української старовини». В останньому оспівується героїка українського народу доби козаччини.

Продовжується діяльність *Товариства пересувних виставок* в Україні, завдяки якому влаштовується щороку до 10 – 15 вернісажів. Окрім морального задоволення митці одержували і матеріальне – велика частина експонованих творів продавалася.

На початок ХХ ст. припадають спроби створити монументи національним героям, діячам культури і мистецтв. Слід назвати імена талановитих скульпторів, які сформували свій талант у мистецьких школах Європи, серед них: *Т. Гаврилко* (погруддя Т. Шевченка), *М. Паращук* (скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаніка, С. Людкевича,), *Ф. Балавенський* (понад 20 портретів Т. Шевченка, портрети М. Лисенка, І. Котляревського, надмогильне погруддя М. Кропивницького).

Графічне мистецтво, зокрема сатира, також зазнало впливу революційної хвилі 1905 – 1907 рр. Так, українські митці забезпечували сатиричними малюнками як російські, так і українські видання.

Особливо великий внесок у розвиток графічного мистецтва зробив раціональний *Г. Нарбут* – перший ректор і професор Української Академії мистецтв – першої вищої художньої школи України. Червоною ниткою через його творчий шлях пройшла українська тематика, узагальнена і трансформована через кращі досягнення української геральдики та книжкового мистецтва. Повернувшись в Україну після 1917 р., він став засновником,

першим ректором і професором Української Академії мистецтв – першої вищої художньої школи України.

Наприкінці першого десятиріччя ХХ ст. в українське мистецтво входять модерні течії Західної Європи, які шукають нові засоби мистецького відображення світу. Прихильники модернізму різко виступили проти захоплення митців старої генерації етнічно-побутовими жанрами, деталізацією, сільською тематикою та «патріотичними вигуками» і висловились за аполітизм, чисте мистецтво. Модернізм породжує нові стилі – імпресіонізм, символізм, неоромантизм, футуризм та ін.

В прозі та поезії починають переважати психологічні мотиви й індивідуальні почуття (*М.Вороний, П. Карманський, О.Луцький, В.Пачовський*), віддається перевага новелі.

Впливи нового імпресіоністичного світосприйняття відчула у своїй творчості художник-маляр *М.Башкирцева*. Однак вона мешкала в основному у Франції та Італії й не могла перенести його на український ґрунт. На Україні ці ідеї прориваються у творах художників-реалістів *Г.Дядченка, А.Куїнджі, Ф.Красицького*, а особливо *О.Мурашка* – майстра психологічного портрета, автора відомої картини «Похорон кошового». На західноукраїнських землях розквітає талант *О.Новаківського*, який малює у дусі символічного імпресіонізму. Засновником цілої школи монументалістів є галичанин *М.Бойчук*. У цілому в українському живописі цього періоду виразно проступає тенденція до творення нового, «великого стилю», до монументалізації, філософського поглиблення й поетизації образів, все більшу роль починають відігравати символи, метафора.

В архітектурі на початку ХХ ст. поширився стиль модерн, прихильники якого, відходячи від принципів класичної архітектури, прагнули до логічного й зручного планування, використовували нові залізні конструкції й оздоблювальні матеріали (цементне ліплення, штукатурка, прикраси з витого заліза та ін.). Однією з кращих споруд у стилі модерн є Критий ринок на Бессарабці в Києві (архітектор *Г. Гай*, 1910).

Архітектура з мотивами класичного та інших стилів представлена будинками Педагогічного музею на Володимирській вулиці (архітектор *П. Альошин*, 1909 – 1911), Державного банку (архітектор *О. Кобелев*, 1902—1905), бібліотеки Київського університету по вулиці Володимирській (архітектор *В. Осмак*, 1914 – 1915) та ін. У Харкові архітектор *О. Бекетов* створив будинки Харківського медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л. Пастера на Пушкінській вулиці (1911 – 1913) і Комерційного

інституту по вул. Артема (пізніше університет ім. Артема), *М. Верьовкін* спорудив адміністративний будинок страхового протипожежного товариства «Росія» (тепер Палац праці, 1910) і прибутковий житловий будинок кредитного товариства «Саламандра» на Сумській вулиці (1913 – 1914).

Таким чином, на початку ХХ століття культура України, сповнена могутнім революційним піднесенням мас, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ століття, а з іншого – шукала нові форми, використовувала досягнення інших національних культур.

Активний поштовх для відродження української культури надала перемога Лютневої революції 1917 р. в Росії. Представницький політичний орган українського народу – Центральна Рада одразу ж проголосила головним завданням своєї політики відродження рідної мови і школи. Всього у 1917 р. в Україні було відкрито 39 українських гімназій. Значну увагу Генеральний секретаріат народної освіти приділяв проблемам вищої школи. 5 жовтня 1917 р. відбулося урочисте відкриття першого Українського народного університету в Києві. 22 листопада 1917 р. було відкрито Академію мистецтва – першу вищу художню школу в Україні. Головним завданням Академії її організатори вважали піднесення національного мистецтва до світового рівня, виховання покоління митців, які зможуть здійснити це завдання.

Справу Центральної Ради у галузі розвитку української культури продовжив уряд Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Протягом літа 1918 р. було відкрито 54 українські гімназії не тільки в містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби їх було в Україні близько 150. Мережа вищих навчальних закладів поповнилась Державним українським університетом у Києві (6 жовтня 1918 р.) та Українським університетом у Кам'янці-Подільському (22 жовтня 1918 р.) В цей же період засновано: Державний український архів (у якому зосереджувались документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду), Національну галерею мистецтва, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку.

Великою заслугою гетьманського уряду слід вважати заснування 24 листопада 1918 р. Української академії наук, потреба в якій була нагальною. Академія мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Першим президентом призначено було видатного вченого із світовим ім'ям, 55-річного професора хімії Володимира Вернадського. Наказом гетьмана П. Скоропадського було призначено перших дійсних членів УАН. У відділі історико-філологічних наук дійсними членами

стали заслужений професор Харківського університету Д. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету, доктор С. Смаль-Стоцький. У відділі фізико-математичних наук – академік Російської Академії Наук В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, заслужений ординарний професор Київського університету П. Тутковський. До відділу соціальних наук призначено професора Київського українського державного університету М. Туган-Барановського, професора Катеринославського університету Ф. Тарановського.

До досягнень у галузі культури за гетьманської доби треба додати і заснування Українського театру драми та опери, Української Державної капели, Державного симфонічного оркестру тощо.

Таким чином, незважаючи на неймовірно тяжкі форми національного гніту, переслідування і заборони, культурне життя в Україні на початку ХХ ст. значно активізується. А національно-демократична революція і здобуття Україною національної державності (УНР. ЗУНР) дали потужний історичний імпульс для національного будівництва в усіх культурних галузях.

Запитання до самоперевірки

1. Які політичні партії були утворені на українських землях на початку ХХ ст.?
2. У чому полягала антиукраїнська позиція держав Антанти?
3. Якими були здобутки національно-визвольного руху українців під час революції 1905—1907рр.?
4. Визначте причини, суть та наслідки столипінської аграрної реформи.
5. У чому полягає трагізм першої світової війни для України?
6. Коли Україна набула статус самостійної Народної Республіки?
7. Назвіть найвищий орган державної влад УНР. Хто його очолював?
8. Скільки Універсалів видала Українська Центральна Рада?
9. Назвіть видатних діячів ЦР та Директорії.
10. В чому полягало історичне значення подій 1917 – 1920 рр.?
11. Які впливи відчувала на собі галузь культури на поч. ХХ ст.?
12. Доведіть, що русифікаторська політика завдала особливої шкоди освіті.
13. Що сталося з «просвітами» після поразки першої російської революції?
14. Перелічіть наукові досягнення поч. ХХ ст.
15. Якими іменами збагатилась літературна спадщина революційного періоду?

16. Що Вам відомо про драматургію та театр поч. ХХ ст.?
17. На появу якого музичного жанру вплинув революційний рух поч. ХХ ст.?
18. Хто став першим ректором і професором Української Академії мистецтв?
19. Які модерні течії входять в українське мистецтво наприкінці першого десятиріччя ХХ ст.?
20. Чим характеризувався стиль модерн в архітектурі? Назвіть зразки будівель в цьому стилі на поч. ХХ ст.
21. Як позначилось на розвитку освіти перемога Лютневої революції та створення Центральної Ради?

Тематика повідомлень

1. Політика колоніального гноблення українських земель на зламі століть.
2. Україна в геополітичних планах країн Антанти і Троїстого союзу.
3. Формування легіону Українських Січових Стрільців.
4. Прояви кризових явищ у соціально-економічному житті України в період Першої світової війни.
5. Українська громада в Державній Думі.
6. Діяльність українських депутатів у державних думах Росії.
7. Етнічний і соціальний склад населення західної України.
8. Основні тенденції у взаєминах між УНР і ЗУНР.
9. Конфлікт Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.
10. Колонізаторська шовіністична політика Росії та Австро-Угорщини у царині культури.
11. Урядові заборони в сфері вживання української мови.
12. Історичний доробок М.Грушевського.
13. Розвиток української преси після революції 1905-1907 рр.
14. Відомі українські скульптори-монументалісти поч. ХХ ст.
15. Українське наукове товариство – координатор наукових досліджень.
16. Національно-культурна політика ЦР та уряду гетьмана П. Скоропадського.
17. Основні проблеми розвитку народної освіти на поч. ХХ ст.
18. Лауреат Нобелівської премії – мікробіолог І.І.Мечников.

ЛЕКЦІЯ №7

Радянський період в історії України

Мета лекції: дослідити соціально-політичний та економічний стан України в 1921 – 1939 рр.; охарактеризувати перебіг подій Другої світової війни та її вплив на подальший розвиток українських земель; розкрити внутрішні та зовнішні ознаки суверенної республіки України у 40-х – 80-х рр. ХХ ст.; визначити шляхи становлення незалежної України; ознайомити із змінами, які відбувались у культурно-просвітницькій галузі та з тенденціями розвитку художнього життя радянського періоду.

Ключові поняття і терміни: *неп, індустріалізація, українізація, автокефальна церква, «ножиці цін», коренізація, стаханівський рух, колективізація, голодомор, «розстріляне відродження», розкуркулення, п'ятирічка, тоталітаризм, геноцид, «пацифікація», ОУН, асиміляція, УНО, Карпатська Україна, русофільство, русинство, пакт, возз'єднання, радянізація, колабораціонізм, план «Барбаросса», блицкриг, план «Ост», окупація, ОУН, УПА, «Поліська Січ», «рейкова війна», операція «Багратіон», Рух опору, «східний вал», СС «Галичина», депортація, ГУЛАГ, Нюрнберзький процес, голокост, «ждановщина», «лисенківщина», лібералізація, політична реабілітація, відлига, раднаргоспи, шістдесятники, дисидентство, застій, номенклатура, дефіцит, русифікація, самвидав, правозахисник, перебудова, гласність, плюралізм, багатопартійність, суверенітет, неоромантизм, неокласицизм, неосимволізм, футуризм, «радянський псевдокласицизм», «шістдесятники», хроніка, звукове кіно, діаспора, період «Етнічний ренесанс».*

План

6. Комуністичні перетворення в Україні в 1919 – 1920 рр.
7. Неп. Радянська модернізація України.
8. Друга світова війна на українських землях.
9. Українська РСР у 1945 – 1991 рр.
10. Розвиток освіти та науки за радянських часів.
11. Характеристика художнього життя радянського періоду.

Комуністичні перетворення в Україні в 1918 – 1920 рр.

На початку 1918 р. більшовицька влада в Україні тривала лише протягом кількох тижнів. Удруге більшовики прийшли на українські землі на початку 1919 р. і були більш організованими.

28 листопада 1918 р. ЦК РКП(б) санкціонував створення «незалежного» Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г. П'ятаковим, який перебував у Курську. В січні 1919 р. уряд (*Рада народних комісарів*), який очолив *Х. Раковський*, перебрався у захоплений більшовиками Харків. Українські більшовики, серед яких майже не було українців, сліпо копіювали організацію російського уряду:

- РНК поділили на наркомати, створили Всеукраїнську надзвичайну комісію і Українську раду народного господарства, державу перейменували з УНР на УСРР.
- Укладений у червні 1919 р. військово-політичний союз радянських республік об'єднав під керівництвом вищих державних органів Російської Федерації військові організації і військове командування, народне господарство, залізниці і фінанси. Відбувалося поступове розчинення республіканських управлінських структур у централізованому державному апараті Росії. А 30 грудня 1922 р було утворено СРСР і Україна остаточно втратила незалежність.
- КП(б)У, профспілки, Комуністична спілка робітничої молоді були філіями відповідних російських організацій і керувалися з Москви.
- Взнявши за основу Конституцію РСФСР 1918 р., III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив 14 березня 1919 р. Конституцію УСРР.

З січня 1919 р. в Україні почалися комуністичні перетворення, які отримали назву «*політика воєнного комунізму*». Метою цієї політики була побудова комунізму насильницькими методами, мобілізація ресурсів для боротьби з противниками російської влади, приборкання національно-визвольного руху. Її складовими були:

- націоналізація промисловості.
- Заборона торгівлі, прямий продуктообмін, карткова система. Скасування оплати за паливо, транспорт, житло.
- Скасування грошей.
- Формування жорсткої вертикальної системи управління.
- Збереження трудової повинності, мілітаризація праці, примусова праця буржуазних елементів.
- *Продовольча розкладка* (реквізиція виробленої селянами продукції), заборона оренди і найманої праці на селі. Провідниками більшовицької політики ставали комітети бідноти.
- Підтримка створення комун і радгоспів.

«Воєнний комунізм» загострив післявоєнну економічну розруху,

викликав масове незадоволення населення, зумовив складне соціально-економічне становище в Україні. Так, промислове виробництво у 1920 р. становило 12% довоєнного рівня. Рятуючись від безробіття і голоду, робітники виїжджали до села. Майже у всіх промислових центрах сталися заворушення робітників, які були жорсткого придушені, активісти відправлялися до концентраційних таборів.

Негативні наслідки «воєнного комунізму» позначилися і на селянстві. До весни 1921 р. розкладку з урожаю було виконано на 40 %. У грудні 1920 р. селянам до продовольчої додали ще й посівну розкладку. Селянські виступи стають масовими. У 1920 – 1921 рр. в Україні діяло не менш 40 тис. організованих повстанців. Про масштаби селянського опору і серйозність загрози радянській владі свідчить те, що на боротьбу з повстанцями було кинуте дві третини регулярних частин Червоної армії, які діяли проти Врангеля.

Катастрофічна посуха та неврожай 1921 р. загострили ситуацію з хлібом у найважливіших зернових районах Росії, Поволжі, Північному Кавказі та на Півдні України. Загальні демографічні втрати склали 5 млн. осіб. Голод 1921 – 1923 рр. Москва фактично апробувала як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху. Те, що не вдалося здійснити за допомогою зброї та каральних акцій, здійснила кістлява рука голоду. В умовах голоду політична активність селян різко знизилася, і лідери повстанського руху втратили опору та підтримку.

Заворушення охопили і армію. У лютому – березні 1921 р. відбулося повстання військового гарнізону міста-фортеці Кронштадт і моряків Балтійського флоту.

Не справилися сподівання більшовиків і на перемогу світової пролетарської революції. Це остаточно переконало більшовицьке керівництво в необхідності радикальної зміни політики.

Неп. Радянська модернізація України

Наслідком переходу більшовиків від концепції світової революції до концепції капіталістичного оточення став *неп*. Уперше термін «*нова економічна політика*» В. Ленін оприлюднив у червні 1921 р. Проте початком переходу до *непу* стала резолюція X з'їзду РКП(б) «Про заміну продрозкладки натуральним податком». Ленін вважав *неп* тимчасовим відступом і визначав його термін в інтервалі від 10 до 20 років.

Основне завдання *непу* зводилося до того, щоб заспокоїти селянство й

забезпечити стимулювання його до збільшення виробництва продуктів. Неп передбачав систему заходів, найважливішими серед яких були:

- заміна продрозкладки продовольчим податком, розмір якого був відомий заздалегідь. Від сплати податку звільнялися незаможні селяни (приблизно 1/5 частина), а натомість заможні переоподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво продукції на продаж.
- Дозволено застосування найманої праці при обробці землі, оренда землі, що було спробою створити господарства фермерського типу.
- Денаціоналізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних та середніх.
- Запровадження госпрозрахунку, об'єднання великих підприємств у трести (24 на Україні), створення синдикатів.
- Тимчасовий допуск приватного капіталу в економіку. Залучення іноземного капіталу у формі концесій, створення підприємств зі змішаною формою власності, акціонерних товариств.
- Легалізація приватного підприємництва.
- Запровадження вільної торгівлі, відкриття ярмарок, створення товарних бірж, поява оптових торгів та ринку цінних паперів.
- Уведення конвертованої валюти – червонця – для розрахунків на міжнародному ринку (дорівнювався 10-ти царським золотим карбованцям).
- Запровадження нової системи оподаткування, створення податкових пільг для дрібних товаровиробників, що стимулювало виробництво.

Проте, не відмовляючись від ідеї створення соціалістичної економіки, більшовицький уряд залишав під контролем держави важку промисловість (64 %), банки, транспорт, зовнішню торгівлю. Тому у другій половині 20-х років основною формою економічного розвитку України стала державна промисловість.

Оскільки запозичені від капіталістичного господарювання в роки непу зовнішні форми організації економіки були значною мірою лише імітацією ринкових відносин, період непу не відзначався гармонійним розвитком. Навпаки, дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже кожен рік: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р. Кризу хлібозаготівель 1927 – 1928 рр., породжену *«ножицями цін»*, уряд використав як привід до відновлення конфіскацій хліба і згортання непу.

На думку Й. Сталіна та його прихильників за допомогою непу економіку країни загалом було відбудовано і поставало нове завдання – індустріалізація

країни та створення матеріально-технічної бази соціалізму. Це рішення підкріплювалося зміною політичної ситуації в країні. Й. Сталіну вдалося встановити режим особистої влади, повністю підпорядкувати собі комуністичну партію. В СРСР переміг тоталітаризм.

Партія взяла курс на форсоване будівництво соціалізму, що передбачало проведення індустріалізації, колективізації та культурної революції.

Об'єктивним підґрунтям для проведення *індустріалізації* влада вважала: необхідність подолання технічної відсталості в умовах капіталістичного оточення, зниження рівня безробіття шляхом швидкого будівництва нових підприємств, підвищення технічної озброєності Червоної армії в умовах загрози нової війни. Уряд закликав радянських людей до якнайшвидшого будівництва соціалізму в окремо взятій країні за будь-яку ціну.

Курс на індустріалізацію країни було проголошено на XIV з'їзді ВКП(б) в грудні 1925 р. Проводилась вона за п'ятирічними планами і мусила перетворити СРСР на індустріально-аграрну країну. В 1929 р. було взято курс на форсовану індустріалізацію. Цей рік Сталін назвав роком «великого перелому» та «стрибком до соціалізму».

Проведення індустріалізації в СРСР мало свої особливості: країна розраховувала лише на внутрішні джерела фінансування, при складанні п'ятирічних планів йшов перекис у бік важкої промисловості, гостро стояла проблема нестачі кваліфікованих кадрів, проводилась індустріалізація форсованими методами, без урахування потреб населення.

Перша п'ятирічка (1928 – 1932 рр.):

- Форсовані темпи.
- Ліквідація безробіття.
- Запровадження карткової системи.
- Будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», «ХТЗ».
- «Шахтинська справа» і початок цькування фахівців дореволюційної формації.

Друга п'ятирічка (1933 – 1938 рр.):

- Будівництво нових підприємств – Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці.
- Розгортання стаханівського руху. Рекорди стахановців були використані для істотного підвищення норм виробітку і планових завдань.
- Швидкий розвиток легкої та харчової промисловості (нові галузі – маргарінова, молочна, маслоробна, хлібопекарська).

- Відміна карткової системи.
- Зниження темпів приросту індустріалізації через брак коштів.
- Зниження продуктивності праці.
- Початок масових репресій в країні.

В роки третьої п'ятирічки, напередодні Другої світової війни, були збільшені асигнування на оборону; нарощувалась потужність машинобудівної промисловості, хімічних підприємств, електроенергетики; введено в дію 600 нових підприємств; встановлювалась жорстка трудова дисципліна.

Наприкінці 30-х років модернізація промисловості УРСР стала реальністю: було споруджено і реконструйовано сотні підприємств, виникли нові галузі виробництва, Україна вийшла на друге місце в Європі за виправкою чавуну, на четверте місце у світі за видобутком вугілля.

Проте успіхів у розвитку промисловості було досягнуто не оптимальними методами. Її здійснення супроводжувалося невинуватими фінансовими, матеріальними і трудовими ресурсами, навіть людськими жертвами. Домінуючий розвиток важкої промисловості підривав сільське господарство, відновлювалась довоєнна структура, коли економіка України працювала на задоволення інтересів Росії. Найбільші об'єкти, побудовані в Україні, одержали статус союзної власності і були вилучені з республіканського підпорядкування. Індустріалізація привела до формування затратної економіки, остаточно сформувавши централізовану командно-адміністративну систему управління, прогрес у промисловості слабо позначився на матеріальному добробуті населення. Нормою стала практика примусової підписки на щорічні державні позики, започаткована з 1926 р. Високі темпи урбанізації ускладнювали житлову проблему.

Значно драматичнішими і радикальнішими були перетворення на селі. Комуністи передбачали заміну дрібного сільського господарства колективним задля повного одержавлення економіки. У 20-ті роки селяни, отримавши в умовах непу певну економічну самостійність, рідко вступали до колгоспів і радгоспів. Проте форсування індустріалізації вимагало *широкої колективізації*. Під час кризи хлібозаготівель 1927 – 1928 рр. практикувалося здавання селянами хліба в рахунок державної позики, податку в рахунок майбутнього року. Тих, хто відмовлявся продавати хліб за низькими цінами, притягували до карної відповідальності.

Рішення про початок кооперування села було прийнято на XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. Восени 1928 р. в Україні було колективізовано лише 4% селянського землекористування. В 1928 р. колективізація набула

форсованого характеру, а у 1929 р. взято курс на суцільну колективізацію. Селянство чинило опір сталінській політиці. Осінь 1929 – весна 1930 р. пройшли під гаслами селянських виступів та повстань. Як відповідь на них в березні 1930 р. виходить стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він виступив проти надмірностей у колгоспному будівництві. Селянам дозволялося виходити з колгоспів. Це був маневр керівництва, спрямований на заспокоєння селян.

Проте відступ Сталіна тривав недовго – вже у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивний лист «Про колективізацію». Зокрема, Україна, відповідно до директив, мала подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Ще рішучішими методами і темпами пішов процес розкуркулення. Протягом 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. – 23,5 тис., за роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств. Одноосібників обкладали величезними податками, за яких господарювання ставало практично неможливим. Селянам обмежили пересування, оскільки введені паспорти видавали лише городянам, а з 1937 р. не дозволялося залишати колгоспи без підписання адміністрацією угоди з майбутнім роботодавцем.

В грудні 1931 р. на Україні почався голод, який тривав до початку 1934 р. найбільшого прояву він досяг у 1933 р., коли щодня в УСРР голодною смертю помирало 25 тис. осіб, щохвилини – 17. Уряд вдавав, що його не існує, навіть у звітах і протоколах ЦК КП (б)У слово «голод» не згадувалось.

Терор голодом, як і експропріація заможного селянства, був одним із методів утвердження колгоспного ладу. Було остаточно зламано опір селян колгоспній системі й суттєво підірвано сили в обстоюванні національних прав.

28 листопада 2006 р., ушановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, Верховна Рада України ухвалила закон «Про голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні». За ним публічне заперечення голодомору-геноциду визнається приниженням гідності українського народу і є протиправним.

Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

Прискорена індустріалізація, суцільна колективізація спричинили посилення міграційних процесів, зміну способу життя, ціннісних орієнтацій

людей. Протиріччя, що виникали при цьому, суттєво дестабілізували внутрішній розвиток СРСР.

В умовах перманентної «надзвичайної ситуації в країні» для політичного керівництва все виразніше поставала потреба міцної державної влади. Не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси був покликаний *тоталітарний режим*, що сформувався в СРСР у 30-х роках. Його основними рисами були:

- культ особи Сталіна.
- Панування однопартійної системи. Зрощування партійного і державного апаратів.
- Фізичне усунення політичних противників і опонентів: ліквідація залишків політичних партій, переслідування церковних організацій, репресії проти технічної та національної інтелігенції, репресії в КП(б)У і серед військових.
- Створення розгалуженого репресивного апарату. Масові репресії.
- Уніфікація всього суспільного життя. Ідеологізація суспільного життя. Контроль над засобами масової інформації.

Іншою була ситуація на західноукраїнських землях. У складі Польщі перебували Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. Румунії належали Північна Буковина і три повіти Бессарабії. Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини.

В політичні сфери їх стан характеризувався:

- відсутністю органів самоврядування;
- заборонаю українським представникам займати адміністративні посади в державі;
- обмеженням політичних прав.

Економічна сфера характеризувалась:

- колоніальним характером економіки, штучним гальмуванням економічного розвитку;
- панівним становищем іноземного капіталу;
- переважанням аграрного сектору;
- екстенсивним характером сільського господарства;
- міграцією та еміграцією населення.

Отже, характерні риси польської моделі панування в українських землях (насильницька асиміляція, штучне стримування економічного розвитку, репресивні акції, національний гніт тощо) були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехословаччини в українському питанні, й у більш жорсткій формі виявлялися в українській політиці Румунії.

Друга світова війна на українських землях.

Наприкінці 30-х рр. обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох протилежних таборів – нацистської Німеччини (очолила антикомінтернівський пакт, до якого входили ще Японія та Італія) на заході, та СРСР на – сході.

А. Гітлер розглядав Україну як майбутній плацдарм у війні з СРСР, а Й. Сталін намагався віддалити західні кордони та зміцнити їх. Наслідком цих намірів стало підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про взаємодопомогу та ненапад (*пакт Молотова-Ріббентропа*). Згідно з домовленостями, у таємних додатках до договору Й. Сталін отримав можливість розширити територіальні межі СРСР за рахунок земель Польщі, Румунії, Чехословаччини. Одним із наслідків пакту Молотова-Ріббентропа був напад фашистської Німеччини на Польщу, що знаменувала початок *Другої світової війни*. Вона тривала з (1 вересня 1939 по 2 вересня 1945 р. У війні брала участь 61 держава з 1,7 млрд. населення (80% населення планети), воєнні дії відбувалися на території 40 країн, а у збройних силах було задіяне 100 млн. осіб.

17 вересня 1939 р. Червона Армія почала наступ на територію Західної України та Західної Білорусії, а 22 вересня зайняла Львів. 28 вересня 1939 р. радянсько-германський союз було підтверджено підписанням нового договору про дружбу і кордони. Згідно з договором, кордон між Радянським Союзом та Німеччиною проходив територією Польщі і формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Цим актом створювались також умови для приєднання Бессарабії та Буковини до УРСР. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 р. задовольнила радянську вимогу.

Завдяки цьому населення України збільшилося на 8809 тис. осіб і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., а територія розширилася до 565 тис. км. На території Західної України було створено шість областей – Львівську, Станіславську (з 1962 р. – Івано-Франківська), Тернопільську, Волинську, Рівненську й Дрогобицьку (з 1959 р. – об'єднана з Львівською).

У новостворених західних областях України почалася активна радянізація за зразком перетворень у СРСР. Вона мала як позитивні, так і негативні наслідки.

Таким чином, з приходом радянських військ в західноукраїнських землях виникла важка атмосфера чужоземної окупації. Ця ситуація не змінилася аж до початку нападу Німеччини на СРСР, яке сталося 22 червня 1941 р. Розпочалися

запеклі бої: танкова битва в районі Рівне – Дубно – Луцьк – Броди (червень 1941 р.); Київська оборонна операція (липень – вересень 1941р.); оборона Одеси (серпень – жовтень 1941 р); оборона Севастополя (жовтень 1941 р. – липень 1942 р.). 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся територія України опинилася в зоні окупації німецьких військ.

Територія України була розчленована німцями:

- західноукраїнські землі («дистрикт Галичина») включені до генерал-губернаторства, створеного на території окупованої Польщі;
- південні райони України між Дністром і Південним Бугом, північна Буковина й Бессарабія («Трансністрія») увійшли до складу Румунії;
- створення на окупованій території рейхскомісаріату «Україна» (Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавської і Запорізької);
- Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська області УРСР та територія Криму перебували під владою воєнних властей тому, що вони знаходилися у прифронтовій смузі.

На захопленій території України гітлерівці, їхні союзники та колабораціоністи (особи, які співпрацювали з фашистами під час Другої світової війни) встановили «новий порядок», який характеризувався:

- масовим знищенням мирного населення;
- грабіжницьким вилученням матеріальних ресурсів, варварським використанням виробничих потужностей;
- вивезенням до Німеччини молоді на примусові роботи;
- фашизацією свідомості громадян УРСР.

Центром окупованої України стало м. Рівне. В Україні виникають сотні таборів смерті (львівський, славуцький, житомирський, уманський, дарницький та ін.). Страшною трагедією часів окупації стало винищення мирного населення у Бабиному Яру в Києві, де тільки за перші п'ять днів з 29 вересня 1941 р. розстріляли 150 – 160 тис. мирних громадян, переважно євреїв. Усього на території України було закатовано 5264 тис. осіб. До Німеччини депортовано 2,4 млн. молодих людей. Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб.

Україну безжалісно грабували, вивозили до Німеччини продукти харчування, промислове обладнання і навіть родючий чорнозем.

В антифашистській боротьбі величезну роль зіграв партизанський рух, який у своєму розвитку пройшов кілька етапів, від зародження до широкого розгортання та активного протистояння фашистам. Координація дій з боку

Центрального партизанського штабу, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування партизанами ефективних методів боротьби і значна підтримка місцевого населення дали змогу партизанському руху перетворитися на справжній другий фронт. Усього на території УРСР діяло понад 60 партизанських об'єднань, близько 2 тис. загонів і груп.

Важливе місце в боротьбі проти фашизму займала діяльність *ОУН-УПА*, основною стратегічною метою яких було відновлення української державності. Становлення оунівського партизанського руху почалося з середини 1942 р. Восени 1942 р. у результаті боротьби за лідерство між різними течіями ОУН прибічники С. Бандери – ОУН(б) – утворили Українську повстанську армію (УПА). Її стрижнем стали бійці «Нахтигалю» і «Роланду» та роззброєна «Поліська Січ». УПА повела боротьбу з радянськими партизанами та німцями. Збройні формування УПА налічували у різні періоди від 30 до 100 тис. осіб. УПА розпочала боротьбу, розраховуючи тільки на власні сили та підтримку населення західноукраїнських земель.

ОУН контролювала значну територію Волині, Полісся, а згодом і Галичини. У 1943 р. військові формування значно зросли і дістали назву Українська повстанська армія (УПА), очолив яку Р. Шухевич (Тарас Чупринка).

Після визволення України від фашистських загарбників у 1944 р. Радянська армія зіткнулась з УПА. Повстанці перешкоджали мобілізації і депортації західноукраїнського населення. Після вступу регулярних радянських частин на західноукраїнські землі найбільші формування УПА розпалися на велику кількість дрібних загонів. Під час боротьби ОУН – УПА з Радянською Армією загинуло понад 30 тис. цивільних осіб, близько 25 тис. військовослужбовців, 213 тис. осіб було депортовано до Сибіру.

Звільнення українських земель почалося в серпні 1943 р. і тривало до 8 жовтня 1944 р.

Дорогою ціною дісталася перемога. Загинуло 3,9 млн. мирних громадян (кожний шостий мешканець), 2,2 млн. чол. було примусово вивезено до Німеччини; зруйновано 714 міст, містечок і понад 28 тис. сіл, без житла залишилися близько 10 млн. чол.; залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств; припинили існування понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС; загальна сума збитків народному господарству України становила 1,2 трл. крб.

У лавах РСЧА було близько 6 млн. українців, кожний другий з них загинув на фронтах війни, кожний другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом. 2072 українців були удостоєні вищого звання в СРСР – Героя

Радянського Союзу, із них 32 – двічі. Із 15 фронтів більше половини очолювались маршалами та генералами – українцями за походженням. Загальна чисельність втрат цивільних і військових українців становила 7 млн. осіб (16,7% усього населення України).

Українська РСР у 1945 – 1991 рр.

Період з 1945 до 1991 р. в історії України можна поділити на наступні етапи:

➤ *Соціально-економічне і політичне становище України після Другої світової війни (1946 – на початку 1950-х рр.).*

Остаточного встановлення та юридичного закріплення кордонів республіки проходило шляхом укладання угод з урядами Польщі, Чехословаччини, Румунії. Основна частина українських земель була об'єднана у кордонах однієї держави. Українська РСР разом з 51 країною світу стала засновницею Організації Об'єднаних Націй (ООН). Представництво України на міжнародній арені у той час було штучним і відповідало тактичним міркуванням Й. Сталіна.

Повоєнна Україна мала зовнішні ознаки суверенної республіки, яка на федеративних засадах входила до Радянського Союзу. Фактично ж вона залишалася складовою частиною унітарної держави – СРСР. Уся влада зосереджувалася в руках центральних органів влади у Москві. На керівних посадах переважали здебільшого росіяни.

На західноукраїнських землях розгорнулася насильницька радянізація всіх сфер життя. Вона супроводжувалася репресіями проти УГКЦ. У квітні 1945 р. було заарештовано митрополита Й. Сліпого. В 1946 р. УГКЦ була ліквідована. Процес радянізації ускладнювався невщухаючою боротьбою ОУН – УПА проти радянської влади, яка тривала до середини 50-х років.

Культ особи Сталіна досяг апогею. Відновилися репресії, їх пік припадає на 1947 р. Ідеологічні кампанії були спрямовані проти діячів науки, літератури і мистецтва («жданівщина»).

У міру визволення території почався процес відбудови найбільш життєво важливих об'єктів. Широкомасштабна відбудова передбачалася відповідно до планів четвертої п'ятирічки (1946 – 1950). Відбудова промисловості базувалася на внутрішніх ресурсах; використовувався ентузіазм народу, особливо молоді; відновлювалися командно-адміністративні методи керівництва; як і раніше перевага надавалась важкій промисловості; відчувалась нестача робочої сили, особливо кваліфікованої; швидкими темпами відновлювали свою роботу металургійна, вугільна, нова газова, енергетична промисловості; натомість

легку промисловість не вдалося відновити. Позитивні зрушення спостерігалися у транспортній сфері. Була проведена грошова реформа (1947 р.) яка мала конфіскаційний характер. Проблему інфляції держава розв'язувала за рахунок населення.

Повоєнне українське село за станом розвитку опинилось на рівні 1921 р. На всій території республіки почалося відновлення колгоспного ладу і планові показники поставок хліба державі. В умовах скорочення посівних площ, поголів'я худоби, нестачі робочих рук і техніки, посухи 1946 р. ситуація була надзвичайно складною. В 1946 – 1947 рр. третій раз за 30 років на Україні знову був голод. Кількість жертв сягнула приблизно 1 млн. осіб.

Почалося масове вилучення земель, майна, рогатої худоби у селян. Колгоспники не мали паспортів, не отримували пенсії.

В цілому у 1953 р. валовий збір зернових не досяг рівня 1940 р., а виробництво продуктів харчування та сировини значно відставало від зростаючого на них попиту.

➤ Україна в умовах десталінізації (1953 – 1964 рр.)

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. порушила рівновагу на вершині влади. Переможцем у боротьбі за владу вийшов М. С. Хрущов. Починається процес *лібералізації* суспільства. Характерними рисами цього періоду стали: припинення кампанії проти націоналізму, реабілітація значної частини постраждалих під час великого терору, ліквідація ГУЛАГУ.

25 лютого 1956 р. на засіданні XX з'їзду КПРС у Москві перший секретар ЦК партії М. Хрущов проголосив доповідь, присвячену культу особи Й. Сталіна. З цього моменту починається короткочасна і непослідовна хрущовська *«відлига»* у громадському житті держави, процес лібералізації перейшов у іншу площину – *десталінізацію*. На кінець 50-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки переглянуті справи 5,5 млн. осіб, реабілітовано 58% від загальної чисельності політичних в'язнів. Поза законом залишилася більшість жертв репресій 20-30-х рр. та діячі ОУН – УПА.

Політична *«відлига»* сприяла появі дисидентського руху. Проте мирне співіснування тоталітарної системи з національним відродженням було недовгим. У 1957 р. за вказівкою М. Хрущова відбувся наступ на церкву та релігію. До 1961 р. було ліквідовано майже половину всіх релігійних установ. Посилились русифікаторські тенденції в системі народної освіти.

У 1959 р. група Левка Лук'яненка утворила Українську робітничо-селянську спілку для організації опозиційної боротьби з урядом. Спілка ставила за мету здобуття незалежності України шляхом виходу її зі складу Радянського

Союзу, тобто згідно з Конституцією. Вже в 1961 р. цю малочисельну організацію було викрито у Львові, а її членів засуджено до тривалих строків ув'язнення.

М. С. Хрущов ініціював проведення реформ в промисловості та в сільському господарстві, однак не всі вони були продуманими і поліпшували справу. Однією з провальних реформ в галузі економіки була децентралізація управління промисловістю. Більшість галузевих міністерств ліквідовувалась, замість них організовувалися територіальні ради народного господарства, що привело до порушення зв'язків між регіонами і підприємствами, негативно вплинуло на розвиток хімічної і нафтохімічної промисловості.

Однак попри це 50-ті роки були позначені позитивними зрушеннями у розвитку економіки:

- динамічно розвивається електроенергетика;
- іде розбудова газових родовищ, що сприяло повсюдній газифікації міст;
- споруджуються потужні металургійні, машинобудівні підприємства;
- з'являються автомобілебудування, виробництво обчислювальної техніки, радіоелектроніка, почали випускати тепловози, швидкісні лайнери.

Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. З 1953 по 1964 р. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства. Зміни торкнулися всіх напрямків і мали позитивний результат – вперше сільське господарство стало рентабельним. Але як і більшість нововведень, реформування села не було послідовним. З 1954 р. почалося освоєння цілинних земель, що з одного боку збільшило обсяг вирощеного хліба, але ціною великих затрат і відтоку ресурсів з України. У середині 50-х рр. М. Хрущов розпочав кукурудзяну кампанію і в 1963 р. СРСР вперше закупив у США хліб. Реорганізація МТС поклала на колгоспи важкий тягар – необхідність викупати стару техніку у МТС. Не маючи уявлення про справжні причини неефективної роботи колгоспів, партійне керівництво вирішило здійснити їх укрупнення або переведення в радгоспи, що призвело до появи «неперспективних сіл» і нових законів щодо одноосібних господарств, які зводили їх існування нанівець. Обсяги продукції скоротилися, а попит зростаючого міського населення зріс.

Третім грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма у тваринництві. Її суть, за словами Хрущова, полягала в тому, щоб «у найближчі роки наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла і молока на душу населення».

Соціальні реформи М. Хрущова теж були не послідовними. У 1956 р. було впроваджено новий закон про пенсії. Вони збільшувалися майже на 80 % і їх нарешті почали отримувати колгоспники. За цим законом пенсії нараховували до початку 90-х років.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років почалася реалізація житлової реформи. Таких темпів житлового будівництва Україна більше ніколи вже не досягала. Це знімало соціальну напругу в суспільстві, але низька якість житла потребувала необхідність його реконструювання і ремонту, на що не вистачало коштів.

За новими законами скорочувався робочий тиждень, селяни отримували паспорти, скасовувалася плата за навчання, припинялась практика державних позик. В 1961 р. проведена чергова грошова реформа призвела до зростання цін.

Загалом соціальні та економічні реформи М. Хрущова зазнали поразки. Однією з причин цього був пошук концепції оновлення суспільства, заснований на традиційних адміністративних і бюрократичних методах без залучення інтенсивних фінансово-економічних важелів.

➤ Загострення кризи радянської системи (1965-1985 рр.)

У жовтні 1964 р. Хрущова було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради Міністрів СРСР. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежнєвим. На зміну «відлизі» приходить «застійний» період. Наростаюча бюрократизація економіки, збереження авторитаризму в політиці призвели до появи і поглиблення кризових явищ у народному господарстві СРСР.

Основні негативні тенденції у суспільно-економічному розвитку України:

- спад темпів розвитку промислового виробництва;
- першочергове фінансування воєнно-промислового комплексу (ВПК) за рахунок інших галузей економіки та соціальної сфери;
- високі затрати в галузі народного господарства;
- деформація у структурі розміщення продуктивних сил. Так, на Україну припадало 40% атомних енергоблоків. Частина з них (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли електроенергію для європейських соціалістичних країн;
- значна зношеність основних виробничих фондів;
- катастрофічна екологічна ситуація;
- поглиблення економічного відставання від країн Заходу;

- загострення житлової проблеми;
- зниження рівня охорони здоров'я населення.

Внаслідок стагнації економіки у 1966 – 1970 рр. третина промислових виробів в УРСР за своєю якістю поступалася встановленим світовим стандартам.

Наслідки екстенсивного розвитку сільського господарства:

- Україна стала одним з найбільших у країні регіонів меліоративного землеробства, що призвело до екологічної катастрофи у деяких областях республіки;
- створення величезного бюрократичного апарату для керівництва сільським господарством;
- низька культура використання сільськогосподарських угідь, відсутність достатньої кількості дипломованих фахівців на селі;
- невирішеність питань соціального розвитку села, його газифікації, теплофікації, водопостачання, медичного й торговельного обслуговування;
- за 1966 – 1986 рр. кількість сільських жителів України скоротилася на 4,9 млн. осіб, частка сільського населення зменшилася до 34%.

Усі негативні тенденції в галузі призвели до зменшення обсягів виробництва і загального занепаду сільського господарства.

У 60 – 80 рр. уряд постійно підвищував заробітну платню усім верствам суспільства. Це було економічно не обгрунтовано, тому що фонд накопичення держави зростав повільніше, ніж фонд споживання.

Через екстенсивні методи господарювання зростає собівартість промислових і продовольчих товарів, що призводить до підвищення роздрібних цін на них. Це в свою чергу гальмує зростання реальних доходів населення. Практика гарантованої заробітної платні, яка не залежала від кінцевого результату праці і була відірваною від реального життя призводить до незацікавленості трудящих у праці, послабленню трудової дисципліни, посиленню соціальної апатії.

Зниження рівня побуту, незадовільні умови праці, поширення пияцтва, наркоманії, загострили проблему здоров'я людей.

У середині 80-х рр. Україна, як і усе радянське суспільство, вступила у фазу глибокої економічної і політичної кризи та вимагало радикального оновлення.

Дисидентський рух. Дисидентство – форма духовної опозиції радянському суспільству у 60 – 70-ті рр. проти наростаючих кризових явищ в усіх ланках життя країни.

В Україні воно було представлено такими течіями:

- правозахисне дисидентство в СРСР започаткували А.Сахаров та О.Солженіцин. В Україні воно було представлено членами Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). У 1975 р. СРСР підписав Гельсінські угоди про права людини, проте в УРСР продовжувалось ігнорування особистих прав й свобод, порушувалася законність. У відповідь на це в Києві у листопаді 1976 виникає перша нелегальна правозахисна організація, яку очолювали М.Руденко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба. Мета: ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини; збір доказів порушення прав людини в Україні; протидія насильницькій русифікації. До 1980 р. майже всі члени УГГ були засуджені на тривалі терміни ув'язнення від 10 до 15 років;
- релігійне дисидентство. Мета: не декларативне, а фактичне визнання свободи совісті; відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков. Представники: Г.Вінс, І.Гель, Й.Тереля;
- національне дисидентство засуджувало шовіністичну політику центру та форсовану русифікацію. Представники: І.Дзюба, В.Чорновіл, В.Мороз.

На початку 80-х рр. дисидентський рух в Україні було фактично придушено. Головними причинами цього була відсутність у дисидентів чіткої політичної програми. Важливою причиною припинення опозиційного руху став адміністративний тиск, репресії ідеологічної та каральної державної машини.

➤ Розпад СРСР та відродження незалежності України.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС стає М. Горбачов. Почався новий етап в історії радянського суспільства під назвою «*перебудова*», який згодом призвів до розпаду СРСР у 1991 р.

Етапи перебудови:

- *I етап* (квітень 1985 — січень 1987 рр.) – започатковано державний курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни із залученням науково-технічного прогресу в економіці. Надзвичайної гостроти набули екологічні проблеми, особливо після вибуху на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., який став національною трагедією. За наслідками забруднення вона була світовою катастрофою. Довкола ЧАЕС утворено 30-ти кілометрову зону, з якої було виселено все населення. В Україні, за офіційними даними, вважають забрудненими території 16 областей, а фактично – всі області республіки.
- *II етап* (січень 1987 – літо 1988 рр.) – надання підприємствам деякої самостійності, зокрема у визначенні цін на продукцію.

- *III етап* (літо 1988 – травень 1989 рр.) – інтенсивний розвиток галузі обслуговування, зростання продуктивності сільського господарства, особливо тваринництва; частина оборонних підприємств перейшла на випуск цивільної гостродефіцитної продукції. Початок формування неформального руху громадян для захисту української культури, мови, історії. Його очолювали письменники О.Гончар, І.Дзюба, І.Драч, Б.Олійник. Восени 1988 р. Спілка письменників України запропонувала ідею створення «Народного руху за перебудову України». Її основні положення: радикальне оновлення радянського суспільства; докорінні зміни національної політики і перетворення СРСР на конфедерацію вільних народів.
- *IV етап* (травень 1989 – лютий 1990 рр.) – поява в Україні альтернативних політичних партій.
- *V етап* (лютий – грудень 1990 р.) – загострення економіко-політичної ситуації в країні, падіння показників промислового виробництва та сільського господарства; руйнація традиційних господарських зв'язків між союзними республіками; активізація робітничого руху.

Розвиток освіти та науки за радянських часів

Перші роки Української Народної Республіки були особливо плідними в культурному житті тогочасного суспільства. Разом з тим кожен політичний режим, що утверджувався в Україні, прагнув вести власну лінію в галузі культури. Кожен з них спирався на соціально і національно близькі йому верстви населення, у тому числі інтелігенцію, діячів культури, освіти, мистецтва. Непристосована до життя у виняткових умовах революції, громадянської війни, господарської розрухи, хронічного дефіциту інтелігенція першою ставала жертвою голоду та політичної боротьби. Цим зумовлені надзвичайно великі втрати освічених людей в 1917 – 1921 рр. Тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон, а інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших прогресивних соціальних верств. В таких умовах культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі, проявів і форм.

Великі зміни відбувались в культурно-просвітницькій галузі. Зусиллями української інтелігенції активно відроджувалися «Просвіти» на Наддніпрянщині, які після поразки революції 1905-1907 рр. були вимушені припинити свою діяльність. Установи, що вважалися ядром національно-культурного відродження в провінції, мали широку мережу читалень, театральних труп, хорових колективів, оркестрів, бібліотек, лекторій, народних

будинків тощо. Вони налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, часописи. З кожним роком кількість «Просвіт» збільшувалась і у червні 1921 р. їх було вже – 4227. Однак через неможливість перебудувати ідеологію «Просвіт», більшовики в 1921 р. пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій.

Великий крок у напрямку розвитку української освіти зробила *політика українізації*, яка здійснювалась Радянською владою на Україні в 20-ті роки. Був прийнятий закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах. Діяльність численних товариств *«Геть, неписьменність!»* була спрямована на ліквідацію неграмотності, завдяки чому протягом кількох років скоротилась наполовину кількість неписьменного дорослого населення. Радянська влада сприяла появі трудових шкіл, введенню семирічної освіти, скасуванню плати за навчання. Народний університет в Києві було реорганізовано в державний український університет, в Кам'янці-Подільському відкрито український університет, у російськомовних університетах Києва, Харкова, Одеси відкривалися кафедри українознавства.

Революція надала можливість втілити в життя мрію кількох поколінь українських учених – створити національну *Академію наук*. Її урочисте відкриття відбулося 24 листопада 1918 р. Першими дійсними членами (академіками) були призначені *В. Вернадський* (президент), *А. Кримський* (неодмінний секретар), *Д. Багалій*, *М. Кащенко*, *В. Косинський*, *О. Левицький*, *М. Петров*, *С. Смаль-Стоцький*, *Ф. Тарановський*, *С. Тимошенко*, *М. Туган-Барановський*, *П. Тутковський*. Академія наук, при якій діяла бібліотека, включала три структурних відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний.

Негативні явища перших років встановлення Радянської влади на Україні позначилися на долі класичних університетів. У 1921 році вони були повністю розформовані, як застарілі форми навчальних установ, і на їх базі створювалися Інститути народної освіти (ІНО). Але в умовах соціалістичного будівництва все гостріше відчувалась потреба в університетах, які б готували висококваліфікованих фахівців, і у 1933 році на підставі постанови Ради Народних Комісарів діяльність Київського, Харківського, Одеського і Дніпропетровського державних університетів була відновлена. Після приєднання західноукраїнських земель до УРСР Львівський і Чернівецький університети теж отримали статус державних.

Слід звернути увагу на розвиток науки в 30-ті роки, який також був пов'язаний з диктатом сталінського режиму. Але, незважаючи на ідеологічні втручання з боку партії, були досягнуті суттєві наукові успіхи: у 1932 році штучно розщеплено атомне ядро. Своєю діяльністю визначився мостобудівник *Є. Патон*, офтальмолог *В. Філатов*, засновник школи українських патофізіологів *О. Богомолець*, фізик *Лев Ландау*. В складі УАН утворюється інститут історії України.

Творчі пошуки в освіті 20-х рр. змінилися жорстким контролем з боку більшовицької партії в 30-ті роки. Про це свідчить ряд постанов, які вносили в існуючу систему народної освіти України зміни, спрямовані на її уніфікацію і встановлення жорстких рамок функціонування загальноосвітньої школи.

У 1934 році за постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» було затверджено єдину систему освіти: початкова школа (1-4 класи), неповна середня школа (1-7), середня школа (1-10 класи).

Характерною освітянською рисою 30-х років стало введення обов'язкової освіти всіх дітей віком від 8 до 15 років. Середню спеціальну професійну освіту надавали ФЗУ (фабрично-заводськими училищами) та ПТУ (професійно-технічні училища).

З приєднанням у 1939 р. західноукраїнських територій до України, радянська влада почала інтенсивно запроваджувати там свої порядки: вводились радянські навчальні плани, місце польської мови займала російська, впроваджувалась антирелігійна пропаганда, возвеличувалась роль більшовицьких вождів.

Великих збитків українській школі нанесли німецькі окупанти. Протягом всього періоду Великої Вітчизняної війни фашисти знищили на території України понад 8 тис. шкіл. Тому, з метою збереження вітчизняних навчальних закладів, вже на початку війни Наркомпрос активно займався їх евакуацією в Казахстан, Туркменію, Грузію та інші республіки. У складних умовах діяли початкові «лісні школи», які відкривалися партизанами.

Окупанти намагалися онімечити населення та виховати покірних німецькому рейху. Фашисти планували створити на Україні т. з. «народні школи», для яких достатньо 4-х річне навчання. З нацистським ствердженням, людина повинна вміти тільки розписатися, а уміння читати вважалось зайвим.

З визволенням України від окупантів почалась відбудова шкіл на всіх територіях. Виникають нові навчально-виховні заклади: школи робітничої і селянської молоді, суворовські і нахімовські військові училища, дитячі будинки для дітей-сиріт. Був здійснений перехід до обов'язкової 8-річної освіти для

дітей віком від 7 до 15-16 років. З 1964 р. школа стала 10-річною, вводились факультативні курси з окремих учбових предметів, що вибиралися за бажанням учнів. В 70-ті – на початку 80-х років було прийнято ряд постанов, спрямованих на піднесення роботи системи народної освіти. Але всі проведені шкільні реформи у зв'язку із скочуванням країни у прірву економічної кризи, не дали бажаного результату. Школа залишалася у кризовому стані, такою вона була і на час проголошення незалежної України.

Характеристика художнього життя радянського періоду

Протягом всього радянського періоду у розповсюдженні художніх процесів найактивнішу роль відігравала література, яка завжди дослухалася до суспільних проблем свого часу.

Особливістю літературного процесу 20-х років ХХ ст. стало розмаїття літературних напрямків та ідеологічна боротьба між ними. Спочатку домінував «Пролеткульт» – літературно-художня та просвітницька організація, для якої характерним було негативне ставлення до культури минулого. Згодом «пролетарські» письменники об'єдналися у спілку «Гарт», куди входили *В. Єлан-Блакитний, М. Хвильовий, В. Сосюра, А. Головка, П. Панч.*

Крім них існували також групи закоханих у світову й національну культурну неокласиків спадщину (*М. Зеров, М. Рильський, Ю. Клен*), неосимволістів (*П. Тичина, Д. Загул, Д. Фальківський*) футуристів (*М. Семенко, Г. Шкурупій, М. Бажан, Ю. Янковський*) тощо.

У 1925 р. після розпаду «Гарту» виникла так звана «Вільна академія пролетарської літератури» – «ВАПЛ». До неї увійшли письменники: *П. Тичина, М. Бажан, В. Сосюра, Ю. Смолич, Ю. Янковський.*

У 1927 році була створена прорадянська організація «ВУСПП» (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) для боротьби з поширенням «націоналістичної ідеї» і в той же час посилено «контроль» за художньою діяльністю з боку комуністичної партії.

У галузі музичного мистецтва провідними були обробки народних й революційних пісень та масова радянська пісня. Плідно працюють в цих жанрах *Г. Верьовка* та *Л. Ревуцький*, а в професійній музиці – *В. Косенко* та *Б. Лятошинський*. За часи гетьманства засновується Український театр драми та опери, Українська Державна капела, Державний симфонічний оркестр.

Події суспільного життя після української революції яскраво втілювало кіномистецтво, яке починалося з хронікально-документальних стрічок. Корифеєм українського кіно поправу вважається *О. Довженко*, творчий

доробок якого складається з відомих фільмів тих часів: «Звенигора», «Земля», «Арсенал».

З початком 30-х років кіномистецтво України вступило у новий етап розвитку, пов'язаний з виникненням звукового кіно. Першими звуковими фільмами в Україні стали документальна стрічка «Симфонія Донбасу» *Д. Вертова* і художні фільми «Фронт» *О. Соловйова* та «Іван» *О. Довженка*.

Наступними роками на екран вийшли екранізовані опери-фільми кінорежисера *І. Кавалерідзе* «Наталка-Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм». Талановитому митцю належала ідея озвучувати музичні фільми голосами визнаних оперних спілців. Так, в музичних фільмах співали корифеї оперної сцени *М. Литвиненко-Вольгемут* та *І. Козловський*. Широкий суспільний резонанс отримали кінокомедії шестиразового лауреата Сталінської премії *І. Пир'єва*: «Багата наречена» (музика *І. Дунаєвського* та *В. Лебедєва-Кумача*), «Трактористи», «Свинарка та пастух», «Кубанські козаки», романтичні кінострічки «В шість година на вечері після війни», «Сказання про землю Сибірську».

Театральне мистецтво 20 – 30-х років прославилось діяльністю багатьох нових театрів, які відкриваються в Україні: перший державний дитячий театр в Харкові – Театр казок, театр для дітей ім. І.Франка в Києві, Дніпропетровський театр «Піонер», Театр юного глядача в Миколаєві; драматичний театрі ім. Лесі Українки в Києві, театр «Березіль» на чолі з *Лесем Курбасом* в Харкові.

В 30-ті роки більшовицька влада повністю згорнула політику «українізації». В умовах партійного диктату та адміністративного втручання, творчим методом був проголошений соціалістичний реалізм. У багатьох художніх творах з надмірним пафосом прославлялися партійні діячі, акцентувалася увага лише на позитивних реаліях життя. 30-ті роки увійшли в історію України під назвою «розстріляне відродження» – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру, і яке знищив тоталітарний сталінський режим. Початком масового знищення української інтелігенції вважається травень 1933 року, коли заарештували Михайла Ялового і закінчив своє життя самогубством Микола Хвильовий.

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі був розстріляний *Лесь Курбас*, *Микола Куліш*, *Матвій Яворський*, *Михайло Козоріс*, *Олекса Слісаренко*, *Михайло Яловий* та інші. Загалом, в один

день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції – цвіту української нації.

В театральній галузі після знищення творчої еліти в 30-ті роки мистецтво театру України наступні сорок років називають «*епохою Корнійчука*». Провідними виставами на довгі роки стали п'єси автора, які присвячені перемозі Жовтневої революції, соціалістичним перебудовам та ін. («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «В степах України», «Фронт», «Правда», «Партизани в степах України», «Калиновий гай» тощо).

В роки Другої Світової війни сталінські репресії змінилися гітлерівськими. За межі України було вивезено понад 40 тис. найцінніших музейних експонатів. Але культурне життя не припинялося: в галузі літератури з'являються високохудожні патріотичні твори М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри та інших письменників та поетів. Понад 250 членів Спілки письменників України пішли в діючу армію, серед них: *Микола Бажан, Андрій Малишко, Ігор Муратов, Микола Рудь, Михайло Стельмах, Микола Упеник, Павло Усенко*. 25 із 80 загинули на фронтах, а молоді поети *В. Булаєнко, Л. Левицький, М. Шуть* посмертно прийняті до Спілки письменників.

Тема героїзму та самовідданості висвітлюється у фільмах О.Довженка «Україна в огні», «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні». Народний артист СРСР, режисер і сценарист *М.Донської* за фільм «Райдуга» отримав «Оскара» – премію Академії кіномистецтва США. Президент США Ф.Рузвельт, який подивився цю стрічку, сказав: «Народ, здатний створити такий фільм – непереможний».

Післявоєнні роки пов'язані з пожвавленням літературно-мистецького життя в Україні. Ідеї і настрої цілого покоління виразили молоді талановиті письменники – «шістдесятники»: *В. Симоненко, І. Драч, Б. Олійник, Д. Павличко, Ліна Костенко, В. Коротич, Є. Гуцало, Ю. Щербак, Р. Іванчук, Р. Федорів* та ін. Для творчості молодих поетів і прозаїків характерна проблема історичної пам'яті, наступності поколінь, відображення правди життя, інтерес до людської особистості. Із 1963 року розпочалося переслідування шістдесятників, їх звинувачували у націоналізмі, звільняли з роботи, розганяли літературні та творчі вечори літераторів, а їх твори забороняли друкувати.

Традиції українського народного живопису у II пол. XX ст. розвивали художники і скульптори, які намагалися вийти за межі офіційного творчого методу – соціалістичного реалізму. Філософським осмисленням життя відзначаються полотна *Т. Яблонської* («Хліб», «Весна», «Тиша», «Травень», «Весілля»). Значних успіхів досягли народні художниці *Г. Собачко-Шостак*,

М. Приймаченко, К. Білокур, які працювали у жанрі народного декоративного розпису.

У 70 – поч. 80-х рр. поглиблювався процес русифікації та денационалізації, широкого вжитку набували поняття «радянський народ», «єдина загальнорадянська культура», «злиття націй і народностей». Внаслідок цього українська мова стрімко витісняється з різних сфер суспільного та культурного життя України. У середовищі передової інтелігенції поширюється національно-демократичний рух, що намагався відстоювати права людини, у тому числі – права на рідну мову. У 70-х рр. українські правозахисники створили Українську Гельсінську спілку (В.Чорновіл, А.Пашко, І.Дзюба, В.Мороз), що активно виступала проти русифікації, репресій, нищення пам'яток української культури. Сміливим виступом проти існуючої системи була книга І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».

Мелодійність та красу рідної мови презентувало українське естрадне мистецтво, яке зародилося в 1950-х роках, після смерті Сталіна. З'являється організація «Укрконцерт», естрадні пісні вводяться до програм обласних філармоній, виникають нові колективи, приходять співаки, що співають в основному тільки естраду. Корифеями першого покоління української естрадної пісні були *Платон Майборода, Олександр Білаш та Ігор Шамо*. Основні мотиви цих пісень – любов до рідної землі, маленької батьківщини, матері, а також ніжна і висока любовна лірика.

Пісенну естафету продовжують такі знані маестро, як: *Володимир Івасюк, Ігор Поклад, Іван Карабиць, Богдан Янівський, Вадим Ільїн, Олександр Зуєв, Ростислав Бабич, Борис Монастирський, Олександр Осадчий*.

Величезною популярністю у 1970-1980-ті користувалися вокально-інструментальні ансамблі «Смерічка», «Кобза», «Ватра», «Водограй», «Світязь», «Арніка», «Чарівні гітари», «Краяни», «Опришки». Серед найвідоміших пісень періоду 70-х – 80-х слід згадати такі, як: «Червона рута», «Водограй», «Дикі гуси», «Чарівна скрипка», «Гай, зелений гай», «Мій рідний край», «Стожари», «Смерекова хата». Відродження національного колориту в українській естрадній пісні сприяли її популяризації. Але, на жаль, творчість відомих ВІА та виконавців-пісенників на ті часи сприймалась як «здобутки радянської соціалістичної культури».

Значним демократичним завоюванням радянського періоду було прийняття у 1989 році *Закону УРСР «Про мови в Українській РСР»*, який забезпечував її функціонування у всіх сферах суспільного життя як державної. Саме мова повинна ідентифікувати український народ.

Отже, незважаючи на всі труднощі, українська культура протягом всього радянського періоду продовжувала розвиватися, засвідчуючи значний творчий потенціал українського народу.

Запитання до самоперевірки

1. Розтлумачте сутність понять: «політика воєнного комунізму», «НЕП», «продрозкладка», «колективізація».
2. Про яку політику радянської влади свідчать поняття і терміни: «госпрозрахунок», «трест», «концесія», «продподаток»?
3. Кого у 20-ті роки називали непманами?
4. Датуйте входження України до складу РСРСР.
5. Яка доба характеризується політикою масового терору?
6. З якими процесами на селі пов'язана індустріалізація країни?
7. Надайте другу назву Радянсько-німецького договору 29 серпня 1939 р.
8. Коли розпочалась Друга світова війна та Велика Вітчизняна війна?
9. Які організації відіграли під час війни роль «третьої сили»?
10. Назвіть дату фактичного закінчення Другої світової війни.
11. Перелічіть основні соціально-економічні проблеми на шляху становлення незалежної України.
12. Назвіть основні перетворення в галузі освіти в добу відновлення української державності.
13. Чим характеризується політика українізації?
14. Який осередок наукових досліджень був утворений у листопаді 1918 року?
15. Охарактеризуйте діяльність літературно-художніх та просвітницьких організацій 20-х років ХХ ст.
16. Розтлумачте сутність художніх напрямків: «неокласицизм», «футуризм», «неосимволізм». Назвіть представників цих художніх стилів.
17. За твором якого письменника створений фільм С.Параджанова «Тіні забутих предків»?
18. З якого жанру розпочиналося українське кіномистецтво? Які поети увійшли в українську історію як «шістдесятники»?
19. Назвіть видатних метрів українського кіно.
20. Чому період «відлиги» не сприяв збереженню унікальних рис національної культури та її розвитку?
21. Корифеї першого покоління української естрадної пісні.

Тематика повідомлень

1. Сутність комуністичних перетворень в Україні в 1918 – 1920 рр.
2. Характерні ознаки політики «воєнного комунізму».
3. Утворення СРСР. Статус України.
4. Економічне, соціальне та повсякденне життя населення в роки непу.
5. Східна Галичина та українські північно-західні землі у складі Польщі.
6. Українська військова організація та Організація українських націоналістів.
7. Українські землі у складі Румунії.
8. Становище Закарпаття у складі Чехословаччини.
9. Колабораціонізм в Україні.
10. Радянізація західних областей України.
11. Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен.
12. Опозиційний рух в УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст.
13. Перебудова та її особливості в Україні.
14. Чорнобильська катастрофа. Тридцять років поспіль.
15. Іван Огієнко і національна вища школа України.
16. Діяльність лікбезів у Харкові.
17. Теорія «боротьби двох культур» на початку 20-х років ХХ ст.
18. Новий творчий метод радянської культури – соціалістичний реалізм.
19. «Розстріляне відродження» – сторінка національної культури.
20. Здобутки та негативні явища в галузі культури в повоєнні роки.
21. Фундаментальні наукові розробки вчених ХХ ст.
22. Телебачення – нове явище культурного життя ХХ ст.
23. Національний колорит в пісенній творчості «застійного» періоду.
24. Культурні та наукові надбання українського зарубіжжя.
25. Перспективи розвитку культури в Українській державі. Законодавство України про культуру.

Лекція №8

Україна в сучасну добу

Мета лекції: ознайомити студентів з основними державотворчими подіями становлення незалежної України; сприяти формуванню національної свідомості, патріотизму і відповідальності за долю України; окреслити основні засади функціонування та розвитку національної освіти: простежити за зрушеннями, які відбувалися в період незалежності у науковій сфері; ознайомити з особливостями мистецького життя сучасної України.

Ключові поняття і терміни: незалежність, СНД, референдум, президент, гімн, прапор, герб, Конституція, СОТ, НАТО, ГУАМ, УПЦ-КП, «революція на граніті», «помаранчева революція», «Революція Гідності», МВФ, Євро Майдан, «небесна сотня», сепаратизм, АТО, національна програма «Освіта України в XXI ст.», Закон України «Про освіту», гуманізація та гуманітаризація освіти, приватні школи, Болонський процес, дистанційне навчання, Недержавні творчі об'єднання, національна колористична школа, асоціативний символізм, райське мистецтво.

План

12. Державотворчі процеси в незалежній Україні.
13. Розвиток української економіки: перехід від плану до ринку.
14. Зовнішня політика. Українська діаспора.
15. Розвиток освіти і науки.
16. Особливості літературної та художньої творчості.

«Хто ми? Чиї сини? Яких батьків?»

Т. Г. Шевченко

Державотворчі процеси в незалежній Україні

Декларація про державний суверенітет, прийнята ВР УРСР 16 липня 1990 р., фактично ознаменувала початок новітнього етапу в історії України й зародження самостійної зовнішньої політики.

Провал загальносоюзної реформи управління зумовив прийняття 3 серпня 1990 р. закону «Про економічну самостійність», яким проголошувалась самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку.

Намагаючись не допустити переростання «суверенізації» союзних республік у процес, який би привів до створення незалежних держав, *М. Горбачов* почав маневрувати. Він, зокрема, запропонував проект так званого нового Союзного Договору і став наполягати на тому, щоб союзні республіки його підписали.

Найбільш консервативна частина керівництва КПРС виступила за збереження СРСР як єдиної держави. Ці сили ізолювали *М. Горбачова* на кримській дачі та усунули його від влади, здійснивши 19 – 21 серпня 1991 р. державний переворот (ДКНС). Демократичним силам вдалося не тільки встояти, а й за підтримки народних мас перемогти заколотників. Події серпня 1991 р. зумовили суттєві зміни в державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. За цих умов прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність було цілком закономірним. 30 серпня 1991 р. була прийнята постанова «Про заборону діяльності Компартії України» (відновила свою роботу в 1993 р.). Інша частина КП в жовтні 1991 р. оголосила про створення Соціалістичної партії України. Відновила свою діяльність УОН, активізував роботу Конгрес українських націоналістів.

Акт проголошення незалежності України був підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. В ньому взяло участь 84,2 % виборців, з яких – 90,3 % проголосували за незалежність України. Того ж дня Президентом України було обрано *Л. Кравчука*.

7 грудня 1991 р. президенти *Л. Кравчук*, *Б. Єльцин* (Росія) та голова Верховної Ради Білорусі *С. Шушкевич* під час зустрічі у Біловезькій пущі оголосили про припинення існування СРСР і про створення «*Співдружності незалежних держав*» (СНД). 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті про приєднання до СНД оголосили інші республіки колишнього СРСР, за винятком країн Балтії та Грузії.

Постало питання про необхідність реформування існуючих органів влади і створення нових, які б відповідали потребам незалежної держави. В політичній сфері відбувається процес переходу від тоталітаризму до демократії.

Формування органів влади заснований на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є *Верховна Рада*. В різні роки, відповідно до «Закону про вибори», ВР обиралася за мажоритарною, мішаною і пропорційною системами.

Головою держави є *Президент* України. За роки незалежності Президентами України були: *Л. Кравчук* (1991 – 1994 рр.), *Л. Кучма*

(1994 – 1999 рр., 1999 – 2005 рр.), *В. Ющенко* (після подій Помаранчевої революції 2005 – 2010 рр.), *В. Янукович* (2010 – 2014 рр.), якого вперше в історії країни було обрано менше ніж 50 % голосів виборців. 22 лютого 2014 р. ВР прийняла постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень і призначення позачергових виборів Президента України» на 25 травня 2014 р. На наступний день постановою парламенту повноваження Президента було покладено на *О. Турчинова*. *П. Порошенко* прийняв присягу 7 червня 2014 р.

Судова гілка влади представлена Конституційним Судом і судами загальної юрисдикції.

У короткий період незалежної України було ухвалено найважливіші законодавчі акти:

- 4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України»;
- Декларація прав національностей України;
- Закон «Про громадянство України» 8 жовтня 1991 р.;
- «Закон про свободу совісті і релігійні організації»;
- 1992 р. були затверджені Гімн, Прапор і малий герб України – тризуб.
- Запровадження власної грошової одиниці. З метою виходу з рубльової зони в 1992 р. на території республіки було започатковано обіг купонів багаторазового використання, а 2 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла справжня національна валюта – гривня.

Незважаючи на мирний шлях здобуття незалежності, підтримку з боку населення, міжнародне визнання України, процес державотворення ускладнювався корупцією, незавершеністю формування української нації, невиробленістю національної ідеї, апатією в суспільстві, пов'язаною з відсутністю позитивних зрушень.

Дуже важко проходив процес ухвалення Конституції України, який розтягнувся на п'ять років. Ухвалення Конституції, яке відбулось 28 червня 1996 р., заклало основи становлення Української держави як демократичної, соціальної і правової. Форма державного правління незалежної України неодноразово змінювалася:

- президентсько-парламентська республіка з – 1991 року до 31 грудня 2005 року;
- парламентсько-президентська республіка – з 1 січня 2006 року до 30 вересня 2010 року;

➤ президентсько-парламентська республіка – з 1 жовтня 2010 року до сьогодні.

Але внесені зміни до Конституції не розв'язали проблеми і Конституційний процес триває й до сьогодні. 31 серпня 2015 р. ВР у першому читанні погодилась ввести зміни у Конституцію щодо децентралізації влади.

На початковому етапі самостійного існування для України стратегічно важливим завданням було створення власних збройних сил – гаранта захисту державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. 6 грудня 1991 р. було прийнято закон «Про Збройні Сили України», а 19 жовтня 1993 р. – про військову доктрину України (без'ядерний статус). Події 2014 – 2015 рр., пов'язані з проведенням АТО на Донбасі, розкрили болючі проблеми української армії. 11 листопада 2014 р. головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі заявив про спільну з Україною розробку плану розбудови потужностей і боєздатності українських збройних сил.

Одним з головних елементів демократичної політичної системи є *багатопартійність*, яка додає складностей у виборчий процес. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 р. – 27, на початку 1998 р. політичний спектр республіки налічував 52 партії, а нині на вибори у місцеві органи влади 25 жовтня 2015 р. зареєструвалося 142 партії. Все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, укрупнення політичних партій, що дасть змогу їм перетворитися на реальний і впливовий елемент нової політичної системи в Україні.

Розвиток української економіки: перехід від плану до ринку

Політична незалежність України стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Першочерговим завданням було визначено перехід від командної до ринкової економіки. Десятирічний перехідний період в Україні поділений на два етапи:

I етап – 1990 – 1994 рр. – роки стрімкого прискорення темпів падіння економіки. Лише в 1994 р. падіння ВВП становило 22,9 %, а промислового виробництва – 27,8 %. Дефіцит державного бюджету покривала пряма грошова емісія НБУ. Наслідком цього стала гіперінфляція понад 10 000 %. Валютний курс українського купонокарбованця в доларах США знизився у 8,3 рази.

Економіка країни зіткнулася з чималими труднощами:

- майже не існувало науково обґрунтованих, експериментально забезпечених моделей керування перехідними процесами;
- застаріла (морально та фізично) техніко-технологічна база, енергетична криза;
- відсутність власної грошової системи, фінансової, банківської та митної систем, нестача кадрів ускладнювали вирішення економічних питань;
- антиринкова (колективістська) ментальність людей, відсутність навичок і традицій ринкових відносин між суб'єктами господарювання;
- з виробленої в Україні продукції на задоволення внутрішнього ринку залишалось лише 17,9% від вартості власних виробів, тоді як у Польщі – 56,9 %, Угорщині – 59,7 %, Румунії – 79 %. Гострою залишалась енергетична залежність.
- Українська економіка максимально орієнтувалася на потреби військово-промислового комплексу. Однак і військове виробництво не мало замкненого циклу. Здебільшого кінцеву продукцію ВПК випускали підприємства Росії.

II етап – 1995 – 1999 рр. – роки послаблення інтенсивності падіння та створення передумов виведення економіки з кризи.

Президент Л. Кучма в жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Принципова новизна в трансформації економіки полягала у відмові від концептуальної тези «попередня стабілізація і лише згодом – реформування» та перехід до формули «прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації». Іде поступова ринкова адаптація промислових підприємств. Від середини 1990-х рр. суттєво зросла іноземна фінансова допомога Україні від США, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду, Світового банку. Реалізація нового курсу дала змогу утвердити ринковий механізм ціноутворення, здійснити складний і болісний перехід до світових цін, запровадити ліберальний режим зовнішньої торгівлі, забезпечити товарну насиченість ринку. Важливе значення для утворення нових економічних відносин мала проведена 1996 р. грошова реформа (введення національної валюти – гривні), що сприяла валютній стабілізації.

III етап – 2000 – 2005 рр. початок економічного зростання. Збільшилось виробництво продукції в деревообробній, машинобудівній, харчовій, целюлозно-паперовій і поліграфічній промисловості, легкій промисловості, виробництві будівельних матеріалів.

Підвищилась ефективність сільськогосподарського виробництва, рентабельність якого за 2000 – 2001 рр. становила 9 %, на відміну від чотирьох попередніх років, коли вона була від’ємною. Роздержавлення землі та передача її у власність юридичних осіб фактично було завершено в 90-ті роки. З 2000 р. почався другий етап – формування реального власника на землю.

Галузі національної економіки стали привабливими для іноземних інвесторів. Цьому сприяло дотримання урядом принципу бездефіцитності бюджету. Якщо в 1998 р. дефіцит державного бюджету становив 2 %, то в 2001 р. – 0,6 %. В 90-ті рр. в Україні панував німецький капітал, в наступні роки збільшилась частка американського, англійського, голландського капіталів.

Зросли золотовалютні резерви НБ, підвищився рівень експорту зерна. За підсумками 2001 р. Україна посіла третє місце у світі за обсягами продажу військової техніки. У лютому 2002 р. Україна стала шостою державою у світі, яка виготовляла гелікоптери.

На початку 2005 р. новий уряд проголосив програму «Назустріч людям», згідно з якою визначалися пріоритетні завдання в економічній сфері. Однак уже в літку 2005 р. загострилися суперечності у владі загалом і в уряді зокрема, що позначилося і на економічній ситуації в країні. Із червня 2005 р. почався спад у промисловості, особливо в металургійній, вугільній, нафтохімічній галузях. Наприкінці 2005 р ситуація стабілізувалася, а вже в наступному почалося продовження економічного зростання. Україна стала наближатися до моделі ринкової економіки країн середнього рівня розвитку. Однак, це супроводжувалося і небезпечними процесами, зокрема її доларизацією.

IV етап – 2008 – 2015 рр. злети і падіння. Глобальна фінансова криза, яка почалася в грудні 2007 р. і досягла піку у вересні 2008 р. торкнулася і України. Якщо в 2004 р. валовий зовнішній борг України становив 23 811 млн. \$, то в 2008 р. – 105 429 млн. \$. Тіньова економіка складала 31 % від ВВП. За оцінкою МВФ, обчислений у доларах США ВВП України за 2009 рік скоротився на 35,6 %.

За даними міністерства фінансів динаміка ВВП була такою:

	Номинальный ВВП (в млн.грн.)			Номинальный ВВП (в млн.USD) *
2002	225810			
2003	267344	+41534	+18.4%	
2004	345113	+77769	+29.1%	65047

2005	441452	+96339	+27.9%	87416	+22369	+34.4%
2006	544153	+102701	+23.3%	107753	+20337	+23.3%
2007	720731	+176578	+32.5%	142719	+34966	+32.5%
2008	948056	+227325	+31.5%	123124	-19595	-13.7%
2009	913345	-34711	-3.7%	114383	-8742	-7.1%
2010	1082569	+169224	+18.5%	135972	+21589	+18.9%
2011	1316600	+234031	+21.6%	164787	+28815	+21.2%
2012	1408889	+92289	+7.0%	176265	+11478	+7.0%
2013	1454931	+46042	+3.3%	182026	+5760	+3.3%
2014	1566728	+111797	+7.7%	99358	-82668	-45.4%

Економічна ситуація в кризових умовах стала ще критичнішою з початком воєнних дій на нашій землі. З 2014 р. уряд проводить політику зменшення енергетичної залежності від Росії та налагодження нових торговельних зв'язків з Європою. Проте зовнішній борг країни на початок 2015 р. становить вже 73 млрд. \$. Український бюджет роками роз'їдає корупція і на сьогодні населення не бачить вагомих досягнень у проголошеній урядом програмі боротьби з нею. Якщо Єврозоні прогнозують економічне зростання на 2015 р. 0,8 %, світовій економіці – 3 %, то Україні падіння ВВП на 11 %. Проте МВФ прогнозує, що економіка України відновить зростання у 2016 р.

Зовнішня політика. Українська діаспора

Серед найважливіших чинників, які впливають на зовнішню і внутрішню політику України, слід назвати такі:

- складність геостратегічного положення, через яке не можна було допустити перетворення України на буферну зону між Росією та розширеним Північно-Атлантичним союзом;
- соціально-економічні проблеми і необхідність вибору оптимальної для країни моделі економічного розвитку;
- протиріччя між регіонами Східної й Західної України, зумовлені відмінностями в їхньому менталітеті та політичних пріоритетах;
- політико-стратегічна проблема Кримського півострова;
- негаразди, пов'язані зі станом навколишнього середовища, особлива турбота – комплексні заходи з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
- падіння міжнародного престижу України у зв'язку з періодичним загостренням внутрішньополітичної ситуації.

Із проголошенням незалежності Україна почала брати активну участь у міжнародних відносинах як повноправний суб'єкт міжнародного права. Міжнародне визнання незалежної України відбувалось досить активно. Першими це зробила Канада і Польща. До 2000 р. дипломатичні відносини були встановлені зі 153 країнами світу, Україна мала за рубежом 53 посольства. Це означало незворотність обраного шляху державотворення, а також те, що світова спільнота була зацікавлена в існуванні незалежної України. Державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна станом на 01.01.2015 р. встановлює їх кількість – 77. Основні принципи зовнішньої політики України визначені в Декларації про державний суверенітет України (1990), ухвалених Верховною Радою в «Основних напрямках зовнішньої політики України» (1993) та в Конституції України (1996).

Головними векторами зовнішньої політики України з 1991 р. були східний (Росія, країни СНД), західний (Польща, Західна Європа, США) та південно-східний (Балкани, Туреччина, країни Сходу).

- ✓ 1991 – 1992 рр. – Україна була визнана більшістю держав – членів ООН.
- ✓ 21 грудня 1991 р. – в Алма-Аті на зустрічі керівників 11 незалежних держав – республік колишнього СРСР (за винятком Грузії й держав Балтії) приймається декларація держав – учасниць СНД.
- ✓ 1991 – 1994 рр. – перший етап формування концепції зовнішньополітичного курсу. В його основі принципи: «балансу інтересів», «європейська інтеграція».
- ✓ 1994 р. – Україна підписала з Європейським Союзом Угоду про партнерство та співробітництво.
- ✓ У листопаді 1995 р. було прийнято рішення про вступ України до Ради Європи, членство в якій дає можливість нашій державі брати участь у розробці спільних засад європейської політики.
- ✓ 1994 – 2004 рр. – модифікація зовнішньополітичного курсу, в основу якого покладено концепцію «мосту між Заходом та Сходом».
- ✓ З 2000 рр. – орієнтація на Захід, налагодження співдружності з США та НАТО. У березні 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між державами – членами Північноатлантичного альянсу та іншими державами, які беруть участь у Програмі «Партнерство заради миру» щодо статусу їхніх збройних сил.
- ✓ 2005 р. – затверджено план «Україна – Рада Європи», який передбачає надання нашій державі статусу асоційованого члена РЄ.

Після президентських виборів 2005 р. військова доктрина України була доповнена тезою про вступ до НАТО.

✓ З 2010 р. основним стратегічним партнером України стає Росія.

Отже, векторність зовнішньополітичного курсу України змінювалась з часом: з перших років незалежності Президент України Л. Кравчук у зовнішній політиці взяв курс на дистанціювання від Росії і зближення з країнами Заходу, яке передбачало набуття членства в НАТО, інтеграцію до ЄС. Другий Президент України Л. Кучма запропонував політику нейтралітету, яка передбачала одночасний з Росією вступ до НАТО і інтеграцію до ЄС. Після Помаранчевої революції Президент В. Ющенко відстоював західний вектор зовнішньої політики України, а у Верховній Раді і уряді намагалися її збалансувати за рахунок покращення відносин з Росією. В. Янукович на законодавчому рівні закріпив позаблоковий статус держави, зняв перспективи вступу до Організації Північноатлантичного договору, домінуючим у зовнішній політиці став російський вектор. При цьому, українсько-російські відносини набули явно асиметричного, диспаратного характеру: Україна пішла на стратегічні геополітичні поступки РФ. П. Порошенко вважає головним напрямком зовнішньої політики – *європейську інтеграцію*. Дослідження, що провели Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова з 22 по 27 липня 2015 року встановили, що 51% українців роблять вибір на користь членства України в Європейському Союзі, а от інтеграцію до Євразійського економічного союзу обирають лише 17%. В той же час майже третина населення (31%) не може визначитися зі своїми інтеграційними пріоритетами. Частка прихильників вступу до ЄС переважає у Західному (82%) та Центральному (52,5%) макрорегіонах. На Півдні інтеграцію до Європейського Союзу обирають 39%, а до ЄврАзЕС – 26%, але невизначених у цьому регіоні 35%. Дещо схожа ситуація на Сході України: тут прихильників євразійського вектору теж 26%, а от кількість прибічників європейського напрямку і невизначених – фактично однакова (37,5% і 36%, відповідно).

Одним з основних напрямків зовнішньої політики України є підтримання дружніх взаємовигідних зв'язків з країнами СНД. З огляду на національні інтереси Україна не підписала Статуту СНД. Отже, вона має в цій організації юридичний статус асоційованого учасника. Україна не взяла участі в Митному та Платіжному союзах, а також в органах військового співробітництва. Статус спостерігача вона має і в Міжпарламентській Асамблеї СНД.

Дипломатичні відносини з Росією були встановлені 14 лютого 1992 р. Російська політична еліта вважала незалежність України тимчасовою. Вже у травні 1992 р. росіяни оприлюднили заяву, в якій стверджували, що акти про передання Кримської області Україні не мають юридичної сили. Ця проблема залишалась актуальною весь час, а після анексії Криму в 2014 р. стала об'єктом протистояння між державами.

Ще одним каменем спотикання стала приналежність Севастополя та розміщеного в його порту Чорноморського флоту СРСР. Після довгих переговорів вирішено поділити Чорноморський флот, за російською частиною зберегли право використовувати місто як військову базу до 2017 р. У 2010 р. харківські угоди В. Януковича подовжили термін до 2042 р.

Спірним питанням стали проблеми з енергопостачанням Європи, оскільки багато нафто- і газопроводів з Росії на Захід проходили через Україну.

Найсприятливішими відносини були за часів Л. Кучми, коли поділили Чорноморський флот і за договором 1997 р. Росія визнала існуючі кордони і відмовилася від територіальних претензій. Суперечливим питанням часів Кучми стало протистояння в районі о. Тузла (Крим).

Значне погіршення російсько-українських відносин відбулося під час і після Помаранчевої революції 2004 р. Велася пропагандистська війна під час газової війни 2005 р. З того часу за різних урядів України, стосунки між двома державами залишалися напруженими зокрема постачання російських енергоносіїв через територію України та визнання Голодомору 1933 р. геноцидом, можливого вступу України до НАТО та статусу російської мови в Україні. Основним невдоволенням української сторони залишається дуже часте втручання Росії у внутрішні справи України та перманентні «економічні війни»: в тому числі «газовий конфлікт» 2005 – 2006 рр., «сирна війна» 2012 р., «шоколадна війна» 2013 р. У серпні 2013 р. Росія почала проти України безпричинну торговельну експортну блокаду з метою змусити державну владу України відмовитись від підписання договору про асоціацію з ЄС. У березні 2014 р. у ВР зареєстровано законопроект про розрив дипломатичних відносин з Росією. Росія визначається як країна агресор по відношенню до України. 20 травня 2015 р. А. Яценюк заявив, що уряд вирішив припинити військово-технічну співпрацю з РФ.

Українсько-білоруські відносини засновуються на більш, ніж 90 договорах і угодах різного рівня. Українсько-білоруські відносини – це процес взаємного інвестування, а також жваві контакти у прикордонних районах.

Молдова: правове поле українсько-молдовських стосунків становлять майже 50 угод та протоколів. Досить складними залишаються питання про суміжні кордони.

У червні 1996 р. укладено повномасштабний Договір про дружбу та співробітництво між Україною та республікою Киргизстан.

З 2004 р. пошвавилися взаємовідносини з Грузією.

Західний напрям зовнішньої політики в останні роки стає пріоритетним.

У листопаді 1994 р. Україна приєдналася до Договору про непоширення ядерної зброї. У 1996 р. Україна остаточно стала без'ядерною державою – вивезла й знищила третій за величиною ядерний потенціал світу.

У 1995 р. Україна вступила до Ради Європи.

9 липня 1997 р. в Мадриді була підписана Хартія про партнерство між Україною та НАТО.

В 2000 – 2011 рр. у миротворчих контингентах ООН взяли участь 16 тис. українських військовослужбовців в Лівані, Ліберії, Сьєра – Ліоне, Косово, Боснії і Герцеговині, Хорватії, Іраку.

Українська діаспора

За межами України живуть понад 18 млн. українців, майже третина українського етносу. Діаспора становить інтегральну частину країни поселення, внаслідок чого її члени зазвичай є громадянами цієї країни, не мають наміру повертатися на історичну батьківщину, але прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність.

Східна діаспора

Наприкінці XVII – на початку XIX ст. утворюється «Малиновий клин» – території компактного проживання українців на Кубані внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім – українських селян. У часи Російської імперії й СРСР українське населення краю було схильне до значної русифікації.

Друга половина XIX ст. – масове переселення українців на Далекий Схід, у Сибір, Казахстан і Киргизію, виникнення «Зеленого клину» («Зеленої України») на півдні Далекого Сходу в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану – регіону компактного проживання українців. У період існування СРСР населення краю зазнало масової русифікації.

У 20 – 30-ті рр. XX ст. відбувається насильницьке переселення уявних і дійсних противників радянської влади у віддалені райони СРСР.

На початку Великої Вітчизняної війни внаслідок евакуації у східні райони СРСР були перебазовані разом з робітниками й інженерно-технічними працівниками сотні промислових і сільськогосподарських підприємств.

У другій половині 40-х – на початку 50-х рр., у зв'язку з нав'язуванням Західній Україні радянської моделі суспільного розвитку й опором західних українців комуністичній репресивній машині, відбувається депортація вояків ОУН, УПА, членів їх сімей, громадян, які підозрювалися у зв'язках з ними.

У наступні десятиріччя міграція у межах СРСР носила в основному «трудовий» характер: українці їхали освоювати цілині землі Казахстану, північні й східні райони Російської Федерації.

Внаслідок вказаних чинників українська діаспора у колишньому СРСР була однією з найчисленніших. Після проголошення незалежності України у східній діаспорі активізувався національно-культурний рух. У січні 1992 р. в Києві відбувся перший Конгрес українців східної діаспори. Зв'язок української діаспори з історичною батьківщиною здійснюється через товариство «Україна», різні державні установи, громадські й культурні організації.

На території колишнього СРСР діють майже 120 українських товариств. Найбільш популярні – «Дружба», «Славутич» у Воркуті, Товариство ім. Т.Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, функціонують недільні школи, видаються газети. Загалом українці східної діаспори відрізняються слабкою згуртованістю й організованістю.

Західна діаспора

XIX – XX ст. – формування західної української діаспори відбулось внаслідок масової еміграції з Галичини і Закарпаття у США, Канаду, Бразилію.

1919 – кінець 30-х рр. – початок другої хвилі еміграції з України. До соціально-економічних мотивів еміграції додаються політичні. Вигнанцями стали воїни, чиновники, національна інтелігенція, учасники національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. Потоки української еміграції прямують у Європу, Південну Африку, Аргентину. Головними центрами української еміграції стають європейські столиці – Варшава, Відень, Берлін, Прага, Париж, Белград, Софія тощо.

У роки другої світової війни на територію Німеччини й Австрії було вивезено більше 2 млн. українців, яких нацисти примусили працювати на себе. З них більше 200 тис. не повернулися в Україну.

В наш час у США проживає 2 млн. українців, у Канаді – 1 млн., в Австралії – 35 тис., у Бразилії – 400 тис., в Аргентині – 250 тис., у Польщі –

350 тис., у Румунії – 300 тис., у Словаччині – 40 тис., у Чехії – 15 тис., у Франції – 40 тис., у Великобританії – 30 тис., у країнах колишньої Югославії – 60 тис.

Головна функція українських громад західної діаспори – захист українських національних інтересів і традицій. У США і Канаді забезпечується повнокровне життя українців. Вони мають свої школи, наукові й культурницькі установи, приділяється велика увага вивченню української мови, історії, культури України.

При Гарвардському університеті (США) діє Український науковий інститут. Видатним центром досліджень україністики у світі став Канадський інститут українських досліджень у місті Едмоні. Українська мова офіційно визначена для вивчення у Паризькому університеті східних мов і цивілізацій. У Марселі діє Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка.

З проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежності Україна стала центром згуртування українців усього світу. Кабінет Міністрів затвердив державну програму «Українська діаспора на період до 2020 р.». Реалізуючи Програму, державні органи влади уклали 15 міжнародних і міжвідомчих угод з країнами проживання українців. Вони передбачають взаємні зобов'язання сторін щодо забезпечення прав і сприяння духовно-культурному розвитку українців у цих країнах, як і відповідних національним меншин в Україні.

Розвиток освіти та науки

В сучасних умовах основні принципи державної культурної політики спрямовані на відродження і розвиток культури української нації та національних меншин, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, забезпечення свободи творчості кожного громадянина.

Могутнім чинником соціальної функції культури, яка допомагає розкрити інтелектуальний потенціал українського народу є система освіти. Першим кроком на шляху її реформування стали національна програма «Освіта України в ХХІ ст.» і Закон України «Про освіту». Основним гаслом цих документів є демократизація та гуманітаризація освіти, приведення її у відповідність до вимог сучасного інформаційного суспільства.

У 1999 р. вийшов Закон «Про загальну середню освіту», який окреслив основні засади функціонування та розвитку системи загальної середньої освіти. Велика увага приділяється вивченню національної історії, культури, традицій, розширюється сфера вживання української мови.

Базовою ланкою української освітньої системи є загальноосвітні навчальні заклади: школи, ліцеї, гімназії, колегіуми. З'явилися нові навчально-виховні комплекси – дитячі садки-школи, школи-університети тощо. Середня загальноосвітня школа має три рівні: початкова (1-4 класи), основна (5-9 класи), старша (10-12 класи). Впроваджена 12-бальна шкала оцінювання знань. Більшість шкіл забезпечує вибірково-обов'язкові предмети та курси за вибором учнів (школи з математичним, біологічним, гуманітарним, мовним уклоном). Випускники шкіл мають можливість отримати вищу освіту не тільки на Батьківщині, а й в найкращих вузах світу.

З'явилися і приватні школи, які почали активно виникати в 1991 році саме як альтернатива масовій школі. На першому етапі це були вальдорфські школи, школи Монтесорі та інші. Однак, у 2000 році з невідомих причин приватні школи перестали фінансуватися з боку держави і кількість їх значно зменшилась. На сьогодні в більшості обласних центрів України не залишилося жодної приватної школи, не кажучи про районні центри чи невеликі містечка. З понад 20 тисяч шкіл по Україні, приватних трохи більше сотні, що складає 0,01% від загальної кількості загальноосвітніх закладів освіти.

Наступним рівнем навчання є професійно-технічні заклади, які забезпечують як повну середню освіту, так і придбання робочої професії.

Реформування системи вищої освіти пов'язано із практичним залученням до т.зв. Болонського процесу, сутність якого ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування. Українським студентам дозволено не підтверджувати додатково свої дипломи за кордоном. Запровадження основних положень Болонського процесу передбачає врахування національних підходів до організації навчання, змісту освіти, традицій у підготовці майбутніх фахівців з вищою освітою.

Суттєвим перспективним явищем вищої освіти є впровадження дистанційного навчання, що дозволяє студенту, знаходячись вдома, отримати освіту в будь-якому закладі земної кулі. «Віртуальне навчання» дає можливість розвивати інтелектуальний потенціал країнам, які в цьому зацікавлені.

Період з 2010-2020 року має стати ключовим у реалізації довготермінових стратегій забезпечення сталого розвитку та удосконалення системи вищої освіти України, визнання її у європейському і світовому просторі.

Істотні зрушення за період незалежності сталися у науковій сфері. Установи Національної академії наук України приймають участь у світових наукових розробках: міжнародних програмах з дослідження космічного

простору, постачання низки конкурентоспроможних на міжнародному ринку товарів, таких як супутник Землі «Січ», літаки «Мрія», «Ан», кораблі і найпотужніші у світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи. Чималу увагу українські вчені приділяють розвиткові таких перспективних галузей, як генна інженерія і біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали і штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства, надтвердих матеріалів та технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині. Істотні зрушення сталися у сфері гуманітарних наук. Видано низку важливих наукових праць, відкрито нові суспільствознавчі інститути – української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з багатьма науковими закладами української діаспори та світу.

Поряд зі значними досягненнями у науковій сфері має місце чимало проблем, серед яких слід зазначити недостатнє фінансування наукових досліджень, що призводить до обмеження доступу до новітньої наукової інформації та зниження ефективності функціонування наукових установ. Негативною тенденцією також є скорочення кількості учених, особливо серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків, програмістів через внутрішній і зовнішній «відплив умів».

Успіх суспільного розвитку сьогодні передбачає продовження структурного системного реформування освіти та збереження науково-технологічного потенціалу країни. Цей процес не може бути швидким, запорука його в радикальних змінах у ставленні до освіти та науки, як окремих людей, так і суспільства загалом.

Особливості літературної та художньої творчості

Конституція України (1996р.) проголосила гарантії і свободи у галузі літератури та мистецтва.

Незважаючи на фінансово-економічні проблеми останнього часу, українська література набула різноманітних стильових форм, значно розширився її діапазон, в небуття пішла ідеологічна цензура. Бурхливого розвитку набула художня публіцистика завдяки творчості *О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, Р. Лубківського, Д. Павличка* та ін. Альтернативно вирішує мистецькі проблеми нове покоління літераторів, серед яких: *Ю. Андрухович, О. Забужко, О. Пахльовська, Є. Пашковський, О. Ульяненко, В. Цибулько* та ін. Видаються

раніше заборонені твори В. Винниченка, Г. Косинки, І. Багряного, М. Куліша, Є. Маланюка, О. Олеся, У. Самчука, В. Стуса та ін.

Літературний процес вийшов за рамки соціалістичного реалізму, внаслідок чого розширюються тематичні та стильові обрії національної літератури. Письменники старшого покоління і молода генерація все більше орієнтуються на західноєвропейський модерн (Ю. Андрухович, В. Неборака, Б. Жолдак, О. Забужко, О. Ульяненко, Є. Пашковський тощо).

Мистецьке життя за роки незалежності оновлюється внаслідок утвердження плюралізму. Зокрема, в музиці все частіше лунали твори різних жанрів і стилів, дзвінко зазвучала українська пісня. Далеко за межами України стали відомі імена вітчизняних оперних співаків *В. Гришка, А. Кочерги, В. Лук'янець, В. Степової* та ін., чії голоси звучать на сценах Метрополітен опера, Віденської та Женевської опер.

В галузі української естради відомими стали імена *О. Білозір, В. Зінкевича, А. Кудлай, Ані Лорак, Т. Петрененка, О. Пономарьова, Т. Повалій, І. Поповича, І. Білик, С. Ротару, Руслани, В. Павлика, гуртів «ВВ», «Океан Ельзи», «Пікардійська терція»* тощо.

На жаль, в останнє десятиліття від засилля американських фільмів потерпає український кінематограф. Пропаганда жорстокості та насильства, еротичних сцен та низькопробних фільмів західного виробництва негативно впливає на психіку людей, деформує їх свідомість та шкалу моральних цінностей, сприяє розвитку агресивності в суспільстві.

Проте і в таких умовах яскравим явищем стали вітчизняні кінокартини, які схвально зустріли глядачі. Серед них – новий для українського телебачення жанр – телесеріал: «Роксолана» (реж. *Б. Небієрідзе*), «Острів любові» (реж. *О. Бійма*), «Чорна рада» (реж. *М. Засєєв-Руденко*), «Молитва за гетьмана Мазепу» (реж. *Ю. Ілленко*) та ін. Протягом останнього десятиліття в український кінематограф прийшло нове покоління кіномитців. Так, історичну тематику успішно продовжує режисер *Олесь Янчук* («Голод-33», «Нескорений», «Залізна сотня»). Ці фільми правдиво розповідають про життя та бойовий шлях командирів і воїнів Української повстанської армії.

Події «помаранчевої революції» висвітлюються у кількох кінострічках, зокрема: «Помаранчеве небо» (реж. *О. Кірієнко*), «Прорвемось!» (реж. *І. Кравчишин*), «Оранжлав» (реж. *Алан Бадоев*). Варто згадати і українську режисерку та сценаристку *Оксану Байрак*, яка створила більше 18-ти кінофільмів, останні з яких «Чоловіча інтуїція», «Кардіограма любові»,

«Це я», що стали популярними через підняття актуальної життєвої проблематики.

Отже, кіномистецтво, як засіб наймогутнішого впливу на свідомість людини, повинно виховувати любов до України та культивувати національну самовідданість.

Театральне мистецтво сучасної України – явище різнопланове. Водночас існують національний театр та театри інших народів України, відбуваються театральні фестивалі та конкурси («Мистецьке Березілля», «Київ травневий», «Золотий Лев», «Обереги», «Золотий Телесик», «Різдвяна містерія» тощо). Поряд з академічними працюють муніципальні та приватні театри. Нині в Україні діє понад 130 професійних театрів, серед яких національні, драматичні, музично-драматичні театри, театри драми і комедії, юного глядача, ляльок та театри-студії.

З розвитком сучасного театального мистецтва пов'язані новаторські пошуки режисерів *Р. Віктюка, І. Бориса, С. Донченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсеева, Б. Шарварка* та ін. Серед акторів виділяються такі майстри, як: *А. Роговцева, Б. Ступка, сестри Сумські, А. Хостікев, Б. Бенюк, Л. Задніпровський* та ін.

Українське образотворче мистецтво останніми роками збагатилося великою кількістю індивідуальних стилів, серед яких: сакральний живопис біблійні та міфологічні сюжети, історична тематика, реалістичні та постмодерністичні орієнтації. Прихильники живопису зацікавлені картинами *А. Антонюка* («На Голгофу»), *В. Зарецького* («Чорний струмок»), *І. Марчука* (цикл картин «Шевченкіана») та ін. Широке визнання здобула творчість одного із засновників нового напрямку в монументальному живописі («національна колористична школа») *Г. Синиці*. Сучасні українські художники створюють власні творчі спрямування: асоціативний символізм (*А.Анд*), «Paradise art» – райське мистецтво (*Є.Лещенко*), символічні образи – у творах *Ю. Чаришнікова*. Але, разом з тим на народних джерелах засновується живопис *А. Антонюка, Л. Жоголя, М. Тиліченка, П. Цвілика, І.Гончара* та ін.

Велику роль у розповсюдженні сучасного національного образотворчого мистецтва відіграють недержавні творчі об'єднання художників, численні муніципальні та приватні галереї («Пінчук Арт Центр» у Києві, муніципальна галерея та галерея «АВЕК» у Харкові та ін.).

Українські художники творчо підходять до поєднання національного та інтернаціонального, одвічно значущих традицій та новацій.

Таким чином, характерними рисами культури сучасної України є збереження традицій та осмислення значущості художньої спадщини, переосмислення власної історії та утвердження національної неповторності. Але, при цьому, все помітніше стає потяг до експерименталізму, оновленню мови мистецтва, його тематики, жанрів та образів.

На жаль, за відсутності належного державного фінансування, матеріальні питання у сфері культури вирішують благодійні фонди, культурні товариства, об'єднання митців, меценати. Але це не може замінити повноцінного державного фінансування. Існує ще одна проблема – переповнення культурного простору зразками зарубіжної масової культури (кінематографічна продукція, музика, телебачення, літературні твори тощо). А вони – далеко не найкращі твори масової культури, які витісняють національну культуру з активного вжитку, особливо в молодіжному середовищі.

Запитання до самоперевірки

1. Розкрийте суть поняття «державотворення».
2. Визначте основні етапи економічного розвитку незалежної України.
3. Поясніть значення термінів «Євро Майдан», «Помаранчева революція», «небесна сотня», «сепаратизм».
4. Визначте в хронологічній послідовності Президентів України.
5. З якими труднощами зіткнулась економіка країни в 90- ті роки?
6. Назвіть основні вектори зовнішньої політики України.
7. Охарактеризуйте динамку відносин між Україною і Росією.
8. Які програми та закони України стали на шляху реформування освіти?
9. Чому приватні школи не стали на сучасному етапі альтернативою масовій школі?
10. В чому полягає сутність Болонського процесу, до якого залучилась українська система вищої освіти?
11. Які пріоритети має дистанційне навчання?
12. Назвіть перспективні галузі, яким українські вчені приділяють чималу увагу.
13. Чи існують проблеми в науковій сфері? З чим вони пов'язані?
14. Перелічіть стильові форми та напрямки в українській сучасній літературі.
15. Назвіть імена вітчизняних оперних та естрадних виконавців.
16. Які кінофільми розвивали історичну тематику минулого а сучасності?

17. Скільки в Україні діє професійних театрів?
18. Якими стилями збагатилось останнім часом українське образотворче мистецтво?
19. Назвіть установи, що сприяють розповсюдженню сучасного національного мистецтва.
20. Які риси є характерними для сучасної культури України?

Тематика повідомлень

1. Основні чинники аграрної реформи в Україні.
2. Особливість демографічної ситуації в Україні.
3. Етапи та особливості співробітництва ЄС з Україною.
4. Головні чинники церковного розколу в Україні.
5. Створення «Співдружності незалежних держав: історія та сучасність».
6. Найважливіші законодавчі акти незалежної України на шляху до появи нової національної валюти.
7. Гарант захисту державної незалежності – збройні сили України.
8. Багатопартійність політичної системи України.
9. Сутність урядової програми «Назустріч людям».
10. Міжнародне визнання незалежної України.
11. Культура українська та культура України (національні культури на теренах сучасної України).
12. Українські культурні осередки за межами України. Дні української культури в різних державах світу.
13. Українці – олімпійські чемпіони.
14. Провідні діячі літератури та мистецтва сучасної України.
15. «Великий льох» Т.Шевченка та «Велесова книга»: семантичні та ідеологічні паралелі.
16. Меценатська діяльність як ментальний вимір української моральної культури.
17. Родом з України: Серж Лифар, Ігор Стравінський, Ілля Рєпін, Володимир Горовіц, Петро Тодоровський, Сергій Бондарчу

ЛЕКЦІЯ №9

Історія та культура Слобожанщини

Мета лекції: надати студентам історичну довідку про заселення майбутніх слобідських земель різноманітними племенами, визначити історичне значення засвоєння Дикого поля для становлення суспільного життя краю; ознайомити з особливостями культурного життя та народними традиціями Слобожанщини.

Ключові поняття і терміни: Слобожанщина, Дике поле, археологічні культури, уходи, слобода, полковий устрій, міста-фортеці, слобожанські літературні організації, курбасівські традиції, театри-студії, Спілка композиторів, слобожанські культурно-побутові традиції.

План

1. Етапи заселення та освоєння майбутніх слобідських земель.
2. Розвиток духовного життя Слобожанщині (освіта, література, мистецтво).
3. Свята, обряди та звичаї слобожан.

Етапи заселення та освоєння майбутніх слобідських земель

Самобутній край України – Слобожанщина – це національно-структурне та соціально-економічне поєднання певних українських та російських земель, що утворилося на роздоріжжі дикого степу між кордонами трьох держав – Московської, Речі Посполитої та Кримського ханства. До історичної області Слобідської України входила територія сучасних тепер *Харківської*, частково *Сумської*, *Донецької* і *Луганської* областей України, а також – *Воронезької*, *Белгородської* та *Курської* областей Російської Федерації.

Історичний розвиток краю датується початком льодового періоду. Незважаючи на негативні зміни клімату, майбутні слобідські землі заселялися активніше, ніж в попередні часи. Нові групи давніх людей приходили сюди з ареалів Кавказького перешийка та частково з центральної та західної Європи.

Сліди їх проживання зафіксовано археологами в селі Щурівка і Синиччине, що в Харківській області.

Суворі умови життя сприяли вдосконаленню знарядь праці, виробничих та побутових навичок. Місцеве населення перейшло від привласнюючих форм господарства до відтворюючих: землеробства та скотарства. Виникає техніка шліфовки та свердління каменю, з'являється виліплений глиняний посуд, ручне ткацтво.

В післяльодові тисячоліття територія сучасної Харківської та суміжних областей виявилась на перехресті двох великих переселенських напрямків:

1) з Причерномор'я та Північного Кавказу через неї рухались численні племена індоєвропейців;

2) з Сибіру на захід йшли угро-фінські племена.

В таких умовах етнічний склад населення слобідських земель швидко змінювався і стабілізувався тільки у середині IV тис. до н.е. В цей період тут проживали племена, які відносились до різних етнічних спільнот і були представниками різноманітних архаїчних культур.

Початок нашого літочислення характеризується досить високим рівнем матеріальної культури, про що яскраво розповідають рештки кераміки і домашнього посуду, знайдені в багатьох місцях регіону. Ці ж керамічні вироби, а особливо римські монети, свідчать про широкі торговельні зв'язки місцевих людей з Причорномор'ям, а також із Середземномор'ям і західноєвропейськими народами.

Протягом багатьох тисячоліть численні слов'янські племена поступово освоюють землі майбутньої Слобожанщини і стають носіями різнобарвних культур, серед яких слід визначити такі, як: *дніпро-донецька*, культура *ямково-гребінцевої кераміки*, *середньостогівська*, *катакомбна*, *ямна*, *зрубна*, *бондарихінська*, *салтівська* та інші.

Наступний період існування майбутніх слобідських земель пов'язаний із утворенням давньоруської держави – Київська Русь, яка прийняла території регіону до свого складу. Це сприяло подальшому розвитку на майбутній Слобідській Україні землеробства, ремесел, матеріальної та духовної культури.

Історія свідчить про політичне об'єднання, яке існувало на великій території по Сіверському Дінцю, Дону, Кубані та Приазов'я. Центральною частиною його стали слобідські землі, які отримали назву *«Половецька земля»* (к. XI – поч. XII ст.). В районі сучасного Харкова знаходилась столиця держави – місто Шарукань. Правлячою була династія Шарукана, внук якого Кончак

відомий, як найбільш енергійний об'єднувач окремих територій навколо Сіверського Дінця.

Але постійні напади печеніг та половців спустошували південно-руські землі і змушували місцеве населення поступово відсунутися з півдня на північ. Події цих часів оспівані в «Слові о полку Ігоревім» – літописі, який став вершиною літературного мистецтва.

В XIII ст. із створенням монгольської держави *Золота Орда* територія Слобожанщини стала її складовою частиною. Після жорстокої навали і масового знищення вся місцевість разом із суміжними степовими просторами залишилася на довгий час незаселеним краєм і уявляла собою *Дике поле*, що перетворилося у пасовиська для табунів коней та іншої худоби.

На цьому завершується *перший етап* заселення майбутніх слобідських земель в історії краю. Це був самий довготривалий період в житті стародавніх племен і продовжувався до середини XIII ст.

Другим етапом заселення та освоєння території Слобожанщини вважається процес заселення Дикого поля і датується він II пол. – поч. XVIII ст. Це – довгий, суперечливий, неоднозначний процес, який пов'язаний з подальшою агресивною політикою Кримського ханства і султанської Туреччини. Вона виявилася руйнівною для місцевого населення, яке було змушено відірватися від своїх осель і рухатися на південь, в бік так званих *уходів* й залишатися там на постійне житло.

Дике поле було місцем, куди люди втікали, перш за все, від панів. Отримуючи землю та постійну платню на умовах військової служби, українські емігранти давали згоду охороняти південний кордон Московської держави. Так, незважаючи на унітарну систему Росії, Московський уряд надавав українським козакам і селянам внутрішню автономію. Вони самі влаштовували своє життя, перетворюючи Дике поле на господарський край. Історія свідчить про заснування кількох *слобод*, тобто поселень на вільних «слободних» землях, серед яких були *Суми, Лебедин, Харків, Охтирка*.

Нова хвиля переселенців – козаків і селян – пов'язана з поразкою народної армії під Берестечком у 1651 році. Страх перед загрозою повернення польсько-шляхетського панування привів до того, що тисячі козаків і селян з родинами посунули в бік Дикого поля. Масове заселення території дало змогу відновити *полковий устрій*. У складі російської держави, Слобідська Україна користувалась самоврядуванням у вигляді своїх 5-полків: *Острозького, Сумського, Охтирського, Харківського, Ізюмського*.

Прогресивний процес заселення та засвоєння Дикого поля не був безхмарний. З часом на Слобожанщині з'явилася значна земельна власність, яка посіяла зерна майбутніх соціальних суперечностей.

Пригноблення, насунання кріпацтва, утиски з боку козацької старшини, царських воєвод, панів – все це сприяло тому, що в 1668 році на Лівобережній Україні розпочалося масове селянське повстання. Воно швидко перекинулося на Слобожанщину і охопило всю територію краю. На масштаби, цілеспрямованість та форми козацько-селянських виступів на Лівобережжі та Слобожанщині мало вплив повстання на Дону під керівництвом Степана Разіна. За його наказом декілька загонів виступило на Слобідську Україну. Основну силу селянського руху складала козацько-селянські пригнобленні маси, а також робітники торських соляних заводів. Селянські повстання на Слобожанщині були придушені.

Історичне значення процесу заселення і освоєння Дикого поля полягає в тому, що українські козаки і селяни, за висновками М.С.Грушевського, відкривають перед нами *«образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю і стихійною силою нового походу українського народу на схід»*. Українській народ сподівався утворити царство свободи, вільне від панського гноблення. Інша справа, що в умовах кріпацької Росії створювати нову Україну на Слобожанщині було важко, а після реформи Катерини II (1764 р.), котра скасувала старий козацький устрій, стало зовсім неможливо.

Отже, з географічного погляду Слобожанщина – один з регіонів України, що утворився на роздоріжжі Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства, з етнографічного – досить велика цілісність з українським населенням, а з погляду історичного – це регіон давньої слов'янської колонізації.

Розвиток духовного життя Слобожанщини

Поряд з культурою матеріальною, усіма господарськими галузями Слобідської України, розвивалася і духовна культура. Українські переселенці, так само як і решта, їдучи на нові землі, несли з собою традиції стародавньої культури. Незважаючи на тривалий воєнний стан та значні витрати на збройний захист від постійних нападів турецько-татарських загарбників, культурний розвиток Слобожанщини не припинявся.

Освіта. Становлення освіти в Слобідській Україні відноситься до II пол. XVII ст. Разом із заселенням регіону при церквах виникали школи, в яких навчалися діти всіх соціальних станів. Церковні школи, а також мандрівні *дяки-*

вчителі, хоча і давали початкову освіту, але їх роль у поширенні освіти була значною.

Новий етап в освітянському розвитку краю був пов'язаний з діяльністю *Харківського колегіуму*. Заснований у 1721 році у Белгороді, а через п'ять років (1726 р.) перенесений до Харкова під назвою *Слов'яно-греко-латинська школа*. У 1734 р. вона отримала статус колегії і була другим за значенням після Києво-Могилянської академії навчальним та науковим центром в Україні. Харківський колегіум на Слобожанщині вважався першим вищим навчальним закладом.

У 1803 році Міністерство освіти провело систематизацію навчальних закладів. Було затверджено чотири групи шкіл: 1) *парафіяльні* (при церквах), де навчалися протягом одного року нижчі прошарки населення; 2) *повітові* – дворічні училища для дітей купців та міщан; 3) *губернські* (*гімназії, ліцеї*) – для дворянських дітей, 4) *університети* – вищий ступінь освіти.

На розвиток слобожанської освіти вплинули земельні, поліцейські, земські, судові, фінансові та інші реформи 60-70-х років ХІХ ст. Зростає кількість шкіл, збільшується їх різноманітність. У 1862 р. видатний педагог *Христина Алчевська* відкриває першу *недільну жіночу гімназію* в Харкові, в якій навчання відбувається безкоштовно. В регіоні починають діяти *професійні школи, ремісничі училища, класи ручної праці, всілякі курси* (бухгалтерські, стенографічні, електротехнічні тощо).

Система вищої освіти представлена першим на Слобожанщині університетом, урочисте відкриття якого відбулося в 1805 році за сприянням вченого *В. Н. Каразіна*. Серед викладачів слід відзначити першого ректора науковця *І. Рижського*, письменника *П. Гулака-Артемовського*, дослідника-історика *Д. І. Багалія*, астронома *М. Барабашова*, мовознавця *О. Потебню*, мікробіолога *І. Мечникова*, фізика *Л. Ландау* та ін.

У 1811 році при Харківському університеті з метою підготовки вчителів був відкритий *педагогічний інститут*, у 1813 р. – *Ветеринарний інститут*, у 1885 р. – перший вищий технічний заклад України – *Технологічний інститут*.

Наступний етап в розвитку освіти на Слобожанщині пов'язаний з перетвореннями, які відбулися після революції 1917 року, громадської війни та іноземної інтервенції. На всіх сферах духовного життя (в т.ч. й на освіті) позначилися епідемії, голод, руйнації. Значна кількість науковців опинилася за кордоном. В ті часи по всій Україні активно почала здійснюватися *політика українізації*, яка особливо позитивно вплинула на освітянську справу. На Слобожанщині товариство «*Геть, неписьменність!*» очолював голова ЦВК

Г. Петровський. По всьому регіону відкривалися школи ліквідації неграмотності, які скоротили за короткий строк кількість неписьменного дорослого населення майже наполовину.

Наприкінці 20-х років в Україні встановлюється єдина для всіх регіонів структура загальноосвітньої трудової школи: *початкова* (I-IV класи), *неповна середня* (I-VII класи), *середня* (I-X класи). Виникають нові заклади професійної освіти: *ФЗУ* (школи фабрично-заводського учнівства) та *ПТУ* (професійно-технічні училища). Вводяться нові правила прийому до вузів: віддається перевага робітничо-селянській молоді, відмінюються вступні іспити, плата за навчання, встановлюється стипендія для вихідців з пролетарських прошарків суспільства, створюються робфаки для підготовки до вступу молоді, яка не має середньої освіти.

У роки встановлення радянської влади на Україні від перебудови освіти постраждали класичні університети. У 1921 році вони були повністю розформовані, як застарілі форми навчальних установ, і на їх базі були створені Інститути народної освіти (ІНО). Ця доля торкнулася і Харківського університету. Але в умовах соціалістичного будівництва все гостріше відчувалась потреба в університетах, які б готували висококваліфікованих фахівців, і у 1933 році на підставі постанови Ради Народних Комісарів діяльність Київського, Харківського, Одеського і Дніпропетровського державних університетів була відновлена. Напередодні Великої Вітчизняної війни Харків перетворився на значний науковий та освітній центр: кількість вузів досягла 36, а науково-дослідницьких інститутів – 46. Однак, успіхи у розвитку науки та освіти гальмувались адміністративними методами керівництва, масовими репресіями та загальною обстановкою культу особистості. Після визволення Слобожанщини від фашистів, почалося відновлення та вдосконалення мережі навчальних закладів. В системі народної освіти в повоєнні роки замість семирічної освіти введена восьмирічна. Відносно швидко на Слобожанщині була відновлена і вища освіта. Одна з причин – збереження наукових шкіл, традицій, що були накопичені століттями. В 50-ті роки у Харкові працювало разом із заочними 38 вищих навчальних закладів (для порівняння: у Києві – 18 вузів, в Одесі – 16, у Львові – 12). Сучасний етап розвитку вищої школи неоднозначний і непростий. Це пояснюється недостатнім фінансуванням системи вищої освіти. Слобідський регіон з цієї точки зору виявився найбільш уразливим, бо концентрація вузів надзвичайно висока.

Слобідський край багатий на науково-дослідні установи. Ще в 50-ті роки діяло 93 науково-дослідних інститути. В різних наукових галузях працювало багато видатних учених: математик *О. Погорелов*, фізики *Б. Веркін* та *І. Ліфшиц*, фізіолог *В. Нікітін*, астроном *М. Барабашов* та інші відомих науковців. Наука, як і освіта, на сучасному етапі переживає не найкращі часи. Але саме наука сьогодні є основою розвитку і виробництва, а також основою збереження і використання наукового потенціалу.

Література та мистецтво. На території Слобідської України ще з початку її заселення мала місце спроба створення літературних, музичних та театральних колективів. В середині XVIII ст. відомий архітектор Слобожанщини *А. Палідін* організував перший у краї *літературний гурток* з місцевих освічених людей.

Позитивним явищем у культурному житті краю стала творчість *Семена Климовського-Климова* (I чверть XVIII ст.), який у своїх творах пропагував ідеали справедливості і людської гідності, відбивав інтереси широких мас місцевого козацтва. Серед найпопулярніших творів автора – пісні «Їхав козак за Дунай» та «Не хочу я нікого, тільки тебе одного».

У духовне життя Слобідської України значний внесок зробив видатний український філософ і письменник *Г. С. Сковорода*. Майже тридцять останніх років свого життя поет безперервно мандрував по Україні та Росії, а більшу частину він перебував на Слобожанщині. *Г. С. Сковорода* був надзвичайно обдарованим українським філософом і поетом XVIII ст. Він написав кілька філософських трактатів, багато віршів, пісень, байок. За своїми політичними поглядами *Г. С. Сковорода* належав до демократів-просвітителів. У своїй літературній творчості він викривав і таврував соціальну несправедливість, вимагав освіти для широких народних мас.

Одне з почесних місць серед літераторів займав *П. Гулак-Артемівський*, який першим у новій українській літературі утвердив високохудожні зразки просвітницької реалістичної байки. Велику роль у розвитку *української драматургії і прози* відіграв *Г. Ф. Квітка-Основ'яненко*. Одним із перших у вітчизняній естетиці він виступив з пропагандою «народної» теми. На Слобожанщині, зокрема в Харкові, розпочали свою діяльність письменники-романтики – *І. І. Срезневський*, *А. П. Метлинський* і майбутній учасник Кирило-Мефодіївського товариства історик та письменник *М. Костомаров*.

Після Жовтневої революції і громадянської війни, столицею радянської України стає Харків, і центр українського літературного життя переміщується до Слобожанщини. У 20-ті роки тут працювало багато талановитих

українських поетів: *П. Тичина, В. Сосюра, М. Хвильовий, А. Головко, О. Вишня, О. Довженко* та інші. Також на ці роки припадає утворення численних літературних організацій. Осібно на Слобожанщині працюють «*Авангард*», «*Нова генерація*», «*Молодняк*», «*Західна Україна*» та інші. Кожна з них мала свій друкований орган, який формувався згідно з художньо-естетичними і політичними уподобаннями.

У 1934 році відбувся Всесоюзний з'їзд радянських письменників. Йому передувало проведення з'їзду радянських письменників України, який розпочав свою роботу в Харкові. Таким чином, створенням єдиної *Спілки письменників* завершується важливіший етап розвитку радянської літератури. Цей період отримав назву «*харківський*» та визнається найпліднішим і найцікавішим в радянський період.

У роки Другої світової війни письменники Слобожанщини поділяли долю свого народу. Багато з них пішли на фронт і загинули в боях з фашизмом, серед них 14 літераторів-харків'ян. Багато письменників працювали у газетах («*Комуніст*», «*Радянська Україна*», «*Дніпро*»). Після війни повертаються до Харкова і плідно працюють *В. Мисик, І. Муратов, І. Багмут, І. Вирган, В. Боровий, В. Бондар*.

У 70-х роках розгортається фронтальна війна проти будь-яких відхилень від канонів соцреалізму. Першим у цій серії заходів був розширений пленум правління Спілки письменників України на тему «*Людина праці у сучасній українській літературі*», що відбувся у 1970 року в Харкові. Формується цікаве поетичне коло, серед його представників – *А. Перерва, Л. Тома, В. Бойко, О. Ковальова, В. Верховець, І. Мироненко, С. Сапеляк*. Широкого розголосу набуває реабілітована у 1987 році творчість *Бориса Чичибабіна*.

У перші роки незалежності значно зросла кількість видавництв, що спеціалізуються саме на художній літературі; поживляються чисельні акції, фестивалі, творчі вечори. Харківська організація Національної спілки письменників України вважається однією із потужніших в країні.

Музичне мистецтво. Історія музичного мистецтва на Слобожанщині – явище досить самобутнє. Відомо, що в Дикому полі на території сучасної Слобожанщини у XVII ст. були засновані військові гарнізони, заселені російськими служилими людьми, котрі приносили з собою на нову землю свої звичаї та культуру. Тут знаходили собі притулок козаки і втікачі-скоморохи. Разом із мандрівними акторами з'явилась і російська триструнна домбра, яку українці прозвали *кобзою*. На Слобожанщині, як усюди на Україні, найкращі *думи і пісні* були у кобзарів.

В історію нового типу хорового концерту, церковних і світських хорів увійшли вихідці із гетьманської держави Глухова композитори *М. Березовський* і *Д. Бортнянський*.

Велику роль у популяризації музичного мистецтва мало утворення при Харківському університеті музичних класів. Їх керівнику *І.М.Вітовському* вдалося об'єднати навколо себе всіх прихильників музичного мистецтва Харківщини і прилеглих до неї губерній. Саме він в 1806 році відкрив у Харкові *нотодрукарню*, а згодом першу *музичну крамницю*, організував *фортепіанну фабрику*. За його ініціативою в Харкові регулярно відбувалися симфонічні концерти.

Розвиток музичного мистецтва Слобожанщини у II половині XIX ст. пов'язаний з ім'ям видатного музичного та громадського діяча, диригента *І. Слатіна*. Сформовані їм музичні класи у 1883 році були перетворені на музичне училище, директором якого він став.

Поширення мистецтва на Слобожанщині повною мірою зобов'язане *меценатам*. Наприклад, син відомого князя М. Голіцина *Юрій Голіцин* створив хор, з яким мав успіх не тільки у ріднім краї, а навіть у Лондоні та інших європейських столицях.

Високоерудованим дослідником, теоретиком і практиком української музики XX ст. був харків'янин *Г. М. Хоткевич*. Він вважався одним із перших і кращих *солістів-бандуристів*, талановитим дослідником традиційного *кобзарського мистецтва*. Його монографія «*Музичні інструменти українського народу*» визнана класичним дослідженням в історії слов'янського і європейського інструментознавства.

Помітне місце в музичній культурі Слобожанщини займає творча і громадська діяльність *С. П. Дрімцова* – композитора, фольклориста і хорового диригента.

У 1925 році у Харкові оперою Мусоргського «Сорочинський ярмарок» було відкрито *український театр опери та балету ім. М. Лисенка*, у 1928 році – *філармонія*, у 1929 р. – *театр музичної комедії*. Всі ці установи вели значну музичну та просвітницьку роботу.

Великою повагою на Слобожанщині завжди користувалася *співацька культура*, традиції якої наслідують численні самодіяльні колективи Харківщини і в наші дні. Серед них хорові дитячі колективи: «*Весняні голоси*», «*Скворушка*», «*Аз та Буки*». Інтерес викликає надзвичайний колектив – фольклорний експериментальний дитячий клуб «*Козацьке коло*». Мета цього колективу – відродження мови, поєднання естетичного та духовного

виховання, створення осередків «Козацького кола» у школах Харкова та області.

У 1932 році в Харкові була утворена перша на Україні *Спілка композиторів* на чолі з професором *С.С.Богатирьовим*. Багато творів, написаних талановитими слобожанськими композиторами, увійшли до «золотого фонду» українського професійного мистецтва, стали національною музичною класикою. Серед відомих музичних митців ХХ ст. слід назвати *І. Дунаєвського, М. Тица, Д. Клебанова, В. Барабаша, В. Борисова, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка, В. Губаренка, В. Бібіка, І. Ковача, М. Кармінського* та інших.

Театральне життя. Театральне життя Слобожанщини розпочалося з ІІ пол. ХVІІІ ст., коли в Харкові відкрився перший театр. Його організатором був відставний актор Петербурзького театру – *Іваницький*. Він набрав з харківської молоді трупу, до складу якої увійшли чиновники та учні казенного училища.

Слід зазначити, що харківські театри, головним чином, пропонували глядачам комедії російських письменників та опери російських композиторів.

В популяризації театрального мистецтва провідну роль відіграв актор і один із організаторів театру *Г. Ф. Квітка-Основ'яненко*. У цей час зароджується дружба між Квіткою-Основ'яненко і великим російським актором *М. Щепкіним*, дебют якого відбувся в Харкові.

У 30-ті – 40-і роки ХІХ ст. театральне життя Харкова, як центру Слобожанщини, ще більш пожвавлюється. Створена *Л. Млотковським російсько-українська трупа* продовжувала розвивати кращі реалістичні традиції, гастролуючи не тільки по Слобожанщині, але й по всій Україні. Більшість вистав ставилися російською мовою, але, починаючи з першої вистави «Наталки-Полтавки», на сцені йде розвиток національного професійного театрального мистецтва. З цього погляду значно збагатили репертуар театру п'єси *Г. Ф. Квітки-Основ'яненка* «Шельменко – волосний писар», «Шельменко -денщик», «Сватання на Гончарівці».

Поява Емського указу Олександра ІІ забороняла сценічні вистави українською мовою. Також заборонялось відображати історичні події нашого народу і перекладати п'єси українською мовою. Все це призвело до кризи національного театрального мистецтва.

На початку ХХ ст. Харків стає одним із центрів національного відродження, що вплинуло на спробу заснувати постійний український театр. Але через матеріальні та ідеологічні причини, цей намір не дозволили здійснити. Хоча до повної міри відсутність постійного театру компенсувала діяльність мандрівних українських труп: *П. Саксаганського,*

І Карпенка-Карого, Л. Гайдамаки та Л. Сабініна, творчість яких привертала любов постійного глядача – інтелігенції, дрібних лавочників, ремісників.

Наприкінці 20-х – поч. 30-х років розпочали свою діяльність *Харківський Червонозаводський театр та театр Революції*, театр «Березіль», в якому працювали такі видатні актори, як: *Н. Ужвій, С. Хвиля, С. Романенко* та інші. Керував трупю видатний український режисер *Л. Курбас*, який багато зробив в пошуках нового театрального стилю. Діяльність Л. Курбаса не задовольняла партійно-державне керівництво і в жовтні 1933 р. його було знято з посади керівника театру і призначено *М.М.Крушельницького*. На початку 1934 року театр «Березіль» був перейменований на *Харківський державний український театр ім.Т.Г. Шевченка*.

У 1933 році було відкрито *державний російський театр ім. О. Пушкіна*, а в 1939 році – *Харківський театр ляльок*.

Історія свідчить про те, що разом із Харковом, як провідним театральним осередком Слобідської України, набували розвитку театральні заклади інших міст республіки. Наприклад, *Луганський державний український музично-драматичний театр ім. О. Островського*, який вийшов із Харківського українського театру.

У повоєнні роки діяльність творчих колективів розвивається в умовах постанов партії з питань літератури та мистецтва, в яких було припущено грубе, некомпетентне втручання з боку партії і влади у творчу діяльність, зневажливе ставлення до творчої інтелігенції, обмежено художні можливості митців. Усе це призвело до народження так званої «*теорії безконфліктності*», нівелювання творчих напрямків як в драматургії, так і в сценічному мистецтві.

В умовах незалежності ситуація в театральному мистецтві Слобожанщини змінилося на краще: театри мають право самостійно вирішувати питання вибору репертуару, наповнювати трупи талановитою молоддю тощо.

Цікаво і нетрадиційно продовжує працювати «Березіль» – мала сцена театру української драми ім. Шевченка, реалізуючи найкращі *курбасівські традиції*.

Поруч із славетними театрами Харкова, плідно працюють нові *театр-студії*, які ставлять перед собою гуманні завдання: зберегти та примножити театральні традиції, повернути добру славу місцевій сцені. В такому контексті треба зазначити творче об'єднання «*Нова сцена*», авторські театри «*Театр-19*», «*P.S.*», «*Котелок*», молодіжні театри «*Мадригал*», «*Публіцист*», «*Арабески*», експериментальний *Камерний Єврейський театр*, театр народної

музики України «Обереги». Ці невеликі динамічні колективи стали справжньою візитною карткою нового сучасного мистецтва.

Таким чином, роль театрального мистецтва у духовному житті Слобожанщини була значною, а Харків, як центр регіону, прославився своїм високим рівнем мистецької культури і професійної майстерності, режисури і сценічної драматургії.

Отже, підбиваючи підсумки короткого екскурсу в історію розвитку літератури і мистецтва Слобожанщини, можна визначити, що митці краю своєю діяльністю зробили вагомий і своєрідний внесок у розвиток культурного життя України, сприяли зміцненню творчих зв'язків з усіма народами близького зарубіжжя.

Свята, обряди та звичаї слобожан

Довгий час основна маса переселенців на територію Слобожанщини зберігала традиції своїх етнічних районів, де жили раніше. В подальшому, психологія власне слобожан, їх манери поведінки, трудові звичаї, ставлення до релігії мало чим відрізнялися від українців інших етнографічних районів України.

У духовній культурі слобожан значне місце посідала *релігійна сфера*. Відвідання церкви вважалось обов'язком для кожного селянина.

Важливою складовою частиною життя слобожан було громадське дозвілля – «вулиці», «вечорниці», «досвітки», під час яких діти, молодь та дорослі співали пісні, танцювали, грали в різні ігри. Найбільш веселими і багатолюдними були весняні вулиці.

Пізньої осені, після *Покрови* (14 жовтня), коли на вулиці було вже холодно, молодь збиралася на «вечорниці», на Слобожанщині вони називалися досвітками.

Місцем дозвілля слобожан були також ярмарки та базари. Люди йшли сюди не лише заради купівлі чи продажу, а й для того, щоб подивитися на виступи *мандрівних акторів, фокусників, циркачів, вертеп, послухати шарманщиків* і просто поспілкуватися.

У XIX ст. на Слобожанщині діяв цілий *комплекс календарних та побутових свят і обрядів*. Особливо багато їх припадало на весняно-літній цикл. Слобожани дотримувались *постів* (Пилипівка, Великій піст, Петрівка, Спасівський), а також вірили в різні *повір'я* щодо днів тижня. З понеділка не починали будь-яких важливих справ. Середу мусила поважати жіноча частина

населення, бо «середя – таємна дівчина» доглядає, щоб жінки нічого в цей день не робили: не мили голови, не чесали волосся. В п'ятницю не можна було прясти, прати, золити білизну, трусити сажу, мазати піч. Для Святої П'ятниці, яку на Слобожанщині ототожнювали з образом «Долі», літні господарки готували подарунки – хліб, сіль, ложку, трохи юшки або кашки, і все це клали на стіл, застелений скатертиною. Святим днем вважали неділю (від давньоруського слова – не дьедать). Працювати в цей день було більшим гріхом, ніж в церковні свята. В кінці ХІХ ст. ці повір'я поступово зникають.

На Слобожанщині відзначалися всі найголовніші свята Православної церкви. Особливо багато свят присвячено культу *Богородиці*. Значна частина закріплена за конкретним числом: *Різдво* – 7 січня, *Хрещення* – 19 січня, *Стрітення* – 15 лютого, *Благовіщення* – 7 квітня, *Преображення* – 19 серпня і т. д. Деякі свята церква відзначає за місячним календарем, тобто вони перехідні. Це такі свята, як: *Вхід господній в Єрусалим*, *Великдень*, *Вознесіння* та ін.

Зимовий цикл свят та обрядів розпочинався із *різдвяних свят*. Церква надавала цьому святу виняткового значення і відвела йому в своїх служіннях 12 днів. Напередодні *Різдва*, після завершення Пилипівського поста, слобожани відзначали «багатий святый вечір». Коли сходила перша вечірня зірка, вся сім'я, помолившись, сідала вечеряти. У цей вечір діти носили вечерю (кутю, узвар, пироги) своїм хрещеним батькам, а вони давали дітям різні подарунки. Дорослі хлопці та дівчата ходили колядувати, бажаючи господарям багатства та здоров'я. 13 січня – на *свято Маланки*, вранці діти ходили по хатах «маланкувати», а ввечері більш дорослі хлопці та дівчата ходили «щедрувати», бажаючи господарям здоров'я та багатого врожаю.

Різдвяно-новорічний період завершувався одним з найбільш урочистих свят – *Водохрещя Йордану*, з яким пов'язують хрещення Ісуса Христа – 19 січня

Після Йордану закінчувалися різдвяні свята.

У лютому слобожани відзначали свято *Стрітення* (15 лютого), коли зима з літом зустрічаються. У цей день у церквах ставили свічки і святили воду, яка вважалась такою ж цілющою, як і йорданська. Нею натирали хворі місця у людей, кропили і напували худобу, щоб не хворіла. Стрітенською водою батько кропив сина, який ішов на війну, щоб повернувся додому.

На честь весняного пробудження природи слобожани відзначали свято *Масляної*, яке шанували давні слов'яни. *Масляний тиждень* був часом веселого дозвілля: обряди проводи зими і зустрічі весни супроводжувались веселими іграми, жартами, видовищами.

Після Масляної наступав сорокаденний *Великий Піст*. Припинялись всі розважальні дійства – ігри, танці, пісні тощо. Великдень не мав постійного числа, тому слобожани чекали першої неділі, що наступала після весняного рівнодення і повного місяця. Перший понеділок після Великодня – *поминальний понеділок*. У цей день на кладовище несли паску, яйця, інші страви і обідали прямо на могилах; обов'язково годували старців і роздавали милостиню за упокой душі.

Під час Великого посту відзначали весняне свято – *Вхід в Єрусалим*. У народі його називали *вербною* або *квітною неділею*, в яку освячували у церкві гілочки з верби або лози. Свяченій вербі надавали здатність відганяти усіляку нечесть від людини, тварини тощо.

До весняного циклу народного календаря відноситься одне із величних свят православної церкви *Благовіщення* (7 квітня). У цей день селяни не працювали, вважалось, що птахи гнізда не роблять, а дівчина коси не заплітає.

На 50-й день після Великодня українці відзначали свято *Трійці* (*зелені святки*). В ці дні прикрашали хату і подвір'я клечанням (гілками не фруктових дерев). Зелені святки в народі ще називали *Русальний тиждень*. Слобожани вірили в існування русалок, прагнули їх вшанувати та задобрити. З віруванням в цих істот пов'язано посвячення водою, яке відбувалось у день *П'ятидесятниці*.

Першим літнім і найпоетичнішим святом вважається свято *Івана Купала*. Центральне місце у святі займало ритуальне дерево – *Купайло*, навколо якого відбувались всі обрядові дійства. В чарівну купальську ніч всі зібрані трави вважались цілющими, а знайдена квітка папороті відкривала різні таємниці і скарби.

На жаль, на Слобожанщині купальські свята втратили свою багату і розкішну обрядовість на поч. ХХ ст.

Поряд з розглянутими вище святами, обрядами та звичаями слобожани зберігали давні обряди, пов'язані з головними подіями в житті людини: *народженням, одруженням та смертю*.

Першим ритуальним дійством були *хрестини*. Баба-повитуха передає новороджену дитину її кумові і говорить: «Нате вам новороджену, а нам принесіть молитвенне і хрещене».

Весілля на Слобожанщині здавна звернуло на себе увагу етнографів, драматургів, художників і вчених. Здебільшого весілля грали після Покрови, бо вона є продовженням людського роду та берегинею всього того, що продовжує життя на землі.

На сучасному етапі соціальних відносин весільний обряд відбувається у скороченому вигляді, зберігаючи, однак, основні традиційні дії і атрибути.

Завершують життя людини обряди і звичаї, які пов'язані з сумною подією, а саме зі смертю. Сформувалась складна система *похоронних обрядів*, головною ідеєю яких було шанування померлих та культу предків.

Усі дії, що виконувались при похованні померлого, були спрямовані як на забезпечення успішного переходу «душі» покійного в світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу «духу» мерця. Адже смерть означала відторгнення від тіла не тільки «душі», а й «духу», який міг «повернутися» та вампірити живих.

Після поховання влаштовувались *поминки* з обов'язковим вживанням ритуальних страв. Поминали покійника також через дев'ять днів (*дев'ятини*), сорок (*сороковини*) і через рік (*роковини*).

Отже, в святково-обрядовій сфері спостерігаються переплетіння давньої язичеської обрядовості з християнськими традиціями. Однак, у Слобожан були і свої особливості в святково-обрядовій сфері. Вони викликані наявністю на слобідських землях значної кількості російського населення.

Запитання до самоперевірки

1. Назвіть історичні області Слобожанщини.
2. Носіями яких археологічних культур були слов'янські племена, що заселялися на майбутніх слобідських землях?
3. Яке політичне об'єднання розташовувалось на території Сіверського Дінця напр. XI – поч. XII ст.?
4. Складовою частиною якої держави стала територія Слобожанщини у XIII ст.?
5. Визначте історичні рамки заселення та освоєння слобідського краю.
6. Розтлумачте зміст терміну «слобода».
7. Що Вам відомо про початкову освіту у XVII – XVIII ст.?
8. В чому особливість створеної в Слобідській Україні єдиної системи освіти?
9. Назвіть заклади професійної освіти, які виникали у 20-х роках XX ст.
10. Перелічіть імена видатних вчених, які працювали у різних галузях на Слобожанщині в повоєнні роки.
11. Назвіть імена відомих письменників та поетів, творчість яких вплинула на розвиток літератури Слобожанщини.
12. Які твори слобожанських композиторів Вам відомі?
13. Перелічіть академічні театри та театри-студії Харкова.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
2. Бойко О. Д. Історія України. / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2010. – 688 с.
3. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. Навчально-практичний довідник. /О. В. Гісем, О. О. Мартинюк – Харків: Вид-во Ранок, 2010. – 400 с.
4. Європейська та українська культура в нарисах: Навчальний посібник – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 320 с.
5. Литвин В. М. Історія України: Новітня доба: навч. посіб./ В. М. Литвин, В. Ф. Колесник, А. Г. Слюсаренко та ін.– К.: Академвидав, 2012. – 480 с.

Допоміжна

1. Історія української культури: Навчальний посібник /Міносян А.С., Коршунова І.П. – Х.: ХДУХТ, 2010. – 190 с/
2. Історія української культури. Навчальний посібник /Головко О.В., Коршунова І.П. – Харків: ХДУХТ, 2011. – 52 с.
3. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. /П.-Р. Магочій – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
4. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі /В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД «Школа», 2007. – 592 с.

Перелік методичних вказівок до проведення практичних занять, а також методичних матеріалів до використання в навчальному процесі

1. Історія України. Практикум для абітурієнтів, слухачів підготовчих відділень, студентів усіх спеціальностей і форм навчання. /Міносян А. С., Смирнов В. В., Чорна Н. В., – Харків: ХДУХТ, 2006.
2. Нарис культурного життя Харкова у XVI – XXI ст. Науково-методичні рекомендації до самостійного вивчення дисциплін «Історія України» «Українська та зарубіжна культура», «Українська словесність» для студентів

- заочної форми навчання / Міносян А. С., Коршунова І. П., – Харків: ХДУХТ, 2006.
3. Історія України. Навчальний посібник. /Міносян А. С., Бондар О. В., Нікольченко Ю.-В. М. – Харків: ХДУХТ, 2007– Харків: ХДУХТ, 2011.
4. Історія та культура Слобідської України. Опорний конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання за напрямом підготовки: 6.050201 «Менеджмент організацій», 6.050206 «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» /Міносян А. С., Коршунова І. П., – Харків: ХДУХТ, 2009.
5. Культурно-побутові традиції українського народу. Короткий конспект лекцій для студентів усіх форм навчання з напрямів підготовки 6.030601 «Менеджмент», 140101 «Готельно-ресторанна справа», 6.050502 «Інженерна механіка» / Міносян А. С., Коршунова І. П., – Харків: ХДУХТ, 2014.

**Візуальний супровід до проведення лекційних та практичних
занять з дисципліни «Історія та культура України»**

Відеофільми (DVD-video)

1. Історія України (2009). Документальний фільм. 4 частини. Режисер Валерій Бабич.
2. Країна. Історія українських земель. 13 серій. 2006 р., телеканал «Інтер».
3. Цикл «Невідома Україна». 108 фільмів загально-історичного циклу. 1993 р.
4. Історія гідності: серія програм з історії України на телеканалі «24». 2014 р.
5. Відеотека: тег «Історія». Телеканал «Інтер».
6. Україна: забута історія (Мега). Ведучий Андрій Романіді.
7. «20 кроків до мрії». Перший національний канал. Відеофільми.
8. Історія Слобідського краю. 2 ч.

Альбоми репродукцій

1. Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Традиції та звичаї українців. Серія «Моя Україна». – Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2008.

2. Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Міфи та легенди українців. Серія «Моя Україна». – Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2008.
3. Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Святі місця України. Серія «Моя Україна». – Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2008.
4. Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР. Київ. Мистецтво, 1985.
5. Державний заповідник архітектурно-історичний «Софійський музей». Київ «Мистецтво», 1984.
6. Дивовижна Україна./Авт.-упор.: Т.С.Жабська, Г.С.Тетельман, К.В.Шаповалова. – Х.: Фактор, 2008.
7. Г.К.Лукомський. Старовинні садиби Харківської губернії. – Х.: «Видавництво САГА», 2007.
8. Мирослав Попович. Культура. Ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк., 2009.
9. Сокровища человечества. Памятники истории, культуры и природные заповедники под охраной ЮНЕСКО. Москва, 1997.

Набір листівок

1. Художественные музеи СССР. Феодосийская картинная галерея им. И.Айвазовского. Вып. 3. Издательство «Изобразительное искусство». Москва, 1997.
2. Архітектурна симфонія Харкова. Видавництво «Колорит», Харків, 2008.
3. Російський живопис в музеях України. Вип. 4. Київ, Мистецтво, 1989.
4. Художники Харкова. Київ, Мистецтво, 1989.
5. Картинна галерея України. Київ, Мистецтво, 1990.
6. Старий Харків.
7. Из зібрання Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР Київ, Мистецтво, 1990

Навчальне видання

ІСТОРИЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Короткий конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей та форм навчання

Укладачі:

МІНОСЯН Андрій Сергійович
КОРШУНОВА Ірина Павлівна
ЛЕМЕСHEВА Наталія Андріївна

Відповідальний за випуск зав. кафедри к. іст. н, проф. Міносян А. С.

План 2015, поз. 251

Підп. до друку 16.12.2015 Формат 60x84. 1/16. Папір офсет. Друк офсет.

Ум.друк. арк. 11,7 Тираж 25 прим. Зам. № 152

Надруковано у ТОВ «Смугаста типографія»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська 28 – А.
(057) 754-49-42